

ЗМІСТ
«ПРИДНІПРОВ'Я • 1/2004»

Вступ	3
--------------------	---

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА**

Іваненко В.В. Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний виміри.....	4
---	---

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПРИДНІПРОВ'Я

Грибовський В.В. Петро Калнишевський: нариси до політичного портрета.....	21
Болебрух А.Г. Катеринославський декабрист Олександр Гангблов.....	30
Світленко С.І. Визначні діячі українського національного руху пореформеної доби в Катеринославі.....	37
Ковнір Н.М. М. О. Каришев та його погляди на земське самоврядування.....	53
Парнак С.М. Шукач скарбів. Едуард Карлович Фукс (1872–1938).....	58
Грачевська Т.О. Панас Феденко в революційних подіях 1917–1919 років на Катеринославщині.....	69
Мазуренко Ірина. «Метаморфози» Віктора Петрова (В. Домонтовича): фрагменти життя та творчості за документами доби.....	76

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Джусов А.Б. Заснування міста Новомосковська.....	86
Юзбашвіа И.Л. Переселение смоленских казенных крестьян в Екатеринославскую губернию.....	97
Бобилєва С.Й., Каковкіна О.М., Толстих І.В. Німецька колонія Штайнбах: люди і долі.....	107
Яценко Є.І. Духовне життя колонії Йозефсталь (20–30-ті років XX століття).....	117
Касьянов О.В. Деятельность секты иоаннитов в с. Марьянское Екатеринославской губернии в 1908-1929 годах (по документам Днепропетровского областного архива).....	121
Малиновський Б.В. Катеринославська губерньська революційна рада (квітень 1918 року).....	130
Голуб А.І. Селянський повстанський рух на Покровщині та боротьба з ним органів радянської влади 1921–1923 роках.....	135

Романець Я.Р. Колгоспний рух на Дніпропетровщині в період непу: особливості й суперечності становлення.....	343
Лобанова С.В. Історико-краєзнавчі дослідження «неперспективних» та втрачених сіл Магдалинівщини.....	153

ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ

Голубчик Л.М., Голубчик Д.М. Культурна спадщина Дніпропетровщини та проблеми її збереження.....	164
Борисов В.А. Загальноосвітні заклади Дніпропетровського (Катеринославського) регіону в 1920-х — на початку 1930-х років.....	168
Нікілєв О.Ф. Оптимізація діяльності вищої сільськогосподарської школи України середини 50-х - середини 60-х років ХХ століття (на прикладі Дніпропетровського сільгоспінституту).....	175

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Репан О.А. Методика організації історико-краєзнавчої екскурсії на фортецю Кодак.....	185
Мороз В.І., Рошко М.В. Придніпров'я напередодні і в роки першої світової війни (1912-1917 років): методика викладання в курсі історії України.....	195
Наши автори	203

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ПРИДНІПРОВ'Я: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського університету
2004

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **А. В. Бойко**
д-р іст. наук, проф. **В. М. Калашников**

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету,
протокол № 1 від 30 вересня 2004 р.*

Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук.
П 75 пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Д.: Вид-во
Дніпропетр. ун-ту, 2004. – Рос. та укр. мовами. – 180 с.

Вміщені дослідження маловідомих аспектів історії Придніпров'я кінця XVII–XX ст. У центрі уваги політичні, соціальні та культурні процеси у регіональному та краєзнавчому вимірах.

Для викладачів вищих і середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, істориків-краєзнавців, учителів та усіх, хто вивчає історію України і нашого краю.

ISBN 966-551-159-9

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор), канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**, д-р іст. наук, проф. **А. Г. Бolečух**, канд. іст. наук, доц. **Є. І. Бородин**, д-р іст. наук, проф. **А. І. Голуб** (відп. секретар), заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якушнін**

*Видання здійснене за сприяння управління освіти і науки
Дніпропетровської облдержадміністрації та Дніпропетровського
обласного центру з охорони історико-культурних цінностей*

ISBN 966-551-159-9

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр-4 Дні)

© Дніпропетровський національний
університет, 2004
© Видавництво Дніпропетровського
університету, 2004

ВСТУП

У складних умовах розвитку суверенної України важливу роль відіграє вітчизняна історична наука, яка виконує функцію відродження, збереження та примноження історичної пам'яті, консолідує громадян України різної етнічної, соціальної, релігійно-конфесійної, географічної належності засобами спільної історичної свідомості, допомагає усвідомленню людськими демократичних і гуманітарних цінностей. Чи не найактивніше цьому сприяють історико-краєзнавчі дослідження.

За роки незалежності історико-краєзнавчі студії на Дніпропетровщині набули значного поширення, підвищується їх науково-теоретичний рівень і прикладне значення, до краєзнавчого руху долучаються школярі, студенти, журналісти, історики-аматори. Краєзнавча проблематика посіла гідне місце у конкурсах учнівських та студентських наукових праць, у тематичі курсових і дипломних робіт, кандидатських та докторських дисертацій. З року в рік збільшується кількість публікацій з історії Придніпров'я, постійні рубрики з'явилися в газетах та журналах нашого краю, спеціальні передачі ведуться на радіо та телебаченні. Це строкате історичне полотно розширює загальний обсяг знань про минуле регіону й України в цілому, сприяє патріотичному вихованню молодого покоління. Відрадно, що обласна і місцева влада всіляко допомагає закріпленню цієї позитивної тенденції у своїх практичних справах та починаннях.

Перед гуманітаріями Дніпропетровщини, передусім істориками, зараз стоять масштабні завдання, пов'язані з підготовкою фундаментальних видань – «Зводу пам'яток історії та культури», «Історії Дніпропетровська» тощо. Безперечно, що ці та інші книги історико-краєзнавчого змісту стануть нашим духовним надбанням.

Дане видання створене колективом викладачів, аспірантів, випускників, студентів історичного факультету Дніпропетровського національного університету за участю наших колег, які досліджують вітчизняну історію в інших вузах Дніпропетровської області, працюють у музейних установах, школах тощо.

Науковий доробок колективу авторів збірника розрахований на науковців, викладачів вищої та загальноосвітньої школи, аспірантів та студентів, усіх тих, кого цікавлять недостатньо вивчені аспекти історії Придніпров'я.

Є. І. Бородин
начальник управління освіти і науки
Дніпропетровської облдержадміністрації,
кандидат історичних наук, доцент

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 63.3

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет

РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: НАУКОВИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІРИ

Розглядаються загальні перспективи розвитку історико-регіональних досліджень в Україні на зламі XX і XXI століть.

Із здобуттям Україною незалежності значно посилилась увага різних верств суспільства до витоків і першоджерел своєї історії, до вивчення так званої «малої батьківщини». Тож і не дивно, що регіонально-історичні дослідження сьогодні набирають у нас дедалі більшої ваги. Це органічно пов'язано з підвищенням суспільної уваги до історії окремих регіонів, населених пунктів, персоналій місцевих діячів. Більше десяти років тому створена й успішно працює Всеукраїнська спілка краєзнавців на чолі з академіком НАН України, Героєм України П. Т. Троньком. Основне завдання Спілки – підтримати та об'єднати зусилля краєзнавців з різних регіонів України, спрямовані на дослідження місцевої історії, пам'яток історії та культури. На думку П. Т. Тронька, «виняткова цінність локального дослідження обумовлена тим, що завдяки йому історичний процес прослідковується крізь призму місцевих досліджень, підкреслюючи конкретні риси історичної дійсності, а не підганяючи фактичний матеріал під загальноприйнятну схему» [17, с. 10]. Спілка краєзнавців вже має розгалужену мережу регіональних відділень. Проведено десять всеукраїнських краєзнавчих конференцій, на яких обговорено чимало перспективних наукових проблем.

Проте, на наш погляд, це аж ніяк не знімає завдання подальшої модернізації історико-краєзнавчого руху. До того ж з'явилися деякі

проблемні питання, на розгляді яких варто зупинитися окремо. Мета статті – осмислення сучасного стану регіонально-історичних досліджень в Україні з погляду їх теоретико-методологічного рівня, організаційних засад та суспільно-ціннісної значущості. Ідеться, таким чином, про необхідність окреслення чітких орієнтирів дослідження історії України в регіональному контексті не тільки в науковому, а й у соціокультурному вимірах, виявлення потенціалу сучасної історичної думки до вивчення такого роду проблем.

Передусім зазначимо, що під регіонально-історичними ми розуміємо всі види досліджень, які визнають простір за головну структурну доміную наукового пошуку (т. зв. хорологічний або ареалогічний підхід) [2, с. 6]. У такому розумінні це поняття має охоплювати й історичне краєзнавство, і місцеву, «локальну», «регіональну» історію, й історичну регіоналістику, яка на українському ґрунті щойно легітимізується як окрема дисципліна на основі міждисциплінарного синтезу [2]. До цього проблемного поля входить також урбаністика. На сьогодні можемо однозначно стверджувати, що з усіх вищеназваних дисциплін найбільш активно в Україні розвивається саме історичне краєзнавство. Тому спочатку є сенс зупинитися на аналізі основних проблем, які стоять перед краєзнавством України на сучасному етапі.

До речі, є різні варіанти тлумачень цього поняття, але найбільше нам імпонує визначення того ж П. Т. Тронька, на думку якого, краєзнавство – це «синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент, має власні секрети впливу на людську свідомість, а її об'єднуючий потенціал майже безмежний» [15, с. 11]. В енциклопедичному довіднику «Краєзнавці України» краєзнавство розглядається як «синтетична галузь знань з комплексного дослідження краю» [9, с. 3]. Крім історичного, у краєзнавстві визначають географічну, археологічну, етнографічну, культурно-мистецьку та туристичну складову [9, с. 3].

Дослідники вважають, що краєзнавство як «самодіяльний громадський рух українських учених-краєзнавців виникло наприкінці XIX – на початку XX ст.» [10, с. 31]. У першій половині XX ст. українське краєзнавство оформилося в самостійний науковий напрям, а за радянських часів, у другій половині XX ст., у масовий суспільний рух, що об'єднував як наукові установи, так і широкі верстви населення. Наукова та інституціональна складові краєзнавчого руху цього періоду зазнали відчутного впливу соціокультурних реалій радянської системи. Сьогодні цей процес триває, інтенсифікуються історико-краєзнавчі студії, розширюється їх палітра,

можливості науковців, удосконалюється система управління краєзнавчими закладами та установами.

Принципово важливо також, що «у нашій державі сформована значна політико-правова база щодо розвитку краєзнавства» [10, с. 33]. В останні роки ми є свідками постійної уваги Президента України та Уряду до історико-культурних надбань нашого народу, їх охорони, у т. ч. до проблем розвитку історичного краєзнавства. Упродовж кількох років історики-краєзнавці отримали кілька державних документів, які відкривають нові перспективи у розвитку регіонально-історичних досліджень. Нагадаю, що Указом Президента України від 23 серпня 1999 р. встановлено День пам'яток історії та культури, а 16 березня 2000 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про охорону культурної спадщини», який визначив організаційні та правові засади збереження пам'яток історії та культури. У жовтні того ж року Розпорядженням Президента «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» реанімована підготовка енциклопедичного багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» в новій редакції [17, с. 124].

Нарешті, 23 січня 2001 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», згідно з яким відповідним міністерствам та відомствам доручено розробити і здійснити масштабну програму дій у даному напрямку до 2010 р. [19].

Така Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року була затверджена Кабінетом Міністрів України постановою від 10 червня 2002 р. [13]. Вона спрямована на інтенсифікацію наукових та організаційних засад розвитку українського краєзнавства. Зокрема, передбачені подальша розбудова й організаційне зміцнення Всеукраїнської спілки краєзнавців, створення в усіх районах і містах краєзнавчих осередків. Особливою ознакою сучасного розвитку історико-краєзнавчого руху в Україні є формування потужних регіональних осередків таких досліджень. Зокрема, Інститутом історії України НАН України та Інститутом археології НАН України засновано в 1995–1996 рр. понад 10 таких центрів у головних регіонах України [18, с. 8].

Державна програма розвитку краєзнавства створює сприятливі умови для повноцінного виконання краєзнавством притаманних йому соціально-гуманітарних функцій. Передбачається поглиблення й поширення виховання молоді засобами краєзнавства, так само, як і удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців з краєзнавчих дисциплін у системі освіти та науки. Це завдання, у свою чергу, порушує питання про вироблення навчальних програм з кур-

су «Краєзнавство» для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл [18, с. 8].

Як і попередні державні документи, Програма розвитку краєзнавства до 2010 р. націлює на виконання довгострокових державних наукових програм у галузі регіональних досліджень. На думку академіка П. Т. Тронька, «створення об'єктивного правдивого літопису регіонів неможливе без дослідження історії України радянського періоду, висвітлення трагічних сторінок голоду, репресій, депортацій встановлення історичної справедливості щодо сотень тисяч громадян, які були викреслені з народної пам'яті» [16, с. 5]. Зокрема, відповідно до Постанов Президії Верховної Ради України (від 6 квітня 1992 р. № 2256-ХІІ і від 11 вересня 1992 р. № 530) та Кабінету Міністрів України в Україні розгорнута широкомасштабна робота щодо підготовки й видання науково-документальної серії книг за загальнонаціональним проектом під назвою «Реабілітовані історією» [16, с. 5–6]. У рамках краєзнавчих наукових програм виділено видання і перевидання в регіонах історико-меморіальних книг «Книга пам'яті України», томів серії «Реабілітовані історією», «Зводу пам'яток історії та культури України...» [18, с. 9].

Необхідно також відмітити ще один урядовий захід, спрямований на поліпшення краєзнавчої роботи в країні. Для втілення в життя Програми розвитку краєзнавства до 2010 р. та з метою координації наукових досліджень з проблем краєзнавства Президія НАН України 7 листопада 2002 р. ухвалила створити при Президії НАН України міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства. Забезпечення діяльності Ради покладено на Інститут історії України НАН України [18, с. 10]. Сподіваємося, що зміцнення організаційної та нормативно-правової бази функціонування українського краєзнавства матиме наслідком суттєве поліпшення стану краєзнавчих досліджень взагалі й історичних зокрема.

Серед багатьох проблем, які об'єктивно висувуються у центр модернізації історико-краєзнавчого руху, на наш погляд, необхідно виділити дві головні, а саме:

- 1) удосконалення організаційних засад діяльності цього руху, особливо стосовно функціонування регіональних осередків;
- 2) визначення теоретико-методологічних засад краєзнавчої дослідницької роботи, розробка наукових програм, принципів вивчення історії і культури окремого села, міста, регіону.

Системна організація історико-краєзнавчих досліджень – ключове завдання, яке потребує серйозної і копіткої роботи, вирішення багатьох питань, серед яких першочерговими вважаємо такі:

- забезпечення належного фінансування центральної організації та її місцевих осередків;
- визначення порядку членства в організації, фіксація прав і обов'язків її учасників;
- створення й організація діяльності широкого кола регіональних осередків з належним науково-методичним забезпеченням і координацією досліджень;
- організація видавничої діяльності, передусім на місцевому рівні.

На наш погляд, Спілка краєзнавців має бути організацією з гнучкою структурою регіональних осередків. До неї могли б входити не тільки окремі краєзнавці, а й колективні члени – комісії, науково-просвітні, молодіжні товариства та ін.

Важливою проблемою є також удосконалення методологічних засад наукового опрацювання краєзнавчої інформації. Історично так склалося, що фахівці-історики та краєзнавці-аматори часто працюють, так би мовити, у різних площинах. Існує деяка відчуженість між цими двома групами дослідників. Не секрет, що будь-яке краєзнавство, а історичне тим більше, існує й просувається вперед завдяки зусиллям талановитих, енергійних, працьовитих ентузіастів. Д. С. Лихачов вважав краєзнавство за «найбільш масовий вид науки» [11, с. 8]. Незважаючи на сучасні соціальні негаразди, число таких ентузіастів-дослідників в окремих населених пунктах не зменшилося, бо завжди були люди, які з великим інтересом ставилися до минулого свого дому, роду, церкви, села чи містечка. Багатолітня дослідницька праця таких подвижників і створила основний історико-краєзнавчий доробок. Чи обов'язково стимулювати об'єднання людей, які звикли працювати самостійно, в єдину організацію (організацію)? Безумовно, так! Бо без цього краєзнавство не може зробити рішучого кроку вперед. Діяльність окремих аматорів треба спрямувати в єдине русло всебічного регіонального дослідження історії України. На важливості цього заходу наголошував ще М. С. Грушевський [3, с. 94–95]. Однак просте об'єднання краєзнавців у загальну організацію на підставі єдиного членства ще не вирішує остаточно проблеми єдності історико-краєзнавчого руху. Дуже серйозне завдання – стимулювати до співпраці велику кількість людей з різним фахом, рівнем освіти, інтересами, поглядами. Треба створити в кожному краєзнавчому осередку належний морально-психологічний клімат, який дав би можливість співпрацювати людям різних поколінь, різних доль.

У той же час наголосимо, що два напрямки досліджень – науково-краєзнавчий та аматорсько-краєзнавчий – не є антагоністичними, а навпаки, взаємно доповнюють і збагачують один одного. Історичне краєзнавство має багато спільного з історичною регіоналістикою (хоч в останньої об'єктно-предметна сфера є ширшою). Краєзнавці-аматори своєю працею постачають багатющий фактичний матеріал, який може і повинен бути використаний у наукових дослідженнях історії регіонів України, та й країни в цілому. Наприклад, всебічне історико-краєзнавче дослідження колишнього Запорозького краю (Дніпропетровської і Запорозької областей), започатковане ще наприкінці XVIII ст., дало багато цінних історичних фактів для розуміння українського історичного процесу XVI–XVIII ст., зважаючи на феномен козацтва, який зародився й розвинувся саме на теренах цього регіону у вказаний період.

Разом з тим, нові вимоги та завдання системного поступу регіонально-історичних досліджень висувують на порядок денний питання щодо професіоналізації краєзнавчого руху. Відомий фахівець, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт вважає, що «за умов, коли краєзнавчий рух на місцях поступово втратив масовий характер, зростає роль професіоналів, які здатні вести дослідницьку роботу і водночас організовувати тих, хто цікавиться історією рідного краю» [14, с. 23].

Інший, не менш важливий бік проблеми – наукова якість історико-краєзнавчих розвідок. Адже вона далеко не завжди відповідає зростим вимогам сьогодення. У них спостерігаються фактичні помилки, невірні твердження, поверховий аналіз. Рефлексивна складова краєзнавчих досліджень помітно відстає від екстенсивного накопичення фактичної бази. Усе залежить від ступеня освіти автора та ставлення до об'єкта дослідження в кожному конкретному випадку. Справа в тому, що краєзнавство не має чітко визначеної методики дослідження, і кожен автор користується індивідуальною, часто самостійно розробленою методикою. Але, вдосконалюючи наукову якість історико-краєзнавчих розвідок, слід також уникати того, щоб ці розвідки повністю походили на наукові – з їх більш академічним стилем, досить жорсткою схемою викладу та аналізу матеріалу. Краєзнавчі розвідки мають зберегти самобутній стиль, який полягає в емоційності викладу, вільній схемі подання матеріалу, наявності багатьох епітетів. Головною вимогою повинно бути надійне джерельне обґрунтування авторських висновків. Отже, не варто вимагати, щоб краєзнавці-аматори обов'язково «піднімалися» до рівня істориків-науковців. Наголосимо, що це два рівноправні на-

прями діяльності, суб'єкти яких у процесі творчої співпраці обов'язково виграють, а не програють. Теоретичні висновки завжди мають ґрунтуватися на вивченні усієї сукупності надійних історичних джерел та свідчень, а саме краєзнавці-аматори нерідко і є своєрідними «постачальниками» такого історичного матеріалу. Згадаймо, що формуванню української історичної науки в XIX – на початку XX ст. багато в чому передували якраз історико-краєзнавчі студії. Історики тих часів – В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, А. О. Скальковський, Д. І. Яворницький, Д. І. Багалій та ін. були водночас й активними діячами краєзнавчого руху. Серед опублікованих праць учених архівних комісій кінця XIX – початку XX ст. переважають історико-краєзнавчі розвідки. Як бачимо, у ті часи співпраця фахівців-істориків та краєзнавців-аматорів принесла відчутні результати. Власне, зараз на порядку денному стоїть питання про активізацію саме такої співпраці. Може, це і буде одним із варіантів подолання кризи вітчизняної історичної науки, оскільки поява нового фактичного матеріалу та зміна дослідницьких пріоритетів завжди спонукає до перегляду застарілих теоретичних настанов.

А тепер більш предметно розглянемо соціокультурні функції історико-краєзнавчих досліджень. Як відомо, історичне краєзнавство у структурі соціогуманітарного знання виконує перш за все науково-пізнавальну та виховну функції в їх органічному поєднанні [9, с. 3]. На наш погляд, слушною є думка П. Т. Тронька про те, що «історичне краєзнавство – це і синтетична наука, і мистецтво донесення до широкого загалу особливостей історичного процесу» [17, с. 6]. За визначенням російського вченого, академіка С. О. Шмідта, краєзнавство – це «спосіб засвоєння історичного досвіду» [20, с. 155]. Отже, краєзнавство формує певні соціокультурні орієнтири національного суспільства, сприяючи сполученню минувшини із сучасністю в єдину цілісну картину.

Краєзнавство у 1920-х рр. в Росії сприймалося як «масовий історико-культурний рух» [20, с. 153]. Цікаво, що тодішній нарком освіти А. В. Луначарський характеризував краєзнавчі співтовариства як «органи самопізнання країни» [20, с. 153]. О. П. Реєнт вважає, що «безпосередній вихід на людське світосприйняття робив його (краєзнавство. – В. І.) одним із факторів формування суспільної свідомості» [14, с. 22]. Продовжуючи цю думку, можна сказати, що краєзнавство протягом багатьох десятиліть на теренах російського та радянського культурного простору було одним із головних засобів синтетичного культурного самопізнання та дієвим механізмом трансляції культурного досвіду на підвалинах культурної цілісності. Ця

позитивна тенденція, як нам здається, збереглася в пострадянські часи – і в Україні, і в Росії. В умовах помітного послаблення виховної функції вищої історичної освіти, що обумовлено загальним кризовим станом історичної науки [8, с. 6], саме історичне краєзнавство, на нашу думку, може виконувати функцію одного з наріжних чинників формування історичної культури молоді. Зрештою, краєзнавство повинно стати ефективним засобом, що допомагає конструктивно «домовитися про минуле» в сучасному плюралістичному інтелектуальному просторі.

Звідси уявляється очевидним, що в структурі гуманітарної освіти історико-краєзнавчому знанню має відводитись особливе місце. Гуманітарна підготовка фахівців відіграє значну роль в майбутній реалізації їх творчого потенціалу. Дослідники з цього приводу зазначають, що «історичне краєзнавство – це специфічна галузь гуманітарної підготовки студентів, пов'язана з вузівськими курсами історії, культурології, образотворчого мистецтва, етики та естетики, релігієзнавства. Зокрема, воно навчає цінувати та зберігати пам'ятки національної культури, що вкрай необхідно сучасній Україні» [12, с. 85].

Академік Д. С. Лихачов вважав, що «краєзнавство – це чудова школа виховання громадянськості» [11, с. 9]. Цьому ж ученому належить думка: «Потрібен розвиток теорії краєзнавства, розробка навчальних програм, достатньо гнучких, щоб вони могли застосовуватися в кожній місцевості. Теорія краєзнавства повинна бути предметом вивчення в гуманітарних та педагогічних вузах» [11, с. 10]. У цьому ж руслі необхідно сформувати систему підготовки майбутніх педагогів до кваліфікованого ведення історико-краєзнавчої дослідної роботи з учнями шкіл. Слід зазначити, що деякі регіони Росії й України вже досягли успіхів у цьому напрямку (див. хоча б [5; 6; 7]), тому нагальною є потреба сприйняття цього досвіду і його адаптація відповідно до регіональної специфіки, у т. ч. нашого регіону.

Зміна парадигм в осягненні історичного процесу на рубежі тисячоліть безпосередньо торкнулася й історико-краєзнавчого знання. З одного боку, протягом останніх десятиріч ми спостерігаємо активне відродження та модернізацію історико-краєзнавчого руху. Історичне краєзнавство сьогодні переживає етап екстенсивного розвитку, що виявляється в накопиченні фактичного матеріалу, водночас менша увага приділяється теоретико-методологічним та методичним питанням. Безумовно, краєзнавство в умовах незалежної України має всіляко сприяти розвитку національної самосвідомості та місцевого патріотизму. З іншого ж боку, назріла потреба суттєво

скоригувати теоретико-методологічні перспективи регіонально-історичних досліджень на засадах міждисциплінарного синтезу. Ідеться про поступове залучення до вітчизняного наукового процесу досягнень західної гуманітарної думки, таких, скажімо, як регіоналістика (regional science), мікроісторія, локальна історія, історія повсякденності тощо. У перспективі це призведе до неминучого оновлення самої об'єктно-предметної сфери, понятійного апарату й функцій історико-краєзнавчого знання. У даному контексті побіжно окреслимо коло проблемних питань, а саме:

- які перспективи має в сучасній Україні «історичне краєзнавство» радянського зразка; в якому напрямку має проходити його модернізація;

- як поєднати досягнення вітчизняного краєзнавства з досягненням досвіду таких західних субдисциплін, як локальна історія, мікроісторія, історія повсякденності та ін.;

- спільне й відмінне в об'єкті та предметі дослідження таких дисциплін, як історичне краєзнавство, локальна історія, регіональна історія та ін.;

- різні тлумачення поняття «край», «регіон» і т. ін.

Україна має багатий досвід регіонально-історичних досліджень, який бере початок від В. Б. Антоновича (маємо на увазі його т. зв. «земельний» напрям дослідження історії України) й розвинутий історичними здобутками М. С. Грушевського (т. зв. «порайонне історичне дослідження України») (див. [1, с. 17–18; 2, 15–16]). На наш погляд, головним завданням регіонально-історичних студій в Україні найближчим часом буде не усвідомлення важливості такого роду досліджень (цей етап, схоже, уже пройдений), а конститування та системний розвиток регіонально-історичних досліджень на принципах міждисциплінарного синтезу. Як раціонально поєднати екстенсивне й інтенсивне начала, тобто, як заохочувати ініціативу регіонів і підтримувати масовість, не втративши науковості й системності? Для провідних регіональних наукових осередків важливо скоординувати історико-краєзнавчі дослідження (як наукові, так і аматорські) і спрямувати вивчення місцевої історії саме в площині історичної регіоналістики та урбаністики. Мова, звісно, не йде про те, що історичне краєзнавство є, так би мовити, лише першим етапом сходження до історико-регіоналістичних досліджень. Тут ми погоджуємося з дослідницею Я. В. Верменич, котра визначає історичне краєзнавство як одну з підсистем регіоналістики, але водночас наголошує на відмінностях у пізнавальному процесі, об'єктно-предметній сфері краєзнавства та регіоналістики. За її слухним ви-

разом, співвідношення цих дисциплін «можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які після накладення одне на одне збігаються лише частково» [2, с. 19].

Ось чому нам уявляється перспективним саме такий вектор регіонально-історичних досліджень, при якому простір зберігає своє значення як основна структурна домінанта дослідження (хорологічний підхід), але акцент робиться не стільки на пошуку й фіксації унікального, скільки на адекватному усвідомленні ролі даної території, регіону (наприклад, Північного Причорномор'я) в європейських та загальносвітових процесах (тобто шляхом від конкретного матеріалу до абстракції і теоретичних узагальнень). При цьому теоретичним узагальненням зазвичай передують тривалий етап екстенсивного накопичення та збагачення наявного фактичного матеріалу, що стосується історії конкретного регіону.

Ще одна цікава проблема: мікро- та макрорегіони. В епоху глобалізації поняття «регіон» не обмежується рамками якоїсь території в структурі державного утворення, а в глобальному вимірі може означати групу держав і територій, об'єднаних за критерієм спільності географічних, економічних, соціокультурних особливостей. За таких обставин регіонально-історичні дослідження мікрорегіону можуть мати не тільки інтернальний вектор (вивчення регіону як частини цілого – нації або держави – парадигма краєзнавства), а й екстернальну спрямованість, тобто «виходити» на рівень розуміння мікрорегіону як частини світового регіону, – історико-регіоналістична парадигма. Остання парадигма може ефективно реалізуватися, приміром, у дослідженні Північно-причорноморського (Південно-українського) регіону, котрий сприймається як складова великого Причорноморського світового регіону (поряд із Середземномор'ям, регіоном Карибського басейну, Перської затоки та ін.). Гадаємо, подібний напрям не несе в собі загрози національній самосвідомості та почуттю національної єдності, а навпаки здатний мінімізувати негативні прояви гіпертрофованого регіоналізму, заснованого на некритичному підході до розуміння регіональної специфіки.

Фактично «територія регіонально-історичних досліджень» у культурно-інтелектуальному просторі сучасної України є місцем, на якому відбувається інтенсивна зустріч та взаємовплив різних наукових парадигм осягнення «регіонального», що генетично пов'язані з різними культурно-цивілізаційними типами (краєзнавство з акцентом на масовість та з активною аматорською складовою – російський, радянський тип, базована на позитивістській парадигмі; локальна, регіональна історія з акцентом на унікальність – європейський тип

освоєння дійсності, генетично пов'язана із соціальною історією XX ст.). На регіональному рівні можуть бути застосовані й апробовані різні наукові парадигми осягнення історичного процесу в його просторовому вимірі.

У цілому на сучасному етапі регіонально-історичні дослідження виконують такі соціокультурні функції:

- формують осягнення просторовості як невід'ємну характеристику у світовому історичному процесі;

- формують уявлення про історичний процес як нерозривну єдність процесу й місця;

- формують почуття належності до певного культурно-історичного простору, який мислиться як місце зустрічі та взаємовпливів різних культурних типів (таким, напевно, є регіон Північного Причорномор'я);

- аксіологічна функція, об'єктивно притаманна історичному краєзнавству, модернізується через апелювання до європейської і загальносвітової системи цінностей та культурних орієнтирів;

- через осягнення належності до «малої батьківщини» формується почуття належності до «Великої Батьківщини»; а в ширшому розумінні – до всієї європейської та світової спільноти.

Насамкінець про деякі міркування щодо стану та перспектив вивчення історії Дніпровського Надпорожжя та Придніпров'я в цілому з позицій історичної регіоналістики. Починаючи із середини 1980-х рр. краєзнавчий рух активізувався насамперед у таких гуманітарних освітньо-наукових осередках нашого регіону, як Дніпропетровський державний (з 2000 р. – національний) університет та історичний музей, обласна наукова бібліотека, згодом до них приєдналася Національна гірнича академія (тепер – університет). На Дніпропетровщині діє регіональне відділення Всеукраїнської спільноти краєзнавців (голова – д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько).

На історичному факультеті університету ще в 1990 р. відкрита науково-дослідна лабораторія з історії Придніпровського регіону (науковий керівник – д-р іст. наук, проф. А. Г. Болебрух), яка успішно функціонує й сьогодні. Зазначимо, що регіонально-історична проблематика посідає важливе місце в структурі наукових досліджень учених факультету. На його базі проведено кілька представницьких наукових конференцій з охопленням широкого проблемного поля регіональних студій, обґрунтуванням відповідей на численні наукові запитання, у т. ч. й теоретичного характеру.

Важлива особливість розвитку регіонально-історичних студій на Сході та Півдні Україні полягає в тому, що поки що тільки відбува-

ється поділ культурного простору на окремі регіони, причому дається взнаки плюралізм тлумачень цього поняття, тобто існує розмаїття альтернатив. Наочний тому доказ – поява в науковій літературі поняття «Дніпровське Надпорожжя», спочатку виключно з географічним значенням, а нині – з включенням до нього й культурно-історичного змісту (окремий мікрорегіон – як антиномія й водночас візаві «Дніпровського Запорожжя»). Регіональна наука еліта прагне легітимізувати поняття «Дніпровське Надпорожжя» і логічно вписати цей мікрорегіон в український та світовий історичний процес з нових наукових позицій, тобто адекватно відповісти на геокультурні виклики сучасності.

Задовільна організація історико-краєзнавчої роботи на Дніпропетровщині проте не виключає завдання модернізації загальноукраїнських регіонально-історичних досліджень на якісно новому теоретико-методологічному рівні з висуванням вимог, без урахування яких можна втратити краєзнавчі здобутки останніх десятиліть.

На нашу думку, слід ініціювати формування на Дніпропетровщині наукового центру з регіонально-історичних досліджень, який мав би науково й методично забезпечувати та координувати основні напрями з вивчення історії регіону, регіональних аспектів історії України, котрі безпосередньо стосуються Придніпров'я, історії окремих населених пунктів Дніпропетровської області.

Нагромаджено позитивний досвід щодо впровадження нових форм і методів історико-краєзнавчої роботи в інших регіонах України у вигляді наукових центрів (лабораторій та інститутів) і наукових краєзнавчих товариств. Більшість перелічених установ працюють на базі історичних факультетів вищих навчальних закладів або мають у своєму складі значну кількість співробітників вузів. Скажімо, протягом останнього десятиліття зарекомендували себе як знані осередки Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України та Центр дослідження історії Центральної України Інституту історії України НАН України у м. Кіровограді, які працюють на базі відповідних регіональних вузів. Заслугує також на увагу приклад м. Белгорода (Росія), де в складі історичного факультету місцевого університету створений і діє Науково-дослідний інститут краєзнавства.

Історичний факультет Дніпропетровського національного університету з моменту свого заснування (1918 р.) завжди намагався тримати, як то кажуть, «руку на пульсі» цих процесів, поволі ставши провідним центром історико-краєзнавчих досліджень у Придніпровському регіоні. Дослідження проблем історичного краєзнавства та

підготовка фахівців у цій галузі історичного знання знаходились у центрі уваги кафедри українознавства, очолюваної Дмитром Івановичем Яворницьким. Під його керівництвом на кафедрі протягом 1920–1930-х рр. був підготовлений «Курс історії рідного краю», побачила світ низка наукових праць ученого. Саме тоді з його легкої руки тут почала формуватися школа істориків-краєзнавців (П. Козар, П. Матвієвський та ін.). Цей процес був штучно перерваний репресіями, пов'язаними з утвердженням тоталітарного режиму в країні. Принагідно зауважимо, що вже в ті роки розвиток історичного краєзнавства не гальмувався завдяки координації зусиль співробітників різних закладів (перш за все Катеринославського-Дніпропетровського ІНО та крайового історико-археологічного музею).

У післявоєнний період краєзнавчі студії проводилися на кафедрах історії СРСР та УРСР; історії КПСР; історіографії й джерелознавства. Результати цих досліджень викладені в збірнику статей «Из истории местного края» (1969); науково-популярному нарисі «Днепропетровску – 200» (1976), нарисах з історії революційної боротьби в Катеринославі й губернії (зокрема, В. Я. Борщевського) та ін. Найголовнішою справою історико-краєзнавчого руху 1960-х рр. стала підготовка тому «Дніпропетровська область» у рамках багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР». Учені історичного факультету ДДУ очолили цю непросту роботу. Серед авторів нарисів у ньому – І. Ф. Ковальова, Д. П. Пойда, К. І. Позняков, М. П. Ковальський, В. Я. Борщевський, Л. Є. Бардагова, О. Ф. Батаріна, Т. Д. Липовська, М. Д. Мартинов, Ю. А. Мицик та ін.

Період кінця 1980-х – початку 2000-х рр. засвідчив значні досягнення науковців факультету в історико-краєзнавчій роботі й одночасно окреслив нові проблеми й завдання історико-краєзнавчого руху. На тлі підвищеного інтересу до забутих або малодосліджених питань ученими факультету розробляються проблеми заселення краю упродовж XVII–XX ст., соціоетнокультурні процеси та їх локальні аспекти, зокрема, іноземна колонізація регіону; історія народництва на Катеринославщині; діяльність земств кінця XIX – початку XX ст. Досить активно розвивається на факультеті новий науковий напрям – урбаністика, зокрема розробляється нова концепція історії м. Катеринослава – Дніпропетровська в контексті урбанізаційних процесів у Причорноморському регіоні.

Наприкінці 1980-х рр. саме життя започаткувало ще один напрям краєзнавчих досліджень, який, крім суто науково-дослідницького, має ще й велику морально-етичну налаштованість. Ідеться про так звану «реабілітаційну складову» національного відродження.

Цей напрям роботи очолив колектив кафедри російської історії під керівництвом автора статті. Вивчаючи матеріали колишніх спецховищ, ученим удалося повернути із забуття десятки імен культурних, громадських діячів і просто громадян, незаконно репресованих протягом 1920–1950-х рр. Результатом наукових досліджень стали численні повідомлення на наукових конференціях, десятки статей, видання в серії книг «Реабілітовані історією» збірок «Повернення з небуття» (1995 р.), «Очищення правдою» (1997 р.), «Відроджена пам'ять» (1999 р.), «Свідчення з минувшини. Мовою документів» (2002 р.) та ін.

Нагальна потреба створення на базі історичного факультету ДНУ регіонального наукового центру з історії Придніпров'я диктується й тим, що стратегічною метою історико-краєзнавчого руху на найближче десятиліття визначено підготовку й видання оновленої редакції «Історії міст і сіл України». Такий центр дав би можливість об'єднати зусилля окремих учених, надавати наукові, методичні й організаційні рекомендації щодо вивчення проблемних питань регіональної історії, історії міст і сіл.

Враховуючи наявний науковий доробок співробітників історичного факультету ДНУ в галузі регіонально-історичних досліджень, а також беручи до уваги провідну роль історичної освіти ДНУ як центру історичної освіти Придніпров'я, вважаємо за доцільне:

- стратегічною метою вважати збереження за історичним факультетом ДНУ функції провідного центру регіональних досліджень на теренах Придніпров'я;
- виходячи з поставленої мети, активно сприяти організаційному оформленню центру регіонально-історичних досліджень на базі історичного факультету ДНУ.

Сьогодні палітра завдань, які стоять перед краєзнавчим рухом Дніпропетровщини, вимагає розширення кола проблемних питань, осмислення методів і методики краєзнавчих досліджень, залучення до цих досліджень нової генерації науковців. Основними стратегічними завданнями майбутнього історико-краєзнавчого центру, на нашу думку, мають стати:

- окреслення кола проблемних питань історії Наддніпрянської України від найдавніших часів до сьогодення;
- осмислення теорії, методології та методики регіонально-історичних досліджень;
- вироблення й реалізація програми всебічного дослідження історії регіону з урахуванням досвіду інших регіонально-історичних осередків.

Утім, поряд із суто науковою складовою регіонально-історичних студій, не слід забувати про їх соціальну й культурну значущість. З цього погляду, важливим напрямком діяльності є поширення регіонально-історичних знань серед студентської молоді, стимулювання наукового краєзнавчого пошуку. Стосовно конкретних навчально-виховних питань нам уявляються необхідними такі заходи:

- облаштування навчальних аудиторій «Історія Придніпровського регіону» та «Історія Дніпровського Надпорожжя»;
- істотні зміни в тематиці курсових та дипломних робіт з вітчизняної історії, збільшення сегменту тем, що так чи інакше торкаються регіональних аспектів історії України, передусім Наддніпрянщини;
- зміна характеру курсових робіт з реферативного на дослідницький шляхом залучення матеріалів місцевих державних архівних та музейних зібрань, преси, статистики;
- інтенсифікація краєзнавчої роботи в секціях Малої академії наук;
- проведення навчальних екскурсій з метою ознайомити студентську молодь з пам'ятками історії та культури міст і сіл регіону, навчити цінувати історико-культурне надбання, таким чином сприяючи трансляції культурного досвіду поколінь;
- обов'язкове вивчення таких дисциплін, як «Музеезнавство» та «Архівознавство».

Підводячи підсумки, зазначимо, що загальні перспективи розвитку історико-регіональних досліджень в Україні вбачаються у площині ефективного поєднання соціокультурної функції збереження та трансляції національного культурного досвіду й, водночас, інтенсифікації наукової складової таких досліджень, як важливої запоруки формування адекватних світовому рівню історичної думки системних уявлень про національний історичний процес у тісному поєднанні із загальносвітовим.

Сподіваємось, що висловлені думки, разом із пропозиціями інших дослідників, дадуть певний імпульс активізації регіонально-історичних досліджень в Україні протягом майбутнього десятиліття. Безумовно, усі ідеї, зокрема щодо постановки й вирішення окремих питань регіонально-історичних досліджень на теренах Придніпровського регіону, аж ніяк не претендують на вираження істини в останній інстанції, а є лише запрошенням до дискусії з порушених питань. Головне, щоб науковий та організаційний рівень таких досліджень відповідав сучасним концепціям та моделям аде-

кватного розуміння свого місця й ролі в сучасному світі, що стрімко змінюється.

Бібліографічні посилання

1. *Верменич Я. В.* «Земля» як категорія історичної регіоналістики // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 12–19.*
2. *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні // *Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 3–21.*
3. *Верменич Я. В.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // *Там само. – 1998. – № 2. – С. 92–101.*
4. *Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д.: Наук.-ред. центр обл. редкол. по підготовці й виданню темат. серії книг «Реабілітовані історією», 1999. – 608 с., іл.; Терещенко Р. К., Іваненко В. В., Прокопенко Л. Л.* Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Д.: Наук.-ред. центр обл. редкол. по підготовці й виданню темат. серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2002. – 240 с.
5. *Єрмак О. П.* Підготовка студентів-істориків до роботи в галузі шкільного історичного краєзнавства // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 85–89.*
6. *Иерусалимский Ю. Ю.* Университетский курс краеведения и использование краеведческого материала на уроках истории // *Историческое краеведение: вопросы преподавания и изучения: Сб. науч. - метод. тр. / Редкол.: Н. В. Ефременков и др. – Тверь: Изд-во ТГУ, 1991. – С. 31–36.*
7. *Использование краеведческого материала в преподавании курса «История Отечества»: Учеб. пособие / Ю. И. Воробцова, Е. П. Баева, Н. П. Стародворцева и др.; Под ред. Ю. И. Воробцовой. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1996. – 112 с.*
8. *Іваненко В. В.* Тенденції та особливості формування історичної культури молоді в сучасних умовах // *Грані. – 2003. – № 3. – С. 3–7.*
9. *Краєзнавці України: (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців: У 2 т. – К.; Кам'янець-Подільський: МЕДОБОРИ, 2003. – Т. 1. – 272 с.*
10. *Кудряченко А. І.* Сходження незалежної України та завдання розвитку краєзнавства // *Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Наук. зб. / Редкол.: А. І. Кудряченко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – С. 25–34.*

УДК (477) «18»

В. В. Грибовський

*Нікопольське регіональне відділення
Науково-дослідного інституту козацтва
при Інституті історії України НАНУ*

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: НАРИСИ ДО ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА

На широкій документальній базі розглядаються основні віхи політичної діяльності кошового атамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський залишається серед тих «знайомих незнайомців» національної історії, котрі ще чекають гідного масштабу висвітлення своєї постаті перед широким загалом українства.

Незважаючи на досить представницький комплекс наукової літератури, присвяченої запорозькому козацтву і, зокрема, останній, Підпільненській Запорозькій Січі, постать Калнишевського не мала комплексного дослідження. Характеристики цієї персоналії в більшості не виходили за межі загальних понять, якими вимірювалася політика самодержавної Росії, спрямована на ліквідацію самоврядного статусу Запорозжя і залишків української політичної традиції. У більш деталізованому розгляді Калнишевський подавався захисником української автономії, видатним військовим діячем, організатором української колонізації й господарського освоєння Північного Причорномор'я, а відтак – активним протагоністом входження цього регіону в єдиний етнокультурний простір України.

Однак цей семантичний ряд, окреслюючи контури героїчного образу останнього кошового в рефлексії української національної свідомості, цілком абстрагується від персоналістичних аспектів проблеми. За ним неможливо побачити, на рівні звичайної повсякденності, конкретну людину, що мислила в контексті своєї доби й діяла в межах потенціалу можливостей, обумовлених особливостями

© Грибовський В. В., 2004

11. Лихачев Д. С. Любить родной край // Отечество: Краевед. альманах. – М.: Профиздат, 1991. – Вып. 1. – С. 7–10.

12. Пискорська Г. А. Історичне краєзнавство – важливий компонент гуманітарної освіти у вузі // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Наук. зб. / Редкол.: А. І. Кудряченко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – С. 85–89.

13. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року № 789 про затвердження «Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» // Там само. – С. 6–8.

14. Ресніт О. П. Проблеми сучасного поступу краєзнавства // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Наук. зб. / Редкол.: А. І. Кудряченко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – С. 22–25.

15. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство в розбудові суверенної України // Там само. – С. 10–19.

16. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 3–8.

17. Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 125 с.

18. Тронько П. Т. Сучасні завдання краєзнавства на межі тисячоліть / Краєзнавство. – 2002. – № 1–4. – С. 8–10.

19. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23 січня 2001 р. // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Наук. зб. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – С. 5.

20. Шмидт С. О. Краеведение в научной и общественной жизни России 1920-х годов // Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1997. – С. 153–166.

Надійшла до редколегії 20.04.04

ми конкретного історичного часу. Тож і механізм здійснення влади козацького урядовця – важливий фактор його діяльності – залишиться закритим для наукового дискурсу, якщо не залучати до розгляду моделі прагматичної поведінки людини в певних історичних умовах, у нашому випадку – в умовах українського степового порубіжжя XVIII ст.

За теперішнього стану розробки біографічних аспектів персоналії Калнишевського неможливо знати напевне про час і місце його народження. Визначення віку останнього кошового в 112 років має виключно соловецьке походження і не перевіряється ніякими іншими документами. Родинні зв'язки і особисті стосунки Калнишевського тяжіли до містечка Ромни (с. Пустовійтівка) і Лохвиць Лубенського полку Гетьманщини. Разом з тим згадки документів про те, що він від народження був «польським дворянином» дозволяють думати, що він народився на Правобережній («польській») Україні та в молодому віці переселився разом із родиною на Лівобережжя [7, с. 24–27].

Так чи інакше, але перед тим, як прийти на Запорожжя, він був тісно пов'язаний з гетьманською старшиною Лубенського полку, дружні стосунки з якою підтримував у часи свого кошівства на Січі. Час його приходу на Січ умовно можна визначити п'ятидесятирічним віком. Це був значний і статечний козак, котрий відразу увійшов до кола запорозької старшини. На Січі його записали до Кушівського куреня під іменем Петра Калниша. Перша документальна звітка про нього датована 1754 р., коли він займав у Коші посаду військового осавула [13, с. 316–317].

На середину 1750-х рр. Калнишевський уже міцно тримався в обмеженому старшинському колі, куди простому козаку за часів Нової Січі було важко потрапити. Він виконував важливі військові, адміністративні та дипломатичні доручення Запорозького Коша. У травні 1755 р. увійшов до складу козацької депутації до російського імператорського двору, котра пробула в Петербурзі більше року. Це була добра нагода ознайомитися з норовом вищої російської бюрократії та принципами, на яких трималася імперія. У цей час військовим осавулом на Січі став Парфен Чорний [13, с. 317–319]. Згодом Калнишевський ще раз займав посаду осавула, а 1758 р. став військовим суддею [13, с. 658].

Важко прослідкувати всі обставини початкової політичної кар'єри Калнишевського на Січі, однак із джерел цілком зрозуміло, що на початок 1760-х рр. він уже мав авторитет у колі козацької старшини, займав впливові посади у Війську та мав досвід спілкування

зі значними вельможами через впливові знайомства, зав'язані під час відвідин російської столиці. Старшинська верхівка й привела його до кошівської бурави в 1762 р.

Ми не маємо докладних відомостей про обставини першого обрання Калнишевського на посаду кошового отамана. Кошівство його попередника Григорія Федорова (Лантуха) прослідковується за документами до кінця липня 1762 р. [1, арк. 115 зв.], а 12 вересня 1762 р. Калнишевський уже як кошовий отаман був присутній у Москві на коронації Катерини II [13, с. 375]. Проте Калнишевському після повернення на Січ не довелося довго тримати бураву. Пізніші звістки вказують на активну протидію партії сіроми його закріпленню на посаді кошового. Наступні 1763 і 1764 рр. пройшли під кошівством Григорія і Пилипа Федорових, що за даних обставин були тільки компромісними та тимчасовими фігурами.

Антагонізм значного козацтва і сіроми слід пояснювати суперечностями, наявними для представників двох відмінних господарсько-культурних типів і несумісних моделей повсякденної поведінки. Значне козацтво і запорозька старшина трималися нового для степового порубіжжя хліборобського типу економіки, прагнучи до існування стабільних кордонів, мирних відносин із сусідами та визначеного правового статусу автономії Війська Запорозького в складі Російської імперії. Гарантію своєї безпеки, закріплення високого соціального статусу та господарського достатку вони бачили в довгостроковій владі кошового отамана, що обирається на старшинських сходках, затверджується гетьманом та російським урядом.

Запорозьку сірому ж цілком влаштовувала ситуація перманентної війни на порубіжжі, що забезпечувала існування здобичницького промислу і давнього ловецько-уходницького способу господарювання. Тому сірома виступила охоронцем старих егалітарних звичаїв і традицій, ініціювала щорічні вибори старшини, намагалася зламати народжувану структуру соціальної ієрархії і повернути запорозьке товариство в стан дофеодалного егалітаризму. Сірома не мала певності у ставленні до російського уряду й турецької Порти. Збройні виступи проти старшини відбувалися стихійно, без єдиного керівництва і плану дій.

Влада кошового отамана над січовим товариством не була інституалізованою і трималася виключно на авторитеті та силі особистості конкретної людини. Від здатності козацького ватажка організувати вдалий і багатий здобиччу военний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове й хлібне жалування, здобути права й привілеї Війську Запорозькому, а також без конфліктів розподіляти

між куренями військову здобич та угіддя для промислів залежали тривалість його порядкування на Коші. Цим визначалася та межа до якої волелюбне козацтво могло визнавати над собою будь-яку владу й погоджуватися на регламентацію своєї поведінки обмеженнями, що походили від владних прерогатив кошового отамана. Один лідер егалітарної спільноти досить легко замінювався іншим, якщо втрачав здатність бути для неї корисним.

Названі типологічні ознаки дозволяють порівняти організації влади на Запорозжжі з політичними інститутами потестарних суспільств типу «надскладне вождівство» («суперсложное вожество», «chiefdom») [4], але ж ніяк не з державними формами розвинених індустріальних суспільств на кшталт «республік» та «демократій».

Козацьке звичаєве право регламентувало владу кошового. Найголовніші питання вирішувалися на загальній козацькій раді (козацькому колі), де щорічно обирали кошового й старшину. За присутності козаків на колі зачитувалася кореспонденція Коша, документи дипломатичного листування, обговорювалися питання внутрішнього управління та зовнішньополітичної орієнтації. Кожен козак міг контролювати дії старшини, схвалювати або опротестовувати рішення козацьких урядовців. Кошовий отаман усі питання вирішував за згодою та з відома всього товариства.

Утім ще задовго до кошівства Калнишевського цей політичний звичай перетворився на формальну процедуру, що була корисна кошовому лише тим, що забезпечувала його свободою дипломатичного маневру, надаючи йому можливість відмовляти в такий спосіб незручним вимогам російського уряду. За попередників Калнишевського – кошових отаманів Якима Ігнатовича, Олексі Білицького, Григорія та Пилипа Федорових – загальна військова рада втратила колишнє значення і була витіснена сходками курінних отаманів, військової старшини, а також «старих» або «значних» козаків. За словами одного сучасника, порядок обрання старшини на військовій Раді «согласием старшини пересекся», сам же кошовий настільки посилив свою владу, що «властен ... без всякого суда ... не ответствуя никому, приказать лишитъ жизни [козака]» [8, с. 315].

Остаточно закріпившись при кошівській булаві в січні 1765 р., Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому лише тих козаків, які у своїх господарських справах, кар'єрному зростанні й добробуті завдячували тільки йому особисто. Спершу його помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий був перед тим військовим суддею, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах та за-

жив слави серед запорожців «найрозумнішого козака у війську» [13, с. 388]. Антон Головатий спочатку був у команді «молодиків при боці кошового», козаком Кушівського куреня, згодом став писарем Самарської паланки, потім старшиною у Коші, допомагаючи в канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 р. вже бачимо його на посаді військового писаря [13, с. 540].

Рідний для військового старшини Петра Калниша Кушівський курінь став відрізнятися від решти своїм привілейованим становищем. Зокрема, Г. О. Потьомкін у листі до Калнишевського називав його «головним у Січі куренем» [13, с. 522]. Звідти найчастіше кошовий добирав собі вірних служителів. Управління Кодацькою паланкою Петро Іванович доручив своєму племіннику Йосипу Калнишевському. Від'їжджаючи у справах за межі Запорозжжя, кошовий зазвичай довіряв йому наглядати за своїм господарством. Полковий старшина Петро Хижняківський став полковником Орільської паланки після того, як виконав особисті доручення кошового, зокрема стягнув борг з одного чигиринського купця [8, с. 332]. Незмінним управителем величезного господарства Калнишевського протягом 20 років залишався Герасим Чорний [8, с. 335]. У лютому 1775 р. він привіз із Петербурга литаври, люб'язно подаровані козацькому товариству Г. О. Потьомкіним [13, с. 545].

Стрижнем політичної стратегії кошового отамана Петра Калнишевського стала, з одного боку, боротьба з гайдамацтвом і приборкання стихійних виступів січової сіроми, з іншого – захист автономних прав та інтересів Війська Запорозького від загрозливих претензій російського абсолютизму, спрямованих на знищення регіонального автономізму. Боротьба з гайдамаками мала на меті усунення цього різновиду степового здобичництва як перешкоди на шляху стабілізації кордонів, розвитку закордонної торгівлі та створення господарств значного козацтва, орієнтованих на зовнішні ринки. Крім того, на переслідуванні гайдамацьких ватаг наполягав російський уряд. Недбалість у боротьбі з гайдамаками кошових отаманів, попередників Калнишевського, була підставою для втручання російського уряду у внутрішні справи Запорозжжя та причиною притягнення декого з них до судового слідства.

Для переслідування гайдамаків, з наказу кошового Калнишевського, по всіх Запорозьких Вольностях постійно розсилалися роз'їзні команди козаків на чолі з паланковими полковниками та військовим осавулом. Найбільш напружена боротьба Коша з гайдамаками точилася в Бугогардівській паланці. Гайдамаки, котрі потрапляли

до рук запорозьких роз'їзних караулів, піддавалися жорстоким тортурам і страті. Так, у 1771 р. впійманих в Самарській паланці гайдамаків військовий суддя Микола Тимофіїв наказав повісити на шибенниці, а найбільш завзятого з них Каленика Донця, «потягнуть по железной в столпе спины, а Степана Тарана зацепить ребром за крюк» [8, с. 316]. Безпосередньо за наказом Петра Калнишевського в 1770 р. в Протовчанській паланці стратили козака Зиму [14, с. 173]. І хоч російський уряд забороняв кошовим отаманам виносити та виконувати смертні вироки і прагнув залишити цю важливу владну прерогативу виключно за собою, та кошові міцно трималися цього дієвого важеля своєї влади.

Захист автономії Війська Запорозького забезпечувався через систематичне надсилання козацьких депутацій до російської столиці. За часів Калнишевського депутації вже на відряджалися лише задля отримання хлібного та грошового жалування [11]. Відтепер їхня головна мета полягала в представництві інтересів запорозького товариства на найвищому урядовому рівні, минаючи посередництво прикордонних губернаторів. Тим самим підтримувався у постійній дії механізм забезпечення автономного статусу Запорозьких Вольностей в імперській системі самодержавної Росії.

Відразу три відомства: гетьман, з 1764 р. – Малоросійська колегія; київський генерал-губернатор (разом з військовою прикордонною адміністрацією) та Колегія іноземних справ – намагалися контролювати Запорозжя. Та всі вони, за спостереженням О. Рябініна-Скляревського, залежали від розвідувальної діяльності та інформації Коша відносно Криму, оскільки саме Кіш був найбільше поінформований щодо кримських справ, ніж ці три відомства разом узяті. Кошовий отаман міг вдало маніпулювати своєю інформацією, граючи на суперечностях між військовим відомством та дипломатичною службою, між цими обома російськими інстанціями та гетьманською адміністрацією [3, с. 78].

Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти з впливовими російськими вельможами, гетьманською старшиною та іншими поважними людьми. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення в торговельних та конфіденційних справах. А такі справи він мав з фаворитом цариці Єлизавети Олексієм Розумовським та його братом, останнім гетьманом Кирилом Розумовським, вихідцями із гетьманської старшини та впливовими вельможами при царському дворі Андрієм Безбородьком та Семеном Кочубеєм. І кошовий отримував з цього не лише особисті, але й політичні переваги для всієї козацької громади. Так, у відпо-

відь на дарунок київському генерал-губернатору Воейкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. мав від нього запевнення: «всем под командою моею находящимся накрепчайше подтверждено, даб[ы] отнюдь ничего противного ... к Войску Запорожскому принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказывали» [5, с. 56].

За кошівства Калнишевського на Запорозжжі вже існував порівняно розгалужений адміністративний апарат, що підпорядковувався Кошу й очолювався паланковою старшиною. Кількість адміністративно-територіальних округів Запорозжжя – паланок, на 1775 р. зросла до десяти одиниць. Централізованому управлінню Запорозькими Вольностями сприяла також мережа церковної організації. Розкидані по степах запорозькі зимівники для потреб адміністративного управління закріплювалися за певною церквою і в такому вигляді становили окремі адміністративні одиниці. Зокрема, у джерелах зазначено: «К Никитинской Свято-Покровской церкви ... принадлежало более 300 зимовников» [10, с. 173]. Тому для становлення самостійної управлінської мережі й забезпечення автономії козацтва у справах релігії величезне значення мало висвячення начальника січових церков Володимира Сокальського в сан архімандрита 7 вересня 1774 р., що було результатом принципової позиції кошового Калнишевського [2, с. 171-183].

Та ознакою слабкості централізації Війська Запорозького було те, що для здійснення влади залишався в силі давній звичай, коли кошова старшина об'їздила Запорозькі Вольності, щоб на місці продемонструвати свої владні прерогативи. Цю архаїчну форму організації політичної влади можна порівняти з комплексом типу «полюддя». До таких управлінських форм вдавався й кошовий отаман Петро Калнишевський. З приводу цього маємо запис у канцелярському журналі 1772 р.: «Його вельможність, отаман кошовий Петро Калнишевський, пан суддя військовий Микола Тимофійович, пан писар військовий Іван Якович Глоба, колишній військовий суддя Андрій Артемович Носач, начальник церков, отець Володимир Сокальський з дяконом і військова канцелярія походна, лютого 28 числа, 1772 року, в четвер, до сходу сонця (з Січі) виїхали. І їхали увесь день ... на зимівник колишнього старшини, військового осавула, Василя Андрійовича Пишмича. Та через темну ніч, не доїжджаючи цього Пишмичевого зимівника, під сіном стали і, зупинившись на всю ніч, тим сіном коней кормили. 29 числа лютого рушили далі, і вже в обідній час приїхали до зимівника Пишмичевого» [14, с. 180].

Петро Калнишевський, здійснюючи докорінну перебудову політичних інституцій на Запорозькій Січі, наражався на запеклу протидію з боку козацької сіроми. Грудневе повстання 1768 р. ледве не позбавило кошового життя. Старшина, залишивши на човнах Січ, знайшла притулок у Кодаку, що контролювався племінником Калнишевського Йосипом. Сам же Калнишевський для придушення повстання змушений був скористатися допомогою російського гарнізону Новосіченського ретраншементу. Після придушення повстання сіроми Калнишевський цілком усвідомлював свою залежність у питаннях внутрішнього управління від допомоги російської прикордонної адміністрації через можливість нових сутичок між козацькими угрупованнями.

Водночас він у пошуках способу вийти з-під докучливого опікування російського уряду, обрав для цього чи не єдиний можливий шлях – створення на Запорожжі окремої хліборобської верстви, яка мала б стати соціальною основою правління і дозволила розірвати ланцюг обмежень його владі в особі невпорядкованої сіроми, з одного боку, та російського уряду, з іншого. Та Запорожжя й надалі лихоманило нескінченними повстаннями й виступами сіроми проти кошового отамана. Спираючись на нечисленний прошарок старшини та значного козацтва Запорожжя, котрий привів його до кошівської булави, Калнишевський значно звужив соціальну базу своєї влади і потрапив в ситуацію гострого конфлікту із сіромою.

Нова верства хліборобського населення Запорожжя ще не встигла сформуватися в численну та впливову соціальну групу, яку можна було протиставити здобичникам-сіромахам. Тому кошовий так і не зміг відмовитися від допомоги російських багнетів для підтримання порядку на Запорожжі. Принциповий і рішучий в питаннях внутрішнього управління Запорожжя, Калнишевський був гнучкий та обережно дипломатичний у відносинах з російським урядом, лише зрідка йшов на конфлікт з прикордонною адміністрацією. За характеристикою А. О. Скальковського, «він на диво мистецьки знав сучасних йому людей» [13, с.387], маніпулюючи ними то ласкою, то хабарями, то суворим покаранням.

Крутий на розправу з бунтівною сіромою, кошовий отаман Петро Калнишевський не зміг вийти за межі суперечностей, що роз'єднували запорозьке козацтво на два ворогуючі угруповання. Калнишевському не вдалося уникнути внутрішнього розбрату на Запорожжі, згуртувати козацтво задля однієї високої мети й синтезувати розбіжні інтереси козацьких угруповань в якісно новий ідеологічний комплекс.

Та слід віддати йому належне як мудрому політику. За обмежених ресурсів підтримання своєї влади, він все ж таки спромігся запобігти розколу в старшинському середовищі, зміг вчасно викривати змови та усувати від справ небезпечних конкурентів. Вузкий соціальний прошарок, що його підтримував, на противагу роз'єднаним угрупованням сіроми був внутрішньо монолітним. Завдяки цьому Калнишевський мав значні переваги над іншими претендентами на кошівську булаву. Сила його особистості, непересічний хист адміністратора і раціональна політична тактика забезпечили його перебування на посаді кошового отамана протягом усього останнього десятиліття існування Січі.

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 229. – Оп. 1, спр. 120. – 1762–1763 рр. – 164 [202] арк.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т.1. – К., 1998. – 695 с.
3. Андреева С. С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 7. – С. 73–81.
4. Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 1. – С. 172–186.
5. Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського // Архіви України. – 1991. – №3 (227), трав.-черв. – С. 52–58.
6. Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки // Архіви України. – 1991. – № 2.
7. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Д.: Пороги, 2004. – 130 с.
8. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
9. Голобуцький В. А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
10. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Д.: ВАТ «Дніпркнига», 2000. – 1080 с.
11. Мірущенко О. Вирішення Кошем економічних питань під час відправлення запорозьких депутацій до Петербургу // Наукові записки. 36. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 80–97.
12. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). – К.; Нікополь; Запоріжжя: Тандем-У, 2002. – 399 с.

13. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Д.: Січ, 1994. – 678 с.

14. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – 583 с.

Надійшла до редколегії 10.04.04

УДК 63(2УК) «1825»

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ДЕКАБРИСТ ОЛЕКСАНДР ГАНГЕБЛОВ

Розкривається світогляд і діяльність одного з рядових членів Південного товариства катеринославця Олександра Гангеблова.

Декабристська тема зараз втратила серед дослідників колишню притягальність. З'явилися навіть спроби зобразити учасників таємних товариств першої чверті XIX ст. авантюристами або такими, що переслідували корисливі цілі здобуття для дворянства політичних прав і переваг за рахунок непривілейованих верств та узурпації державної влади [7, с. 147]. У деяких новітніх працях стверджується, що непродуманий (чи передчасний) і непідготовлений виступ декабристів мав своїм наслідком загальмування суспільного розвитку і поглиблення розколу між суспільством та владою [9, с. 153]. Висловлюється також думка про приреченість декабристських планів щодо насильницької модернізації Росії за західноєвропейським взірцем через неприйнятність його для вкоріненої громадської свідомості [8, с. 14–17]. Існують й інші трактування місця декабристів у суспільному русі дореформеної доби, які суттєво або частково відрізняються від попередніх і продиктовані передусім бажанням зрозуміти напрям і зміст сучасних трансформаційних процесів.

Однак не завжди нові підходи є достатньо аргументованими і допомагають нам краще пізнати дійсні закономірності історичного процесу. А тим часом повстання декабристів було викликане до життя гострою необхідністю вирішення низки злободенних проблем, що стояли перед Росією. Тому серйозне вивчення його на більш досконалішій теоретико-методологічній основі дозволить з'ясувати як

загальні, так і специфічні риси розвитку цієї східноєвропейської країни на фоні європейської цивілізації.

Одним із плідних напрямків такого дослідження декабризму може стати, на нашу думку, історико-антропологічний метод, зокрема відбиття декабристських ідей у свідомості й суспільній поведінці окремих членів даного руху. Звичайно, кожна людина – особистість з властивими лише їй сприйняттям і розумінням світу та психічними реакціями на зовнішні подразники, у тому числі перипетії громадського життя, із власним ставленням до певного суспільного ідеалу. Отже, спільні цілі та інтереси отримували у кожному випадку індивідуалізоване втілення, а сукупність цих особистісних модифікацій створює значно рельєфніший і об'єктивніший портрет цілого явища.

У даній статті поданий образ декабриста Олександра Семеновича Гангеблова (1801–1891), поручика Ізмайловського полку, сина генерал-майора, небагатого поміщика Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. О. Гангеблов навчався у Пажеському корпусі і став військовим, головним чином, за наполяганням батька, який прагнув виховати своїх синів у консервативно-монархічному дусі, далекому від «усяких політичних міркувань» [3, с. 23]. Але якщо його брати Спиридон і Микола стали типовими військовослужбовцями, Олександр захопився іншими формами служіння Вітчизні. Його надзвичайно зацікавили гуманітарні науки і література, ідеї Просвітництва, він співчував усьому «людству», а тому намагався і своїх товаришів відвернути «от бесплодной рассеянной жизни и внушать им вкус к занятиям историей, нравственной философией и отечественным языком ...»

Подібний світогляд не міг не змусити Олександра Гангеблова подумати про перехід на цивільну службу, де його прагнення знайшли б більш придатний обшир для діяльності. Щоправда, Гангеблов досить романтично дивився на свої можливості впливати на хід подій в оточуючій дійсності: «... определиться к такому месту, где корыстолюбие более властвует, и, вооружась всеми силами, истреблять лихоимство. А цель моей жизни, в случае неудачи преддущего, удалиться в деревню и совершенно посвятить себя счастью моих крестьян...» [3, с. 24–27]. Ці щирі свідчення Гангеблова Слідчому комітетові після арешту у справі декабристського виступу в Петербурзі (Гангеблов був заарештований 23 грудня 1825 р.) змальовують нам образ молодого людини прогресивних переконань, яка вболівала за долю свого народу і намагалася взяти активну участь у реформуванні країни. Такі життєві принципи природно привели його до кола «державних змовників»: весною 1825 р. підпоручик

(поручиком він став у червні цього ж року) Гангеблов був прийнятий у петербурзький осередок Південного товариства [5, с. 50] і перебував у ньому трохи більше шести місяців.

Стрижневою рисою особистості Гангеблова був потяг до справедливості у найширшому розумінні цього слова. У показанні Слідчому комітету він так пояснив мотиви вступу до лав декабристів: «Причини, побудившиє мене вступити в тайное общество, были следующие: 1-е) Неограниченная власть помещиков; одно из главнейших следствий оной – бедственное состояние многочисленнейшего класса – поселян, коего очевидным свидетелем был я в минувшем 1821 году в белорусских губерниях, где помещики, дав полную волю поступкам евреев (тобто арендарям. – А. Б.), не обращают ни малейшего внимания на нравственность крестьян, а между тем обращаются с ними жестоко, когда дело доходит до собственных выгод. Из сего я сделал заключение и о всех прочих помещиках, из коих, вероятно, большая часть думает преимущественно об увеличении своего богатства, нежели о счастии крестьян своих; 2-е) Необразованность белого духовенства в небольших городах и селах и поступки, несообразные с высоким его предназначением, – одна из главнейших причин безнравственности поселян и, следовательно, небрежности домашнего хозяйства; 3-е) Корыстолюбие гражданских чиновников, вошедшее даже в пословицу» [3, с. 21; 2, с. 108].

У самому стилі Гангеблова відчувається пристрасність його вдані, непохитна прихильність до ідеалів гуманності та добра, чого не спроможна була нейтралізувати й психологічно важка атмосфера слідства. Він не втримався навіть, щоб не згадати і про таку політично гостру категорію, як «равенство состояний», яку він пізніми вечорами обговорював з товаришем і однодумцем, підпоручиком Ізмайловського полку Михайлом Лаппою (вони разом жили на одній квартирі).

Зрозуміло, що під час слідства Гангеблов усіляко уникав згадок про свою причетність до планів декабристів щодо конституції, образу правління, зміни суспільного ладу тощо. Він послуговувався тими проблемами, що турбували й урядові кола, сподіваючись применшити власну «провину» в очах слідчих. До речі, подібні «відверті зізнання» декабристів можуть бути використані для характеристики громадської думки того періоду, розповсюджені критичні складові якої повинні були, вважали декабристи, довести їх «правоту» неспростовними аргументами на користь «легітимності» таємних товариств.

Гангеблов ділився власними думками не лише з однополчанами; протягом відпусток у маєтку батька зустрічався з багатьма родичами та знайомими, обговорював з ними чимало різних питань,

можливо, і суспільно значущих. Такі зустрічі траплялися і під час відвідин знайомих (сусіда поміщика Івана Золотницького, херсонських дворян Текелієвих, генерал-майорши Кашириної, Федора Каланчевського та ін.). Гангеблов назвав декотрих своїх співбесідників: офіцерів Стародубського кирасирського полку Марнеца, Дрейлінга, Селиванова, Штерна, Білевича та ін.

Яке ж місце посідав Гангеблов у Південному товаристві? Він недовго перебував у його складі (та й з того півроку два місяці хворів), а з листопада 1825 р. знаходився з полком у Петергофі в літньому таборі. Як член товариства він не виявляв організаційної активності, але інтенсивно займався ідейним самовизначенням: замислювався над формами правління, методами перетворень, суспільного оздоровлення, духовного збагачення людей і т. п. Одним словом, Гангеблов ревно готував себе до свідомої участі в майбутньому рішучому виступі декабристів для реалізації революційного задуму [4, с. 51–82]. Він урешті-решт став прихильником якщо не республіканського, то в усякому разі – конституційно-монархічного правління, виступав за скасування кріпацтва. Намагаючись випередити звинувачення з боку слідства, Гангеблов дорікав сам собі за те, що в розмовах з друзями іноді допускав «фанатизм вольности». З тією ж метою – заплутати слідство, він писав: «Я ничуть не ревностный почитатель республики, и то правление (какого бы образа оно не было) более мне по сердцу, где нация благоденствует».

Безумовно, Гангеблов не був байдужим до форми правління і добре розумів, що не кожна з них здатна забезпечити «загальне благоденство», тому наведена вище фраза не відображає його справжньої позиції з цього питання. Корнет лейб-гвардії Кавалергардського полку Петро Свистунов (засуджений до 15 років каторги), який прийняв Гангеблова до товариства, якось сказав йому: «Северо-Американские Штаты и что наша жизнь». Ще до вступу у Південне товариство Гангеблов разом з іншими гвардійцями – М. Лаппою, Н. Кожевниковим, М. Наумовим домовився прослухати курс всевітньої історії, щоб глибше розумітися на політичній еволюції суспільства: «Лекции начинались степенно, а оканчивались толками о Соединенных Штатах, Греции и прочее» [3, с. 33–34; 1, с. 177]. На жаль, навчання невдовзі обірвалося.

На першому етапі слідства Гангеблов змушений був нарешті визнати: під час прийняття до таємного товариства його повідомили, що мета товариства полягає в утвердженні конституції та об'єднанні усіх слов'янських народів в «одно нераздельное политическое тело. О средствах достижения сей цели не успел я ничего уз-

нать» [3, с. 18]. Пізніше, викритий у нещирості, Гангеблов зізнався, що про республіканську орієнтацію Південного товариства і засоби втілення того плану йому було відомо. Він пригадав, як «поздним вечером при свечах мы (Гангеблов і Лаппа. – А. Б.) за одним столом каждый особенно что-то читали и наконец, когда подали чай, мы книги в сторону и начали разговаривать; я, между прочим, говорил, что в России никак не должно в скором времени ожидать важного политического переворота. Лаппа противоречил и сказал: «Да, уж один молодец нашелся, ... который хотел его... в лагере (Примітка: «Не помню, в 1822 или 23, или 24 году. В подобных разговорах Лаппа всегда говорил мне с недоверчивостью – отрывисто и неясно») ... ну, да не допустили ... слишком еще рано» [3, с. 31].

Отже, Гангеблов знав навіть про плани вбивства імператора Олександра І; розуміючи усю серйозність даного факту, він заявив, що в нього був намір донести властям на змовників, але не зробив цього, бо вважав це лише чуточкою (ясно: донощиком стати не схотів).

Таким чином, Гангеблов усвідомлював усю глибину небезпеки свого членства в декабристському товаристві, усю складність задуманого, невизначеність його результатів та суворість санкцій з боку влади у разі провалу, проте твердо йшов до кінця. Та, на особисте щастя Гангеблова, йому не довелося брати участь в останньому акті драми.

Після смерті Олександра І Ізмайловський полк, як й інші військові формування, присягнув великому князю Костянтину Павловичу, законному спадкоємцю імператорського престолу, не знаючи про його відмову від корони і про заповіт покійного імператора, згідно з яким наступником повинен стати Микола Павлович. Декабристи, які довго чекали на ситуацію приходу до влади нового царя і розраховували виступом військових частин присилити його погодитись на ухвалення конституції і програми докорінного реформування Росії, були захоплені зненацька і не встигли нічого підготувати. Однак невдовзі виявилось, що великий князь Костянтин твердо стоїть на своєму (казали, що він страшенно був наляканий вбивством батька, Павла І, у 1801 р. і зарікся сходити на всеросійський престол), а листування між ним (Костянтин знаходився у Варшаві) та Миколою Павловичем (що був у Петербурзі) затягнулося майже на два тижні. Це й спонукало Північне товариство скористатися нагодою. І коли стало відомо про призначення нової присяги, керівництво товариства вирішило вивести столичні гвардійські підрозділи на Сенатську площу.

За декілька днів до повстання М. Лаппа таємно їздив із Петергофа до Петербурга і «привез вести, что умы в сильном волнении от разне-

сшихся слухов и что Кожевников обещал известить решительною запискою». Як бачимо, Гангеблов здогадувався про наближення миті повстання і готувався до нього, проте в показаннях даний момент став ранно затушовувався: «... никогда так мало не думая о переменах в правлении, как в то время, я действительно приписал сомнительное положение столицы слухам и, поверя им, сам первоначально положил твердо сохранить верность присяге Константину Павловичу – вот причина, по коей не открыл я записки, полученной от Кожевникова» [3, с. 27]. Можна припустити, що Кожевников або отримав доручення від когось з керівників товариства домогтися, щоб Ізмайловський полк не присягав вдруге, або довідався сам про такий намір столичних декабристів і сповістив про це Гангеблова, Лаппу та ін. Наймовірніше за все, чіткі вказівки з центру були відсутні, а тому офіцери – декабристи Ізмайловського полку деякий час вагалися – присягати вдруге чи ні (є деяка інформація, що Миколу Павловича дуже не любили [6, с. 331]), але надзвичайно висока ціна, яку випаде заплатити в разі помилкового рішення, переважила: Лаппа, а за ним Гангеблов присягнули імператору Миколі І разом зі своїми солдатами.

У Петербурзі саме в цей час відбулося повстання, Ізмайловський полк викликали у столицю для підкріплення урядових сил. Полк вирушив у путь уранці 15 грудня, тобто після розгрому декабристів, тому що Микола І ще не мав належної впевненості в стабілізації ситуації та в тому, що аналогічні спроби не повторяться. Що насправді відбулося в Петербурзі, ніхто не знав, і це турбувало Гангеблова: «Перед самым выступлением возвратился мой слуга, оставивший Петербург накануне, в 11 часов вечера. Он сказал нам от Кожевникова, чтобы мы ничего не затевали и что все сдались уже; но, расспрашивая слугу, узнали, что он видел солдат в беспорядке на площади и что войска (вірні новому імператору. – А. Б.) остались ночью на бивуаке. Это возродило во мне некоторое подозрение, усиленное вестями встречаемых и продолжением нашего марша. Не менее того, в Стрельне, утвержденный в своем заключении (думав, що повстання не закінчилось. – А. Б.), я советовал полковнику Щербинскому объявить солдатам о смерти графа Милорадовича и тем более вооружить их против убийц любимого генерала (Гангеблов, як бачимо, почав готувати ґрунт на випадок свого арешту. – А. Б.).

Я думал, что из Стрельны нас воротят, но мы пошли вперед, и чем шли дальше, тем более и более дела столицы являлись мне в сомнительном положении».

Хвилювалися й солдати, вони питали Гангеблова: «Зачем идем, ваше благородие, неужели по своим будем стрелять?» Офіцер зму-

шений був відповісти ухильно: «Ребята, верно, по своим стрелять не будем, а в кого велят стрелять, то самое собою разумеется, что из своих захотели сделаться чужими» [3, с. 23].

Очікуючи на суворе покарання, Гангеблов вжив превентивних заходів: послав слугу на свою постійну квартиру в Петербург, наказав йому спалити усі компрометуючі папери, а також взяти його, кріпосного, паспорт (очевидно, вирішив звільнити його від кріпацтва).

У душі Гангеблова все ж жевріла надія, що біда його мине, але 23 грудня він був заарештований, ув'язнений у Кронштадті, а потім (з середини лютого 1826 р.) переведений у Петербург до Петропавловської фортеці.

На слідстві Гангеблов тримався гідно, прагнув нікого по можливості не видавати; спочатку багато чого приховував, потім під тиском неспростовних доказів зізнався. В одному із документів сказано, що хоч свою належність до таємного товариства визнав, але мало виявляв каяття.

Оскільки за Гангебловим не було встановлено ніяких серйозних дій проти самодержавства та «царствующей фамилии», на заключній доповідній записці з його справи рукою барона І. Дибича зафіксована «височайша» резолюція: «Продержав еще четыре месяца в крепости, выписать тем же чином в один из гарнизонных полков, в Грузии находящихся» [3, с. 24; 2, с. 221]. Резолюція накладена 11 червня 1826 р., а 13 жовтня Гангеблова відправили у Владикавказький гарнізон. Він брав участь у російсько-перській та російсько-турецькій війнах 1826–1829 рр.

У 1832 р. Гангеблов вийшов у відставку з наказом оселитися у с. Богодарівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Йому заборонили відвідувати Петербург і Москву. Наприкінці 1837 р. верхньодніпровський повітовий предводитель дворянства клопотав щодо помилування Гангеблова. Микола І погодився, а наприкінці 1850 р. дозволив йому взяти участь у дворянських виборах. З початку 1860-х рр. колишнього декабриста бачимо мировим посередником. Про ці роки він докладно розповів у спогадах.

Таким чином, Олександр Гангеблов лише на схилі життя зміг практично долучитися до реалізації тих реформ, які бажав здійснити майже за сорок років до того.

На завершення слід сказати, що декабристський задум зовсім не був суспільною аномалією; навпаки, програмні цілі членів таємних товариств відповідали очікуванням прогресивних кіл громадськості, потребам усіх верств, особливо непривілейованих. Сучасники, передусім молоді, згадували (наприклад, О. І. Кошелєв), що атмос-

фера в столиці наприкінці листопада – на початку грудня 1825 р. чимось нагадувала передреволюційну Францію. Усі чекали чогось надзвичайного і готові були зустріти виступ декабристів у всякому разі без упередження. Вивчення суспільних настроїв у даному ракурсі – перспективний напрям наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Восстание декабристов. Документы / Под общ. ред. М. В. Нечкиной. – М., 1979. – Т. 15.
2. Там же. – М., 1986. – Т. 16.
3. Там же. – М., 1984. – Т. 18.
4. Гангеблов А. С. Воспоминания. – М., 1888.
5. Декабристы. Биограф. справ. / Под общ. ред. В. В. Журавлева и др. – М., 1988.
6. История России: С начала XVIII до конца XIX века / Под общ. ред. В. П. Дмитренко. – М., 1999.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.): В 2 т. – СПб., 2000. – Т. 2.
8. Орлова Т. Декабризм и модернизация России // 9-ті Декабристські читання: Міжнар. наук.-теор. конф.: Тези. – К., 2004.
9. Политическая история России: Учеб. пособие / Отв. ред. проф. В. В. Журавлев. – М., 1998.

Надійшла до редколегії 22.04.04

УДК 94(477) «1861/1890»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ В КАТЕРИНОСЛАВІ

Висвітлюється життя, громадська й культурницька діяльність визначних діячів українського національного руху в Катеринославі у 60 – 80-х рр. XIX ст., наводяться факти про існування першої в місті української громади.

Пореформена доба вирізнялася помітним розвитком суспільного руху в Катеринославі, де вже в період першого демократичного на-

© Світленко С. І., 2004

тиску на російське самодержавство і буржуазно-ліберальних реформ 60–70-х рр. XIX ст. поступово долалися непереборна провінційність, суспільна пасивність населення, яке мовби пробуджувалося після багатьох десятиліть процесу імперської інкорпорації. Царизм сподівався назавжди перетворити це місто на твердиню імперського режиму, широко використовуючи для цього засоби централізації та бюрократизації управління, утвердження самодержавних соціально-політичних основ суспільства, русифікації етнокультурного й духовного життя. Попри зазначене, уже в другій половині XIX ст. губернський Катеринослав став місцем діяльності цілої низки визначних учасників українського національного руху. На жаль, цей важливий аспект міської історії пореформеної доби ще не став предметом системного викладу. Показово, що навіть у новітніх узагальнюючих працях з історії Катеринослава перебування й діяльність у цьому місті ряду знакових постатей тодішньої української націонал-демократії висвітлено фрагментарно [8, с. 80–82, 110–112, 115–119].

У середині і другій половині XIX ст. у Придніпров'ї ще пам'ятали славу козацьку минувшину попередніх століть. Адже в цьому регіоні розпочалася національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., вирували численні козацько-селянські повстання, тут розташовувалася Запорозька Січ, розкинулись землі Війська Запорозького. Тому цілком природно, що в період першого демократичного натиску на царизм кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Катеринославщина стала предметом зацікавленостей тодішніх вітчизняних демократів – українських народолюбців. Першими серед них стали київські хлопомани: Володимир Антонович, Владислав Винарський, Тадей Рильський, Онуфрій Хайновський та ін., які відвідали наш край влітку 1859 р., здійснивши перше «ходіння в народ» по козацьких місцях. Відомо, що ідейний лідер Київської Старої громади В. Б. Антонович зупинявся в Катеринославі, у будинку місцевого інженера Мрочковського. Останній допомагав гостю «в засобах для оглядин Дніпровських порогів» [49, с. 26].

Отже, особливістю генези українського національного руху в Катеринославі, як і в губернії в цілому, було те, що за умов відсутності в краї осередків української національної освіти і науки роль первісників демократичного українства відіграли тут представники київського студентства, вихідці з Правобережної України. На рубежі 50–60-х рр. XIX ст. головною формою діяльності українських народолюбців стало летуче «ходіння в народ», наповнене культурницько-етнографічним змістом.

У середині 60-х рр. XIX ст. в губернському центрі з'явилися перші українські народолюбці, які постійно проживали в місті у службових справах. До них належали відомий український письменник, етнограф і педагог М. Т. Симонов (Номис) і колишній учасник Київської Старої громади Б. С. Познанський. У 1864 р. М. Т. Номис видав у Санкт-Петербурзі головну працю свого життя – збірник «Українські приказки, прислів'я і таке інше» [42]. Указана фундаментальна книга була результатом багаторічної праці цілої групи відомих й малознаних українських народолюбців-культурників, які зібрали близько 150 тисяч різних зразків народного фольклору. Ця широка джерельна база стала основою праці, до якої увійшла тільки десята частина неоціненної народної спадщини [44, с. 11].

М. Т. Симонов (Номис) служив управляючим Катеринославської контрольної палати. Улітку 1865 р. він запропонував місце служби в цій установі іншому українському народолюбцю, колишньому учаснику Київської Старої громади Б. С. Познанському. У серпні того ж року старогромадівець переїхав до Катеринослава. Це місто, напевно, надовго запам'яталося йому чудовими краєвидами ще з 1860 р. У листі від 25 серпня 1865 р. Б. С. Познанський писав: «Аж ось коли я вибравсь на останець в Єкатеринослав і оце о цім і Вас заведомляю, п. Симонов обіцяє мені місце». Очікуючи на затвердження, Борис Степанович сподівався вивчати справу як вільнонайманий писець [24, арк. 1].

Прибувши до Катеринослава, народолюбець влаштувався помічником ревизора місцевої контрольної палати, чому посприяв М. Т. Симонов (Номис). Київський громадівець О. Ф. Кістяківський писав про цей факт біографії Б. С. Познанського: «Він одягнув сюртук і відправився в контрольну палату в Катеринослав під начальством М. Т. Симонова, відомого в малоросійській літературі під іменем Номиса» [19, арк. 1; 41, с. 1790; 30, с. 161].

Однак служба тривала недовго, тому що особа Б. С. Познанського вже перебувала під пильним наглядом. Фатальні наслідки для народолюбця мали ранішні доноси правобережних поміщиків та давні, ще отроцькі, знайомства з поляками. У листопаді 1865 р. катеринославський поліцмейстер повідомив народолюбця про розпорядження щодо його арешту та висилки етапом до Києва, що й було виконано після дев'яти днів ув'язнення [40, с. 91–92; 46, с. 25; 20, арк. 1; 21, арк. 1–2; 53, арк. 36]. Незабаром за удавану причетність до справи польського заколоту і за наявність виписок із «Колокола» народолюбець був висланий під суворий нагляд поліції у Воронежську губернію. Насправді вся «провина» Б. С. Познанського полягала

у зберіганні чверті аркуша якоїсь статті з герценівського «Колокола» [19, арк. 1].

З другої половини 60-х рр. XIX ст. Катеринослав став місцем політичного заслання українських громадських діячів, зокрема колишнього учасника Полтавської громади О. Я. Кониського, який проживав тут у 1866–1872 рр. До Катеринослава він переїхав 16 липня 1866 р. зі своєю дружиною і малолітньою дочкою [38, с. 127; 31, с. 179].

Перебуваючи на катеринославському засланні, родина Кониських хворіла. Цим пояснюються їх щорічні виїзди з губернського центра на Дніпрі. Так, 17 червня 1867 р. Катеринославський губернатор надав Кониським дозвіл відправитися до Криму і за кордон «для користування від хвороби», проте оголосив, щоб під час їхнього перебування на Кримському півострові за Олександром Яковичем тривав поліцейський нагляд. 11 липня 1868 р. Катеринославський губернатор знов дозволив піднаглядному О. Я. Кониському поїздки до Криму до 1 жовтня того ж року. П'ятого червня 1869 р. Олександр Якович отримав дозвіл на поїздки до Харкова з метою лікування хворих дружини і доньки терміном на три тижні, тобто до 26 червня того ж року. У свідоцтві, підписаному Катеринославським губернатором, зауважувалося: «Кониський зобов'язаний слідувати у Харків прямим шляхом і, по закінченні строку відлучки, негайно повернутися в Катеринослав» [54, арк. 123, 129, 136].

На катеринославському засланні, на відміну від північного, в Олександра Яковича була можливість працювати. У Катеринославі він займався адвокатурою. «... Тоді мені добре поталанило», – згодом згадував народолубець [54, арк. 116]. Водночас О. Я. Кониський не припиняв літературної праці. У Катеринославі з-під пера народолубця вийшов роман «Не даруй золотом, та не бий молодом», три віршовані поеми: «Семен Палій», «Козак Розум», «На засланні». Тоді ж Олександр Якович зібрав близько 20 тисяч слів для українського словника, великий збірник прислів'їв [48, с. 8].

Проживаючи в Катеринославі під наглядом поліції, О. Я. Кониський не припиняв плідної громадської діяльності. Так, разом із Є. Пчолькіним, О. Дьяковською та М. Волошиновим він брав участь у благодійних виставах 18 листопада, 10 грудня 1869 р. і 5 лютого 1870 р. на користь амбулаторної лікарні в Катеринославі. Аматори сценічного мистецтва уповноважили саме Олександра Яковича передати 475 крб. сріблом до Катеринославської земської управи на придбання ліків для роздачі бідним хворим. Як свідчить лист Голови Катеринославської губернської земської управи до О. Я. Конись-

кого від 4 січня 1871 р., передача коштів була здійснена [55, арк. 140, 141].

Під час катеринославського заслання О. Я. Кониський одним із перших у Наддніпрянській Україні налагодив зв'язки з галицькими і буковинськими українськими виданнями. Його вірші, оповідання, повісті, романи, літературно-критичні й публіцистичні статті були видруковані в таких часописах, як «Вечорниця», «Галичанин», «Правда», «Русалка», «Слово» та ін. [38, с. 128].

Культурницька і громадська діяльність піднаглядного О. Я. Кониського постійно перебувала в полі зору місцевої влади і жандармів. Так, 9 грудня 1869 р. Катеринославський губернатор доповідав у щотижневій записці № 35 міністру внутрішніх справ, що 30 листопада і 2 грудня начальник Катеринославського губернського жандармського управління здійснив три обшуки, зокрема у вчителя жіночої гімназії Колковського, наглядача чоловічої гімназії Голенковського і піднаглядного колезького регістратора О. Я. Кониського [47, арк. 130].

16 лютого 1870 р. міністр внутрішніх справ висунув пропозицію звільнити О. Я. Кониського від поліцейського нагляду. У квітні того року піднаглядний колезький регістратор позбувся поліцейської опіки і вже не мав обмежень стосовно місця проживання [54, арк. 137]. Однак каральні органи не залишали його у спокої. За даними М. Є. Сиваченка, у 1871 р. під час чергового трусу в народолубця поліція вилучила більшість із того, що зібрано і написано ним під час перебування в Катеринославі. Чимало з цього доробку, зокрема матеріали до українського словника, було назавжди втрачено [48, с. 8]. Щоправда, деякі катеринославські матеріали О. Я. Кониського зберігаються в його фонді, у складі справи «Збірка народних пісень. Різні матеріали історичного, літературного характеру. 1866 – 1893 рр.», що має загальний обсяг 186 аркушів [27]. У 1872 р. український народолубець покинув Катеринослав і переселився до Києва, де розпочався останній період його життя.

За пореформених часів у Катеринославі тривалий час активно працював відомий український народолубець Г. А. Залюбовський. У 1860-х рр. він, уникаючи поліцейських переслідувань, був змушений знову переїхати на Катеринославщину, де в 1867 р. став судовим слідчим спершу в Катеринославському повіті, потім у Ростові-на-Дону та інших місцевостях губернії. У 1875 р. його призначили слідчим у найважливіших справах, а наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. – черговим присяжним засідателем Катеринославського окружного суду в Орестопольській волості Олександрівського по-

віту. У 1881 р. Григорій Антонович був обраний почесним мировим суддею, а в 1882–1885 рр. працював як член Катеринославського окружного суду [51, с. 19; 9; 10].

Юридична кар'єра була для Г. А. Залюбовського не самоцілью, а засобом реалізації своїх суспільно-політичних поглядів, постійних культурно-освітніх досліджень у галузі українського мовознавства, етнографії тощо. Беручи участь у судових процесах у ролі судового слідчого, він постійно спілкувався з селянами і ґрунтовно вивчав рідне українське слово, звертаючи увагу на фрази, звороти, окремі слова. Багатий етнографічний матеріал збирався ним під час виїзних сесій суду в різних повітах Катеринославщини. Чимало цікавих спостережень давали найтісніші контакти дослідника з населенням хутора, куди він приїздив на відпочинок щорічно влітку [25, арк. 8].

У 1873 р. у Києві відкрився Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Г. А. Залюбовський став його членом і діяльним співробітником. Чимало казок, народних забавок та іншого етнографічного матеріалу, зібраного катеринославським краєзнавцем, міститься в семи томах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Юго-западный край», у «Читанці» Хуторного, виданій в 1883 р. Мабуть, не знайти жодного з українських етнографічних видань того часу, де б не були вміщені результати досліджень Г. А. Залюбовського [51, с. 20; 52, с. 19]. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. він був одним із учасників першої в Катеринославі української громади [1, с. 157, 158].

У 80-ті рр. XIX ст. сучасники-однодумці Г. А. Залюбовського вважали його «передовою людиною, вихованою на ідеалах реформ шестидесятих років і запроваджуючою в життя принципи сімдесятиків з їх народницькими переживаннями». Його відносили до тих діячів 80-х рр., які «не могли спокійно ставитися до назадного руху уряду, до непотрібних суворостей та репресій, що починали в описуваний час входити всюди, навіть по глухих провінціях, у практику життя» [25, арк. 9]. У ті ж роки Григорій Антонович став відомим громадським діячем. Його було обрано гласним м. Катеринослава і земським гласним Новомосковського повіту. На цих громадських посадах він працював до самої смерті [2, с. 150].

За умов політичної реакції 1880-х рр. Григорій Антонович прагнув, щоб «місцеве болото життя не так сильно застоювалось». При цьому він вважав за необхідне якомога більше використовувати сильне друковане слово, надсилаючи свої численні кореспонденції про місцеве життя, особливо про збори товариств, думські та земські

засідання, у газети Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси. Свої ж прогресивні, ліберально-демократичні погляди Г. А. Залюбовський відстоював передусім на сторінках катеринославської преси. У 1882 р. він став активним членом редакції «Екатеринославского листка», що виходив під редакцією О. І. Беляєва. Однак з лютого 1884 р. газета почала відчувати сильний цензурний тиск, і Залюбовський був змушений припинити своє співробітництво в цьому друкованому органі.

Прогресивна журналістська діяльність Г. А. Залюбовського в Катеринославі знайшла продовження і набула розвитку в новій щотижневій газеті «Степь», яка виходила у світ з червня 1885 р. Його літературні псевдоніми «Проїзжий», «Тутешній», «Земець», «Катеринославець» та інші часто зустрічалися на сторінках газети. Тільки з 9 січня 1886 р. ним написано для газети 26 статей, з яких 21 надрукована в десяти номерах видання. Центральне місце в цих публікаціях займали матеріали з місцевого життя Катеринослава, Павлоградського та Новомосковського повітів. Автор порушував питання про археологічні розкопки старовини і необхідність створення Катеринославського історичного архіву, про важливість місцевих зібрань пісень і провінційні періодичні видання, про роботу міської думи і земства тощо [25, арк. 10, 11, 21].

Г. А. Залюбовський відігравав помітну роль у Катеринославській міській думі, яка протягом 1880-х рр. постійно обирала його до складу багатьох підготовчих комісій. Так, наприклад, у 1880 р. він брав участь у трьох комісіях з восьми діючих, у 1881 р. – у двох з шести, у 1887 р. – у трьох з п'яти, у 1888 р. – у п'яти з тринадцяти. На засіданнях міської думи Г. А. Залюбовський наполегливо проводив думку про святкування сторічного ювілею Катеринослава. Завдяки його ініціативі, а також ініціативі секретаря думи і гласного М. М. Владимірова, при міській управі виникло тимчасове видання «Екатеринославский юбилейный листок», що виходив у квітні – травні 1887 р. [25, арк. 13]. Статті та повідомлення Г. А. Залюбовського, вміщені в цьому виданні, свідчать про неабияку його обізнаність з історією рідного краю. Особливий інтерес викликали матеріали про архіви Катеринослава, місцеву публічну бібліотеку, катеринославський театр, громадські товариства, топоніміку краю тощо [12, с. 30–31; 13, с. 42–43; 14, с. 113–115; 15, с. 139–140; 16, с. 187–189; 17, с. 204–206; 18, с. 229–230].

З ініціативи Г. А. Залюбовського міська дума прийняла рішення про відкриття в Катеринославі публічної бібліотеки, а гласні одно-стайно обрали його першим головою бібліотечної ради. Ці обов'яз-

ки Григорій Антонович виконував протягом десяти років, до самої смерті. Г. А. Залюбовський був відомим земським діячем, який гартував підтримував усі заходи повітового та губернського земств, спрямовані на розвиток народної освіти. У другій половині 1880-х рр. він разом з іншими прогресивними гласними намагався створити губернський педагогічний музей для народних учителів, де б працювали курси, проводилися з'їзди та ін. Упродовж двох років земство витратило близько 600 крб. на придбання посібників для музею, однак Міністерство народної освіти не дало дозволу на відкриття цієї культурної установи [25, арк. 12].

У 1887 р. Г. А. Залюбовський, обраний від Катеринославського повіту до складу губернських земських гласних на наступні три роки, наполегливо ставив питання про будівництво в Катеринославі реального училища, підтримував проект міської думи про створення у селах вільних пожежних дружин тощо. Для виступів Г. А. Залюбовського-земця характерні компетентність, прагнення захищати інтереси селян, здатність відкрито й безкомпромісно висловлювати свою позицію [11].

Коло громадської діяльності Г. А. Залюбовського було досить широким. Багато енергії докладав він у лавах Катеринославського відділення Російського товариства садівництва, де його обрали товаришем голови. Активно працював Григорій Антонович і в Товаристві взаємного кредиту губерньського земства, а з 1886 р. став директором банку цього товариства. Протягом багатьох років проводив метеорологічні спостереження, займався вивченням минулого краю. На сторінках «Степи», «Екатеринославского юбилейного листка», на засіданнях редакції «Екатеринославских губернских ведомостей» неодноразово порушував питання про створення архівної комісії в Катеринославі [25, арк. 14, 16, 20]. Лише смерть у ніч з 9 на 10 січня 1898 р. припинила багатогранну діяльність відомого суспільного діяча Катеринославщини.

У 1871 р. в Катеринославі опинився ще один український народолюбець – Д. В. Маркович, який навчався тоді в Новоросійському університеті. У місті на Дніпрі доля вдруге (після північної Вологди) звела його з відомим українським діячем О. Я. Кониським, який перебував там на засланні. Симптоматично, що пізніше Дмитро Васильович практично нічого не розповів про цю зустріч, обмежуючись тим, що «... спомини про ці часи, як і про пізніші часи життя Олександра Яковлевича, не входили в мою програму» [35, с. 513].

Після завершення навчання в Новоросійському університеті Д. В. Маркович працював спочатку, за його висловом, «казенним

бrehунцем», а згодом справляв посаду судового слідчого. Місцем роботи стало невелике містечко у Кишинівському повіті в Бессарабії, за 200 км від губернського центру. У цій провінційній місцевості, за 200 км від губернського центру. У цій провінційній місцевості, за 200 км від губернського центру. У цій провінційній місцевості, за 200 км від губернського центру. У цій провінційній місцевості, за 200 км від губернського центру.

Серед добрих справ Д. В. Марковича катеринославського періоду безсумнівно була його участь у місцевій українській громаді [1, с. 400, 158]. Цей патріотичний осередок українських інтелігентів не залишив по собі програмних і статутних документів. Не вирізнявся він й багаточисельністю учасників. Натомість про існування Катеринославської української громади залишилися згадки в листуванні відомого учасника Київської Старої громади М. В. Лисенка до видатного українського політика-емігранта М. П. Драгоманова.

Перше повідомлення про наявність у Катеринославі українських народолюбців-демократів містилось у листі Миколи Віталійовича з Києва від 15 листопада 1878 р. У ньому М. В. Лисенко писав М. П. Драгоманову про те, як улітку того ж року він разом з іншим київським громадівцем В. Л. Беренштамом перебував у Катеринославі, подорожуючи до Хортиці для археологічних розкопок на Запорозькій Січі. Старогромадівці не тільки «бачилися зі своїми», а взяли двох однодумців – Г. В. Донцова та Д. В. Марковича – із собою на дніпровські пороги. У листі згадувався й третій катеринославський діяч – Г. А. Залюбовський, який не поїхав на пороги і характеризувався наступним чином: «Не симпатичний, лукавий і чиновницький: більш язиком і нічого ділом» [1, с. 157, 158].

Подальший аналіз зазначеного листа свідчить, що кияни провели в Катеринославі спільний «збір» з місцевими українськими народолюбцями. На ньому «щирі люди», певно Г. В. Донцов і Д. В. Маркович, наполегливо просили якоїсь роботи культурницького змісту: «Ми б найкраще, мовлять, постачили вам переклад якийсь літературний» [1, с. 158]. Не перебільшуючи значення цієї пропозиції, М. В. Лисенко оцінив прагнення катеринославців: «...спасибі й за те, що люди хоч як пнуться до роботи». Київський громадivecь вирішив написати культурницьку програму і надіслати катеринославцям для роботи [1, с. 158].

Серед катеринославських громадівців найменш вивчена постать Григорія Венедиктовича Донцова. Відомо, що він навчався в Київському університеті св. Володимира і був слухачем у М. П. Драгоманова. Отримавши освіту, Г. В. Донцов прибув до Катеринослава, де почав учителювати. Тривалий час працював учителем історії в гімназії [1, с. 400].

З 1876 р. Григорій Венедиктович розпочав викладацьку діяльність у Катеринославській чоловічій гімназії, де працював учителем історії й географії у початкових класах та історії в усіх інших [28, с. 81]. Незабаром після призначення секретарем Педагогічної ради гімназії став помітною постаттю в галузі освіти Катеринослава. Його перу належить низка праць з історії місцевої освіти, зокрема «Отчет о состоянии Екатеринославской мужской гимназии за 1879–1880 учебный год, читанный в день годовичного акта 30-го августа» [45], «Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–1882 учебный год» та ін. [28].

Григорій Венедиктович займався громадською й науковою діяльністю. У 1870-х рр. він належав до членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – важливого осередку українського національного руху [1, с. 400]. Г. В. Донцов брав активну участь у діяльності Катеринославської міської думи, неодноразово обирався гласним і користувався незаперечним авторитетом. Як педагог і гласний міської думи Г. В. Донцов опікувався розвитком жіночої освіти в Катеринославі. На засіданні міської думи 27 вересня 1883 р. його було обрано до складу першої Піклувальної ради Першої міської жіночої гімназії. Упродовж 17-ти років Григорій Венедиктович був беззмінним її секретарем [29, с. 57, 60].

Піклувальна рада, в якій активну роль завжди відігравав Г. В. Донцов, захищала інтереси гімназії, надавала допомогу найбільшій ученицям: повністю або частково звільняла їх від плати за навчання, відшкодовувала кошти на закупівлю теплого одягу, плату за житло тощо. Залучаючи додаткові пожертвування, Піклувальна рада влаштовувала для гімназисток літературні й танцювальні вечори [29, с. 62–64]. Педагогічний досвід цього навчального закладу Г. В. Донцов узагальнив у праці «Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии (1883–1893 гг.)» [7]. Глибокі знання, талант педагога й дослідника, загальний демократизм світогляду – все це робило Г. В. Донцова одним із найбільш компетентних і помітних діячів серед гуманітарної демократичної інтелігенції Катеринослава останньої чверті XIX ст. Безсумнівно, постать Г. В. Донцова заслуговує на подальше дослідження.

У пореформеному Катеринославі жив і працював талановитий український поет-народолобець Іван Манжура. Навесні 1884 р. він переїхав до губернського центра, де розпочав співпрацю в газеті редактора-видавця А. К. Беляєва «Екатеринославский Листок» [3, с. 19]. Започаткована в 1882 р., ця перша приватна газета у Придніпров'ї через рік змінила назву на «Днепр». Катеринославська газета швидко стала найкращою серед провінційних видань, проте в 1885 р. припинила своє існування «внаслідок недозволеного напрямку» [6, с. 5].

І. І. Манжура багато зробив для піднесення важливості цього видання, публікуючи на його шпальтах змістовні статті з української етнографії. Близькими за духом до нього були такі співробітники газети, як член окружного суду Г. А. Залюбовський, старший нотаріус О. І. Єгоров, місцевий етнограф Я. П. Новицький. Саме ці особистості склали основу творчого колективу авторів. Кореспондентами цього видання були учителі сільських шкіл [3, с. 19].

З липня 1885 р. відомий катеринославський літератор П. В. Биков розпочав видавати приватну газету «Степь». Редактором щотижневика був О. І. Єгоров. Іван Манжура прилучився до активної участі в новій катеринославській газеті, яка виходила у світ майже півтора року. Поряд з ним «Степь» об'єднала таких прогресивно мислячих співробітників, як І. Я. Акінф'єв, М. В. Биков, Г. А. Залюбовський та Я. П. Новицький. Як і в газеті «Днепр», у щотижневикі «Степь» працювали місцеві кореспонденти – народні учителі, фельдшери [3, с. 21].

Хоча редактор «Степи» О. І. Єгоров й відхрепчувався від «українофільства», газета висвітлювала місцеве громадське, культурне та літературне життя, тобто все те, що було пов'язано з українськими національно-культурними інтересами. Останній номер «Степи» вийшов з друку 22 червня 1886 р., його видання припинилося «за відсутністю передплатників» [6, с. 5–6]. Немає сумніву, що цей факт не викликав негативних емоцій у місцевих можновладців.

З 1886 р. І. І. Манжура поселився на хуторі подружжя Бикових, який знаходився на лівому березі Дніпра, поблизу Катеринослава. Іван Іванович був закоханий у природу й народну творчість, особливо полюблив обговорювати різні варіанти народних казок, намагався наспівувати мелодії народних пісень. На думку М. В. Бикова, І. І. Манжура належав за своїми політичними думками до радикалів. Однак, судячи з його діяльності, цей радикалізм був декларативним [3, с. 21].

Наприкінці 1880-х рр. І. І. Манжура не припиняв свої фольклорно-етнографічні дослідження життя українського народу. У 1888 р.

народолюбець підготував невеликий збірник «Казки, приказки та таке інше з народних уст у вірші склав Іван Манжура». Ця праця не вийшла у світ за його життя. Однак 1890 р. в Харкові було видано цікаву етнографічну розвідку «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурой», яка містила велику народну спадщину Придніпров'я, у тому числі 234 казки, прислів'я, заговори, молитви, загадки, слова, які були зібрані в Олександрівському, Новомосковському та інших повітах Катеринославської губернії [50].

Любов І. І. Манжури до рідної землі виявлялася в його історико-краєзнавчих дослідках. У зв'язку зі 100-річчям заснування Катеринослава, з 9 квітня до 31 травня 1887 р. в губернському центрі виходив у світ «Екатеринославский Юбилейный Листок». І. І. Манжура, як активний дописувач цього змістовного видання, підготував цілу низку цікавих історико-краєзнавчих розвідок. Так, у № 2 від 12 квітня була опублікована його «Картина введения екатеринославских порядков в запорожском крае», у № 4 від 16 квітня – «Первые наследники запорожских земель», у № 10 від 28 квітня – «К вопросу о происхождении слова «Половица», у № 12 від 3 травня – «Змиев вал в с. Мануйловке», у № 14 від 7 травня – «Невенчанная балка» [39, с. 249 – 250].

Із середини 1880-х рр. ліберальність поглядів І. І. Манжури знайшла відображення в його прозовій та поетичній літературній діяльності. Катеринославський народолюбець під псевдонімом Іван Калічка розпочав написання популярних книжок для народу. У 1885 р. видав переробку народної казки «Як чорт шматочок хліба одслужував», а в наступному році – народної казки «Лиха година». Обидва видання І. І. Манжура надіслав харківському професору М. Ф. Сумцову [43, с. 344].

Душевні роздуми І. І. Манжури про долю рідної землі, свого народу на тлі особистої невласптованості, постійної боротьби з безгрош'ям, нестатками дали неповторний феномен його народолюбної поезії. У 1889 р., за сприянням професора О. О. Потебні, він опублікував перший свій поетичний збірник «Степові думи і співи». Царська цензура вдалася до тенденційних скорочень у виданні [32, с. 4].

У поетичній творчості І. І. Манжури тісно переплелася автобіографічне, особисте та громадське, народне. Поет-народолюбець реалістично показав атмосферу моральної й політичної задухи в тодішньому суспільстві, створив цілу галерею живих народних образів, майстерно розкрив себе як знавець народної душі, заманіфестував свою прихильність до волелюбних традицій «славного За-

порожжя», до «волі святої» України і рідного українського народу [32, с. 30, 47, 50, 76, 94, 115, 125, 128, 129, 135–136, 138–140]. У своїх віршах Іван Манжура виявився гідним послідовником великого попередника – Тараса Шевченка, якого образно показав «мучеником сином», кращим сином України [32, с. 134].

У січні 1888 р. І. І. Манжура із садиби Бикових переселився в село Мануйлівка, на тому ж лівому березі Дніпра, неподалік від Катеринослава. На новому місці пережив чимало пригод. Зокрема, розпочинав дрібну торгівлю книжковими виданнями [3, с. 35]. У 1888–1890 рр. підготував поетичну збірку «Над Дніпром. Думи та співи» [22; 23]. Але ця частина літературного доробку катеринославського поета за його життя не була надрукована.

У 1891 р. І. І. Манжура переселився до Катеринослава. Мешкав у флігелі О. І. Єгорова, який надав безпритульному поету захисток. Коло його катеринославських знайомств було широким – від міського простолюддя до інтелігентної верстви суспільства. Важкі умови життя, душевна криза та хвороби прискорили смерть І. І. Манжури. 3 травня 1893 р. його не стало [3, с. 36]. Іван Манжура був одним з тих перших українських народолюбців, що тривалий час проживали на Катеринославщині.

Таким чином, пореформена доба в Катеринославі позначена перебуванням цілої низки визначних діячів українського національного руху. На рубежі 50 – 60-х рр. XIX ст. місто на Дніпрі вперше відвідав В. Б. Антонович, який серед інших київських хлопоманів вивчав козацьке минуле Дніпровського Надпорожжя й Запорожжя. У середині 60-х рр. у Катеринославі проживало кілька знаних українських народолюбців. Це М. Т. Симонов (Номис), Б. С. Познанський та О. Я. Кониський, які поєднували службу з культурницькою й громадською діяльністю.

У 1870–1880-х рр. у Катеринославі продовжували діяти здебільшого приїжджі українські народолюбці, які працювали не тільки в губернському центрі, а й у повітових містечках і селах, де займалися збиранням літературних, фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчали мову, історію ріднокраю, культуру й побут свого народу. До найбільш відомих постатей цього напрямку належали Г. А. Залюбовський, Д. В. Маркович, І. І. Манжура та ін. Їх культурницька діяльність, як правило, поєднувалася з легальною роботою в установах освіти, судочинства, а також в органах земського й міського самоврядування.

Народолюбці Катеринослава підтримували зв'язки з такими легальними осередками діячів українського національного руху, як

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, журнал «Киевская Старина», контактували з напівлегальною Київською Старою громадою. Наприкінці 1870-х рр. Г. В. Донцов, Г. А. Залобовський та Д. В. Маркович об'єднались у Катеринославську українську громаду, хоча цей осередок демократичного українства не залишив помітного сліду в історії.

Загалом упродовж 60–80-х рр. XIX ст. український національний рух не набув у Катеринославі, як і в цілому в губернії, масовості й сили, не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. Іншого стану речей і не могло бути за умов великодержавно-шовіністичної внутрішньої політики російського царизму та його вірних сатрапів на місцях, слабкості й малочисельності української патріотичної інтелігенції та робітництва, затурканості й неписьменності сотень тисяч українських селян, які не могли усвідомити себе політичною нацією.

Бібліографічні посилання

1. Архів Михайла Драгоманова. Т.1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870 – 1895 рр.). – Варшава: Праці Укр. наук. ін-ту, 1937. – 443 с.
2. Биков М. Григорій Антонович Залобовський. 1836–1898 (До портрета) // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 9. – С. 149–150.
3. Биков Ник. Ив. Ив. Манжура, украинский этнограф и поэт (1851–1893) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Вып. IV. Изд. под ред. А. Синявского. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1908. – С. 13–37.
4. Биков П. В. [Сидузты далёкого прошлого] // Російська національна бібліотека. – Ф. 118, оп. 1, спр. 7, арк. 1–47.
5. Біографія Д. В. Марковича // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. X, спр. 4850, арк. 1–1 зв.
6. Газети і журнали Катеринославщини (1838–1916): Наук.-допоміж. бібліограф. покажчик / Уклад. Т. М. Ковальська, О. І. Сидоренко, Н. М. Титова. – Д.: Дніпропетров. обл. наук. б-ка, 1993. – 45 с.
7. Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии (1883 – 1893 гг.) / Сост. Г.В. Донцов. – Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1894. – 45 с.
8. Дніпропетровськ: віхи історії / Гол. ред. С.А. Квітка. – Д.: Грані, 2001. – 256 с.
9. Екатеринославские губернские ведомости. – 1879. – № 103.
10. Там же. – 1880. – № 104.

11. Екатеринославские губернские ведомости. – 1887. – № 95, 96, 98, 101.
12. Там же. – № 4. – С.30–31.
13. Там же. – № 5. – С. 42–43.
14. Там же. – № 13. – С. 113–115.
15. Там же. – № 15. – С. 139–140.
16. Там же. – № 20. – С. 187–189.
17. Там же. – № 21. – С. 204–296.
18. Там же. – № 24. – С. 229–230.
19. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 23, 4, арк. 1
20. Там само. – Ф. 23, 14, арк. 11.
21. Там само. – Ф.23, 659, арк. 1–2;
22. Там само. – Ф. 77, 129, арк. 1 – 186.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 14, арк. 1 – 25.
24. Там само. – Ф. III, 69172, арк. 1.
25. Там само. – Ф. X, 4857.
26. Там само. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 11, арк. 1–14.
27. Там само. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 13, арк. 1 – 14.
28. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882 с отчетом за 1881–1882 учебный год / Сост. секр. Пед. Совета, препод. Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882. – 104 с.
29. Историческая записка о 1-й Городской Женской Гимназии. К 25-летию её существования / Сост. П.А. Соколовым. – Екатеринослав, 1909. – 179 с.
30. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т. 2: 1880–1885. – К.: Наук. думка, 1995. – 584 с.
31. Конисский Александр Яковлевич // Деятели революционного движения в России: Библиогр. Слов. – Т. 1. Ч. 2: Шестидесятые годы / Под ред. Ф. Кона, А. А. Шилова, Б. П. Козьмина и В. И. Невского. – М., 1928. – С. 179.
32. Манжура Іван. Твори [Упорядк., крит.-біогр. нарис та приміт. М. Д. Бернштейна]. – К.: Дніпро, 1972. – 335 с.
33. [Маркович Д.В.]. Автобіографічний нарис // ІР НБУ НАН України. – Ф. 1, спр. 1733, арк. 1 – 16.
34. Маркович Дмитро. Весна. Малюнки з життя 1870-х років // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К.: Дніпро, 1991. – С.247 – 299.
35. Маркович Дмитро. З давно минулого. Про Олександра Кониського // Там само. – С. 509 – 514.
36. Маркович Дмитро. З давно минулого. Спогади судового слідчого // Там само. – С. 312 – 314.

Дніпропетровський національний університет
**М. О. КАРИШЕВ ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ
 НА ЗЕМСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ**

Висвітлюються погляди М. О. Карішева на земське самоврядування та визначаються шляхи практичного втілення ліберальних переконань.

У другій половині XIX ст. з'явилася нова течія в суспільно-політичній думці Російської імперії – земський лібералізм. Його активне формування почалося наприкінці 70-х рр., коли земство вперше вийшло з політичними заявами, але втілення в програмних документах основних вимог відбулося лише на початку XX ст. Витоки земського лібералізму слід віднести до початку 60-х рр. XIX ст. – періоду формування дворянської опозиції, що отримала своє оформлення з введенням земських установ. До органів місцевого самоврядування входили діячі, завдяки яким сформувалася земська ліберальна ідеологія. Серед них слід назвати ім'я Миколи Олександровича Карішева. Він двічі обирався гласним Олександрівського повітового земства: у 1881 р. та 1894 р. У цей час був інспектором 12 земських початкових шкіл.

У дореволюційній історіографії спеціальні історичні дослідження, присвячені життю і діяльності М. О. Карішева, відсутні, але висвітлювалися окремі аспекти його діяльності, зокрема в галузі економіки та статистики. С. Южаков [10], І. Сахаров [8] та інші характеризували діяльність М. О. Карішева як одного з кращих популяризаторів економічного вчення серед народу, Б. Б. Веселовський [1, т. 2, с. 346] зауважував позитивну роль Миколи Олександровича в галузі медицини та освіти. У радянській історіографії увагу діяльності земця приділила Н. М. Піримова, зарахувавши його до числа земської ліберальної опозиції [7, с. 238–239] та давши позитивну оцінку фактичному матеріалу його статистичних досліджень [6, с. 109]. На сучасному етапі ім'я Миколи Олександровича все частіше згадується краєзнавцями, зокрема А. І. Карагодіним [2, с. 89]. Серед досліджень, присвячених М. О. Карішеву, слід зупинити увагу на дисертаційному дослідженні Р. Р. Марутян [5], в якому висвітлено життєвий шлях діяча, розглянуто його наукову та гро-

© Ковнір Н. М., 2004

37. Маркович Дмитро. Судова помилка // Там само. – С. 340–382.
38. Матушевский-Ефремов. А. Я. Конисский (некролог) // Киевская старина. – Т. LXXII. – 1901. – Янв. – С. 125–130.
39. Машуков В. К биографии И. И. Манжуры // Летопись Екатеринославской Учёной Архивной Комиссии. – Вып. 7. Изд. под ред. А. Синявского. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства. 1911. – С. 249–250.
40. Мияковский В. Б. С. Познанський (Народник 60-х років) // Україна. – 1926. – Кн. 1 (16). – С. 72–93.
41. Номис М. // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Т. 5. – Л., 1996. – С. 1790.
42. Номис Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Передрук вид. 1864 року. З додатками. – Саут-Бавид-Брук, Н. Дж., США: Видавн. фонд Владики Мстислава, митрополита укр. автокефальн. православ. церкви в діаспорі, 1985. – 304 с.
43. Огоновський Омелян. Історія літератури руської [української]. – Ч. 1. (XI – XVIII вік). – Л., 1887. – Ч. 4. – Л., 1894 / Фотопередрук з післясловом Олексі Горбача. – Мюнхен, 1992. – 347 с.
44. Одарченко Петро. Фольклорний збірник Матвія Номиса. – США, 1985. – 60 с.
45. Отчёт о состоянии Екатеринославской мужской гимназии за 1879–1880 учебный год, читанный в день годовичного акта 30-го августа. – Екатеринослав, 1880. – 61 с.
46. Познанский Б. С. Воспоминания // Украинская Жизнь. – 1913. – № 1. – С. 25.
47. Російський державний історичний архів. – Ф. 1282, оп. 3, спр. 127, арк. 130.
48. Сиваченко М. Є. Олександр Кониський // Олександр Кониський. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5–25.
49. Син України: Володимир Бонифатійович Антонович: У 3 т. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.
50. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурой. – Х.: Тип. К. Счасни, 1890. – 194 с.
51. Степовий В. Пам'яті Г. А. Залюбовського, українського етнографа Катеринославщини // Дніпріві хвилі. Українська часопись. – 1913. – № 2. – С. 17–21.
52. Страницка из жизни Григория Залюбовского // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Янв. – С. 17–19.
53. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 832, оп. 1, спр. 117.
54. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 2204.
55. Там само. – Спр. 2383.

Надійшла до редколегії 15.04.04

мадську діяльність. Але потребують більш детального опрацювання теоретичні переконання М. О. Каришева в галузі земського самоврядування та ступінь прояву в них ліберальних тенденцій.

Мета даного дослідження – висвітлити погляди М. О. Каришева на земське самоврядування та визначити шляхи втілення ліберальних переконань у практичній діяльності.

М. О. Каришев народився 1855 р. Походив із дворян Калузької губернії. Хлопчик рано залишився без батьків і виховувався у своїй тітці Ольги Іванівни Гнедінної та її чоловіка Дмитра Титовича, маєток яких знаходився в селі Олександрівка Олександрівського повіту.

Юнак отримав хорошу освіту в Харківській гімназії, а потім на юридичному факультеті Московського університету. Викладацьку діяльність розпочав у Петербурзькому лісовому інституті, в якому трудився з 1884 р. по 1885 р. Протягом 1888 – 1891 рр. працював приват-доцентом прикладної політекономії в Московському університеті. У 1891–1892 рр. займав посаду професора Дерптського університету, а в 1893 р. – професора статистики в імператорському Олександрівському лицейі. Період з 1895 р. по 1904 р. присвятив роботі в Московському сільськогосподарському інституті [4].

Значним є внесок М. О. Каришева у розвиток освіти в Катеринославській губернії. Саме він був організатором і попечителем Гнедінського ремісничого училища, ініціював відкриття в Олександрівську чоловічої та жіночої гімназій, школи для глухонімих, професійно-технічних шкіл. Гнедінське сільськогосподарське училище побудував на власні кошти. У Гнедінських ремісничому та сільськогосподарському училищах викладав курс літератури і політекономії.

Микола Олександрович був активним земським діячем, входив до кола ліберальної опозиції. Друкувався на сторінках ліберальної преси: «Русского богатства», «Юридического вестника», «Русских ведомостей», «Русской мысли», «Вестника Европы». Будучи постійним співробітником «Русского богатства», опрацьовував земські статистичні дослідження і на їх основі готував економічні огляди. Був учасником сільськогосподарського земського з'їзду в 1895 р., брав участь у земській ліберальній організації «Союз земців-конституціоналістів» [7, с. 239], у 1904 р. на земському з'їзді в Петербурзі представляв Катеринославське земство [5, с. 8]. Як земець-ліберал мав свої погляди щодо болючих питань тогочасного життя, розв'язання яких покладалося на земство. Його праці присвячені організації селянського землеволодіння, статистичним дослідженням, організації народної освіти. І, звичайно, його хвилювала про-

блема розширення земського самоврядування, зокрема участь земства в державному управлінні, можливість його впливу на політичні рішення уряду.

Цікавою для дослідження є праця М. О. Каришева «Земские ходоатайства: 1865–1884 гг.» [3], яку можна розглядати як історичний доробок, у якому проаналізовано земські клопотання за перші двадцять років діяльності земських установ в Російській імперії, а також як джерело, у якому відобразилися погляди земця-практика на земське самоврядування. Незважаючи на критику цієї праці в наступний період, зокрема Б. Б. Веселовським [1, т. III, с. 401 – 404], який вважав дані М. О. Каришева заниженими, у дослідженні накопичено значний фактичний матеріал і відбито переконання земця-ліберала. Зокрема, опрацьовано дані 2623 клопотань (вони розділені по регіонах і за проблематикою), досліджена інтенсивність надходжень клопотань протягом 1865–1884 рр., що дозволяє простежити певну періодизацію щодо формування поглядів земців.

М. О. Каришев вбачав у земстві, якщо не громадсько-господарську організацію, то зачатки суспільної організації, чим і пояснюється його підвищена увага до питань земського самоврядування. Найголовніше значення земських клопотань автор вбачав у пропаганді суспільних ідей. Був переконаний, що клопотання земств у перші двадцять років існування мали певну систему, спільні вихідні точки і керівні начала [3, с. 31]. Визначаючи, що земство мало у своєму середовищі консервативні, і навіть реакційні сили, автор доводив, що більшість земців поділяли ліберальні настрої. Під впливом переконань цієї групи земців, основними завданнями у сфері зростання земського самоврядування вважав: розширення кола виборців і осіб, що мають право бути обраними; обмеження адміністративного контролю; удосконалення роботи земських зібрань і управ та гласність земської справи [3, с. 32–34].

Доводив, що земство приділяло мало уваги питанням народної агрономії, народної економії, що кількість клопотань не могла бути визнана значною порівняно з масою потреб населення. У числі найближчих завдань земства висував такі положення, як: організація землеробської праці, розширення общинного й артільного користування, збільшення общинних та артільних сільськогосподарських капіталів. Цінність земства вбачав у тому, що воно турбувалося про інтереси усіх станів населення [3, с. 88].

Торкаючись аграрного питання, земець виклав своє бачення щодо переваг і недоліків великого і дрібного землеволодіння та землеко-

дарську кооперацію, посилаючись на досвід європейських країн. На думку М. О. Каришева, аграрне питання можна було вирішити шляхом кращого розподілу землі й інтенсифікації виробництва. Головними умовами цього діяч вважав демократизацію землеволодіння, усунення малоземелля, підняття рівня освіти народних мас, надання народу широких прав у суспільному і державному житті.

М. О. Каришев був палким захисником сільської громади і передбачав їй велике майбутнє. Громада була цілком сумісна з великим господарством та його технічними перевагами. Майбутнє селянства вбачав у збереженні общинного землеволодіння, яке необхідно поєднувати з артільми.

Великого значення діяч надавав статистиці та статистичним методам. Усі праці М. О. Каришева ґрунтуються на власних статистичних спостереженнях та узагальненнях. Він звів в один розділ земсько-статистичні дослідження з орендного питання, розкидані більш ніж у сотні томів статистичних зведень, установив кількісне відношення селянської оренди, подав географію оренд, показав залежність розмірів оренди від таких чинників, як: поширеність, розподіл, умови додаткових оренд, категорії власників орендованих земель, форми оренд, відмінність найманців за їхнім статком [5, с. 15].

Одним із свідчень ліберальних поглядів М. О. Каришева був інтерес до народної освіти. Послідовник К. Д. Ушинського, соратник М. О. Корфа, він опікувався земською освітою в Олександрівському повіті. Був переконаний, що селяни повинні отримувати освіту не в церковно-парафіяльних школах, а в «корфських земських школах». Школа, на переконання земця, повинна стати для дітей «своїм домом», «земним раєм», а задля цього потрібно потурбуватися про відповідні умови навчання, зокрема і про приміщення [3, с. 65]. У школах слід організувати хори, оркестри, драматичні гуртки. Він і сам створював їх у школах, де був опікуном. Виклав свої думки щодо змісту навчання і виховання в школі. У своїх працях відстоював загальноосвітній характер народної школи. Виступав проти обмеження початкового навчання тільки такими предметами, як грамота і лічба, і вважав за необхідне повідомляти на уроках читання елементи природознавства, географії і історичних знань. Для земств в галузі народної освіти визначав такі завдання, як: заохочення учнів до навчання [3, с. 41], відміна тілесних покарань, які вважав ганебними для освічених селян [3, с. 41], вдосконалення шкільної програми [3, с. 65], розширення мережі середніх навчальних закладів і здешевлення середньої спеціальної освіти [3, с. 66], покращення побуту народних учителів [3, с. 42] та їхньої педагогічної підго-

товки [3, с. 44]. Був переконаний, що освіта допоможе виростити майбутніх громадських діячів, а земство повинно мати право голову і контролю в цій справі [3, с. 63].

Діяч був переконаний, що оновити суспільство можна лише шляхом поширення освіти і відкриття шкіл, де і необхідно здійснювати виховання людини. Освіта повинна сприяти зростанню добробуту Росії, поліпшенню життя людей. Засобом для здійснення цієї мети М. О. Каришев вважав відкриття ремісничих і сільськогосподарських училищ для народу. Був прибічником навчання для дорослих. Серед значних здобутків його літературно-педагогічної спадщини – звіт про діяльність шкіл Олександрівського повіту і Гнедінських училищ.

Поєднання громадсько-педагогічної і наукової роботи зробило ім'я М. О. Каришева популярним у середовищі провідних діячів того часу. В. І. Немирович-Данченко не раз приїздив в Олександрівський повіт, щоб ознайомитися з роботою шкіл, якими керував М. О. Каришев, незмінно пропонував йому допомогу і навіть опублікував статтю про Гнедінське ремісниче училище [5, с. 11].

Помер М. О. Каришев у 1905 р. у віці 50 років. Згідно із заповітом його поховано в Олександрівсько-Гнедінській православній церкві.

Тож Микола Олександрович Каришев був яскравим представником земської ліберальної опозиції. Його теоретичні ліберальні переконання полягали у необхідності розширення прав земського самоврядування, посилення впливу рішень земських установ на політичне життя Російської імперії, підвищення рівня освіти та матеріального благополуччя усього населення без поділу на стани. Свої переконання діяч втілював у життя, активно працюючи земським гласним, інспектором земських шкіл, мировим суддею. Вкладення власних коштів у справу народної освіти було ще однією позитивною рисою М. О. Каришева. Земський ліберал активно поширював свої погляди, публікуючи статті в ліберальній пресі та беручи участь у земських з'їздах та організаціях.

У подальшому є доцільним дослідити зв'язки М. О. Каришева з українським національним рухом та висвітлити ставлення діяча до національного питання.

Бібліографічні посилання

1. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909–1911.
2. Карагодин А. И. История запорожского края. 1770–1917. – Запорожье, 1999. – 193 с.

3. Карышев Н. А. Земские ходатайства 1865–1884 гг. – М.: Изд. кн. магазина А. А. Ланга, 1900. – 272 с.

4. Кулагин Н. М. Н. А. Карышев – профессор Московского сельскохозяйственного института // Вестник воспитания. – 1905. – №5. – С. 24–31

5. Марутян Р. Р. Громадсько-просвітницька та наукова діяльність М. О. Карышева: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2001. – 18 с.

6. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе. – М.: Наука, 1986. – 269 с.

7. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала XX века. – М.: Наука, 1977. – 288 с.

8. Сахаров И. Деятельность Н. А. Карышева по устройству научно-популярных лекций для народа // Лесной журнал. – 1905. – №8. – С. 61–69.

9. Таран Д. Захисник селянських інтересів // Радянське слово. – 1998. – 9 черв.

10. Южаков С. Н. А. Карышев // Русское богатство. – 1905. – №5. – С. 17–27.

Надійшла до редколегії 11.04.04

УДК 902.5

С. М. Парнак

Криворізький технічний університет

ШУКАЧ СКАРБІВ: ЕДУАРД КАРЛОВИЧ ФУКС (1872–1938)

Відомий геолог Криворіжжя Е. К. Фукс проживав за адресою: Вечірній Кут, Верхньодніпровський повіт, Катеринославська губернія.

Народився Едуард Фукс у багатодітній сім'ї вчителя [5, с. 1], хоча це повідомлення не збігається зі змістом тих документів, що знаходяться в музеї історії КТУ. У метричному свідоцтві записано, що Едуард народився 30 квітня 1872 р. в с. Канаткевичі Мозирського повіту Мінської губернії. У графі національності значиться: німець. У документі вказуються і батьки відомого криворізького геолога: «Эдуард Карл Юлий, законнорожденный сын потомственного по-

© Парнак С. М., 2004

четного гражданина Карла Фридриха Фукса и его жены Аделаиды Павлины, урожденной Петри, оба евангельско-лютеранского вероисповедания» [9]. Дід Е. Фукса був вікарієм – помічником єпископа в управлінні єпархіїю.

Початкову освіту Едуард отримав за місцем проживання, а потім навчався у столиці, спочатку – з 1888 р. і по 1890 р. – у С.-Петербурзькому Першому реальному училищі, закінчення якого давало право на подальше навчання. На атестаті про закінчення другого класу реального училища є невеликий запис з печаткою і підписом директора гірничого інституту, який свідчить, що Е. Фукс з 30 вересня 1890 р. по 24 серпня 1893 р. був студентом С.-Петербурзького гірничого інституту [9]. За сімейними обставинами не зміг закінчити повний курс навчання. 8 листопада 1893 р. його зарахували в «ратники ополчення второго разряда». Ставши віськовозобов'язаним, отримав свідоцтво за № 60 [9]. Можливо, не знайшовши роботи, Е. Фукс покинув столицю і працював на Донбасі. Це підтверджує свідоцтво видане Е. Фуксу поліцейським наглядачем Новоросійського товариства, в якому зазначено, що «с 1 декабря 1893 по 14 августа 1894 года Э. К. Фукс студент горного института находился в г. Юзовке Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии» [9]. Перший трудовий рік для молодого гірничого інженера розпочався на Донбасі. На атестаті про закінчення Першого реального училища за 2 клас стоїть печатка «бердянського поліцейського уездного управления» від 14 липня 1897 р., яка дозволяє йому отримати «вид на жительство». У виданому «пашпорті», у графі «Місце проживання» значиться: с. Мар'янівка Бердянського повіту. Саме у Мар'янівці Е. Фукс зустрічався з майбутньою дружиною Мотрею Воленко, яка на той час проживала в цьому селі.

Під час навчання в гірничому інституті, потоваришував з В. Г. Мухіним (теж достатньо колоритна фігура в історії Криворіжжя). Про Мухіна, а також частково і про Е. Фукса, розповідає Г. Гусейнов у своїй книжці «Чаша ювеліра Карла Фаберже» [3, с. 139–397]. Дочка В. Мухіна згадує, що Е. Фукс «приїздив у Кривий Ріг спочатку лише на практику» [3, с. 263]. Тому можна припустити, що на Криворіжжя Фукс повернувся після наполягань В. Мухіна або ж на запрошення Чарльза Пері, власника одного з рудників. Та попри все, Е. Фукс так захопився улюбленою геологією, що залишився на Криворіжжі на все життя.

Згідно з розпорядженням керуючого Новоросійського товариства, Е. Фукса призначили завідувачем розвідок (1894–1897 рр.) у Бердянському повіті Таврійської губернії, метою яких був пошук залі-

зної руди. Зазначимо, що в Бердянському районі розвідані запаси руди (можливо, що її знайшов Е. Фукс), але промислового значення для розробки вони не мають [12, с. 963]. У статті, приуроченій 100-річчю від дня народження Е. Фукса, повідомляється, що в 1897 р. Едуард Карлович працював на Криворіжжі. Цього ж року Е. Фукса призначили завідувачем розвідок Новоросійського товариства у Криворізькому районі. Жив і працював Едуард Карлович на руднику Новоросійського товариства Чарльза Пері, де керуючим був гірничий інженер С. Є. Зимовський.

У 1898 р. вперше були виконані підрахунки покладів криворізької залізної руди. Спеціальна комісія 23-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії визначила, що запаси руди КЗБ (Криворізького залізорудного басейну) становлять 56600 тис. тонн [4, с. 6].

У наш час, коли відроджується інтерес до історії краю, коли переглянуті справи «ворогів», «шкідників», «агентів», коли відкрито доступ до архівів, настав час вивчення й правдивого потрактування історії рідного краю. Спадщиною геолога Е. Фукса зацікавився науковий співробітник музею історії КТУ В. Л. Золотарьов. Завдяки його наполегливій праці вдалося зібрати унікальні документи й матеріали, що стосуються життя Е. Фукса, а саме: фотопластинки з видами Криворіжжя; листування, у тому числі з ученими Гірничої академії міста Фрейнберг у Саксонії (Німеччина); особисті речі, фотокартки.

У 1901 р. в Криворізькому басейні технічне керівництво гірничими роботами здійснювали 19 інженерів та 49 штейгерів. Інженери наглядали за 19 рудниками; штейгери – за 29, при цьому на 31 руднику роботи велися без будь-якого технічного нагляду. Світова економічна криза торкнулася і Криворіжжя. У 1902 р. у Криворізькому басейні налічувалося 79 рудників (з них 49 не працювало), під гірничі відвали яких було зайнято 19219 десятин землі, з них 2889 десятин були власністю рудопромисловців, а 1630 десятин орендували у селян та поміщиків.

Промислова криза обумовила концентрацію капіталу, закриття дрібних рудників і поглинання їх більш крупними. У 1905 р. у Кривбасі працювало лише 43 рудники [7, с. 100]. Поступовий спад виробництва переріс у промислове піднесення, а кваліфікованих інженерів все ж таки було недостатньо. Із тих інженерів, що значилися у Кривому Розі, більшість були іноземці. Але на руднях працювали і випускники гірничого інституту.

Найстарішим і найавторитетнішим серед гірничих інженерів у Криворізькому районі тоді був керуючий залізними рудниками Но-

воросійського товариства С. Є. Зимовський. Він одночасно був у Кривому Розі уповноваженим Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Навколо С. Зимовського гуртувалися місцеві гірничі інженери, у тому числі й Е. Фукс.

Е. Фукс займався вивченням природних багатств регіону, робив експертні аналізи та оцінки покладів залізної руди на рудниках району. З 1906 р. по 1919 р. він працював помічником керуючого Новоросійського товариства у Кривому Розі. У 1907 р. його думка була вирішальною у справі покупки Новоросійським товариством товариства руд Дубової балки. Він також здійснив експертну оцінку на перспективу придбання «Нового товариства «Криворізьких руд», звітував за кількість видобутої руди і відправленої у вагонах на заводи Д. Х'юза, створив статистичний матеріал за різними напрямками використання руди [8, с. 158, 182].

У 1908 р. Е. Фукс нарешті одружився. Розповідають, що дружину він мало не вкрав з рідного дому. Обвінчати лютеранина Е. Фукса та ще й без батьківської згоди нареченої категорично відмовилися всі православні священники. Довгий час подружжя жило невинчаним. Їхні діти – донька Зоя (1901 р. н.) та син Вадим (1906 р. н.), вважалися незаконнонародженими, оскільки батьки жили в цивільному шлюбі. У музеї історії КТУ зберігається акт про шлюб такого змісту: «Означенный сим Эдуард Карлович Фукс 6 февраля 1908 года вступил в первый законный брак с девицей, крестьянкой Таврической губернии Бердянского уезда Ново-Алексеевской волости, села Марьяновки Мотрей Тимофеевной Воленко 29-ти лет. Акт о бракосочетании выписан при Свято-Николаевской церкви. «Вечерний Кут». Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии».

У дореволюційний час Е. Фукс активно займався наукою, плідно співпрацюючи з Петербурзьким та Катеринославським гірничими інститутами. У 1910 р. склав карту КЗБ, виконав геологічний розріз володінь Новоросійського товариства, склав звіт для Ради з'їзду гірничопромислового Півдня Росії [8, с. 241]. Виконував також приватні замовлення щодо розвідки покладів; консультував на факт придбання певних ділянок землі. Документи свідчать, що в грудні 1913 р. та січні 1914 р. Е. Фукс отримав від С.-Петербурзького Міжнародного банку по 500 рублів за виконану роботу [8, с. 327]. У 1910 р. Спеціальна урядова комісія, до якої входив і Е. Фукс, визначила, що запаси руди становлять 206469 тис. тонн. Враховувалися поклади з глибиною залягання від 53 до 213 м з переважанням покладів на глибині 160 м. Але за особистими підрахунками Е. Фу-

кса, ця цифра досягла 276071 тис. тонн [4, с. 7].

Інженер Е. Фукс усвідомлював необхідність глибокого і всебічного вивчення геології краю, але для цього необхідні були капітали. Місцеві підприємці не поспішали зарадити такій справі. У 1912 р. В. Мухін (на той час займав посаду керуючого) від імені Брянського товариства запропонував свою участь у справі фінансування робіт геолога Е. Фукса, якого оформили «завідувачем» одного з рудників, що знаходився на консервації. Тим самим були закладені початки геологічної служби району.

У 1913 р. у Криворізькому басейні керівництво гірничими розробками здійснювали 40 інженерів і 82 техніки [5, с. 101], серед яких був і Едуард Фукс. На той час він значився виконуючим обов'язки керуючого рудника Чарльза Пері Новоросійського товариства.

Під час першої світової війни (1914–1917 рр.) видобуток руди у Кривому Розі зменшився, але всі рудники працювали аж до 1919 р. Е. Фукс продовжував свою роботу і, крім того, обчислив обсяги видобутку руди з моменту експлуатації. За його підрахунками з 1882 по 1919 р., тобто за 33 роки, було добуто – 4835112938 пудів (тобто понад 300 млн т) [16, с. 8].

У цей період Е. К. Фукс, як найбільш авторитетний і кваліфікований розвідник Криворізького басейну, провів експертизи і підготував висновки щодо розвідки, перспективності та надійності родовищ. Його підрахунки щодо покладів залізної руди в Кривому Розі вважаються найбільш достовірними.

Події революції не вплинули на вірність геолога обраний раз і назавжди справі. У роки громадянської війни врятував від знищення матеріали, що стосувалися геології і розвідки окремих дільниць Криворіжжя. Він відродив і очолив геолого-розвідувальну службу Південно-Рудного Тресту (1922–1931 рр.), а потім і тресту «Руда», керував усіма розвідувальними роботами в районі.

У перші післяреволюційні роки Е. Фукс провів грандіозну роботу зі збирання, систематизації всіх геологічних матеріалів стосовно Кривбасу [15], описав усі природні відслонення і відвали шурфів. Був одним з основних авторів першого післяреволюційного геологічного опису Кривого Рогу «Криворожский железорудный бассейн» [11], де помістив результати своєї багаторічної праці. У 1920 р. Е. Фукс у співавторстві з І. Варенниковим видав невеличку книжечку «Кривий Ріг у світовій промисловості», де відобразилися його ідеї щодо необхідності адміністративних змін на Криворіжжі, організації тут окремого Криворізького повіту, оскільки, як він вважав, поділ міста між двома губерніями –

Херсонською та Катеринославською – гальмував економічний розвиток краю. Такою був основний зміст роботи. Але, крім цього, в ній було зібрано унікальний статистичний матеріал. У кінці книжки вміщено такий напис: «Помічник керуючого рудником Новоросійського товариства Е. Фукс».

З квітня 1920 р. і до кінця 1922 р. за призначенням місцевої влади Е. Фукс виконував обов'язки «завідуючого геологічним відділенням та підвідділом бурого вугілля». Причина появи такої посади була пов'язана з необхідністю організації ефективного використання бурого вугілля як палива для рудників і селищ. Громадянська війна порушила економічні зв'язки з Донбасом, а загроза затоплення найкращих кар'єрів зростала. Е. Фукс терміново зайнявся дослідженням регіону в пошуках бурого вугілля. З 1919 р. по 1924 р. шахти стояли затоплені водою. Тож у пригоді стали нерозроблені поклади бурого вугілля біля с. Нова Павлівка (колишні землі поміщика Харіна) на лівому березі р. Саксагань, якраз навпроти Веселих Тернів. Їх ще в 1900 р. розвідав сам Е. Фукс на площі 50000 кв. сажнів, визначивши поклади в обсязі 40 млн пуд. [17, с. 22]. Розробку вугілля почали з січня 1918 р. і назвали нове господарство «буровугільним рудником «Свобода» [1, с. 70]. П'ять років поспіль на Криворіжжі буре вугілля було єдиним паливом. На ньому працювала деякий час і КРЕС, збудована в 1930 р. Почалися також розробки Курдубашівського та Саксаганського родовищ.

З 1922 р. по 1929 роки розвідувальні роботи виконувалися бурінням, неглибокими шурфами та гірничорозвідувальними експлуатаційними виробками. Але незважаючи на невеликий обсяг розвідок, уже перші глибокі сверловини дали можливість заново переоцінити запаси Криворізького басейну.

Велику роль у вивченні геологічної будови Кривбасу в період до 1929 р. відігравали співробітники Геологічного комітету. З 1922 р. вони відновили геологічне дослідження регіону. У 1921 р. Е. Фукс зустрічався з відомим геологом Російського Геологічного комітету (м. Петербург) М. І. Світальським. Результатом їх співпраці було створення геологічної карти Кривого Рогу та написання колективної монографії. Про роботу Геолкому на Криворіжжі повідомлялося в «Горном журнале». Працю і знання Е. Фукса геолкомівці цінували дуже високо [13].

З осені 1921 р. на Криворіжжі розпочався процес відродження видобутку залізної руди. У листопаді цього року дали руду перші три відбудовані рудники – Шмаковський (рудник ім. К. Лібкнехта), Галковський (рудник ім. Кірова) і Ростковський (рудник Жовтневий).

Оскільки внаслідок революційних подій багато інженерів покинуло країну, у тому числі й Кривий Ріг, виникла нагальна потреба в нових кадрах. Якщо із забезпеченням виробництва гірничими інженерами ситуація було більш-менш задовільною, то із середньо-технічним персоналом вона була вкрай складною. Для швидкої організації шкіл «з метою навчання робітників-підлітків для гірничої та гірничозаводської промисловості» [2, с. 425] у 1922 р. у Кривому Розі відкрили вечірній робітничий технікум (КВРТ), на базі якого пізніше заснували гірничорудний інститут (геологічні науки, а також так зване гірниче мистецтво і мінералогію в інституті викладав Е. Фукс). Перший випуск КВРТ припав на осінь 1926 р. Серед випускників був і син Е. Фукса – Вадим.

На честь 5-ї річниці Жовтня почесне звання Героя Праці було присвоєно багатьом відомим криворіжцям, у тому числі першому директору КВРТ В. І. Жигаловському та Е. К. Фуксу.

З 1922 р. Е. Фукс завідував геолого-розвідувальним бюро ПРТ (Південного рудного тресту). З 1923 р. в КЗБ приступили до систематичних магнітометричних робіт. Е. Фукс разом з В. Мухіним у 1924 р. першими виконали підрахунки покладів кварцитів на Криворіжжі.

На засідання президії Криворізького окрвиконкому 17.10.1925 р. у своїй доповіді «Про розповсюдження залізрудних покладів у межах Кривого Рогу» Фукс повідомив: «під усім Кривим Рогом може бути руда... Глибина її залягання надзвичайно велика, але колись вона буде розроблятися» [14, с. 2–3].

Виконавши в 1926 р. перше повне перерахування криворізьких покладів залізної руди, Е. Фукс повідомив, що запас її (А+В+С) досягає 408880 тис. тонн на глибині залягання до 320 метрів. Це був перший, здійснений після революції підрахунок. На цей час змінилося й уявлення про глибину залягання залізистих порід. За підрахунками А. Фааса, виконаними в 1908 р., запаси залізної руди на глибині залягання від 15 до 50 сажнів становили 108588 тис. тонн [4, с. 7]. У 1928–1929 рр. завершили зйомку всієї площі залізистих порід і магнітних аномалій Кривого Рогу. Тоді ж була відкрита Кременчуцька магнітна аномалія.

У 1929 р. Е. Фукса призначили «завідувачем геолого-розвідного бюро» рудника ім. Жовтневої революції. З 1930 р. Едуард Карлович Фукс як головний геолог Кривбасу, очолив спеціальну геологічну організацію – Геолтрест (криворізьку філію).

З кінця 1920-х років набирала оберті сталінська тоталітарна репресивна машина. Не оминула біда і Кривий Ріг. Справа, яку по-

рушили в 1928 р. проти «Південного Рудного Тресту», завершилася його ліквідацією. Вона залишила позаду себе зламані долі людей. У 1930 р. ДПУ інсценував процес «Промпартії». Ворогами народу оголосили представників старої технічної інтелігенції, на місцях «виявляли» філіали організації.

У цей період Е. Фукс виступав з критикою так званої «теорії затухання Кривбасу», яка полягала в неперспективності подальшого промислового розвитку регіону. У пояснювальній записці, як реакції на статтю М. Хазана «Криворіжжя – база південної металургії...» від 16.04.30, Е. Фукс заявив, що твердження проф. Троутмана «про те, що Криворізької руди вистачить лише на кілька років, безперечно, є непорозумінням», пов'язаним зі «складністю району і недостатньою розвідкою рудних запасів» [17, с. 1–2]. Водночас на підтвердження своєї думки Е. Фукс підготував матеріали відносно Криворізького басейну, в яких навів перспективні розрахунки запасів руди, склав геологічну карту району, яку було видано в 1932 р. за редакцією М. І. Світальського, Ю. І. Половинкіної та його самого. Лише нещодавно з цієї карти знято гриф «таємної», оскільки матеріали і геологічна карта сімдесятилітньої давності не втратили своєї цінності й сьогодні. Саме за матеріалами Е. К. Фукса та оцінками Геолкому нині в Державному інституті проектування металургійних заводів (Діпромет) розглядається питання про будівництво металургійного заводу в Кривому Розі.

У грудні 1930 р. місцевим відділком ДПУ була розкрита «контр-революційна шкідницька і диверсійна організація – штейгерів і техніків на рудниках Криворізького басейну». Організація в ході слідства була визнана як галузевий осередок «Промпартії», що ставила собі за мету «створити найбільш сприятливі умови для іноземної інтервенції і сприяти реставрації капіталістичного ладу» [20, с. 35]. На момент ліквідації «організація» нараховувала 17 груп із загальною кількістю понад 60 чоловік. Її керівництво в апараті гірничого управління, здійснювали чотири особи: Е. К. Фукс, В. К. Боровський, Дітман, Долгопят. Перші двоє визнавалися найнебезпечнішими [10, с. 63]. Головою «шкідників» слідство визнало Е. К. Фукса – людину у віці 58 років, німця, у минулому помічника керуючого Новоросійського акціонерного товариства в Кривому Розі, «потомственного почетного гражданина города», відомого геолога-практика, «єдиного, що знав геологію Криворіжжя». Визначаючи «поліфізіономію Фукса», один із обвинувачів на слідстві показав: «В области политических и экономических вопросов он стоял на позиции, которая давала бы наибольший просмотр свободной игре

экономических интересов капитализма. Приход советской власти Фукс встретил враждебно, так как по его словам, относился с недоверием к возможности осуществления управления предприятиями существующей системы». Звинувачували Фукс і в тому, що не визнавав таких нових методів роботи, як «соцсоревнование, самокритика, ударничество, чистка, постоянные ревизии, требования повышенных темпов работы» [20, с. 35].

15.12.1930 р. – перший арешт Е. Фукса і звинувачення його в шкідництві та ще й на чолі контрреволюційної організації. 10.04.1931 р. – судова трійка при Колегії ДПУ УСРР приговорила Е. Фукса до 10 років концтаборів. Але сидіти не довелося. Допоміг випадок. Перша п'ятирічка на Криворіжжі була ознаменована початком будівництва металургійного заводу, а спеціалістів, здатних виконати розбивку місцевості під забудову будівель і споруд, не знайшлося. Та й В. Мухіна (працював уже у «Діпромезі» в Ленінграді), якому було доручено розглянути природні та економічні умови, найбільш придатне місце для будівництва майбутнього заводу-гіганта, вже не було в живих. От тоді й згадали про Е. Фукса. Возили його на будівельний майданчик у «воронку». Завдяки клопотанню директора будівництва Я. Весніка після виконання робіт Е. Фукс був звільнений з-під варті, як буржуазний спеціаліст, що розкався у своїх помилках відносно радянської влади і був «перевихований» пролетаріатом [10, с. 64].

Після такої реабілітації Е. К. Фукс продовжував займатися геологією краю, піклувався про забезпечення рудників кваліфікованими кадрами, розробив методику розвідувальних робіт, особливу увагу приділяв буровим розвідкам у пошуку покладів залізної руди, указував на їх недостатній обсяг. «Объем разведывательных работ на Криворожьи, начиная с 1934 года, систематически уменьшается. С 1934-го по 1936 год объем разведок уменьшился в 2,5 раза, а по сравнению с 1930 – в 9 раз, впервые с 1931 года – общие запасы Криворожья не только не показали прироста, но даже несколько уменьшились» [18, с. 1].

Доля видатного геолога трагічна. Вир репресій не випустив його до самої смерті. Друга хвиля терору, що розпочалася після вбивства С. М. Кірова в Ленінграді у 1934 р., охопила всю країну. Почалися активні «пошуки» ворогів. Одночасно з «партійними процесами» (показові судові процеси над «троцькістами, зinov'євцями, «членами робочої опозиції») фабрикувалися справи про шкідників і диверсантів. У серпні 1937 р. в газеті «Червоний гірник» з'явилася стаття «В чьих руках геологоразведочные работы Кривбасспроек-

та». Як завжди, створили комісію для перевірки фактів, викладених у публікації, але висновки її були вже визначеними. «Вороги народу» мали бути розкриті. Тим більше, що серед спеціалістів був і Фукс – «лицо с антисоветской физиономией». У січні 1938 р. Едуарда Карловича заарештували вдруге за проведення «разведывательной и подрывной работы в пользу одного иностранного государства» [20, с. 36]. Як згадує геолог Аделіна Батурина, «коли востанне арештували Е. Фукса, то разом з ним звинуватили у шпигунстві «на користь Америки» і також арештували Гершойга Ю. Г., Жилкінського С. І. та Малахова Г. М.» [3, с. 243]. На нашу думку, більш підходить до їх арешту аргумент інший – «розкриття» в Ленінграді центру фашистської контрреволюційної шпигунської організації в середовищі геологів, що мала свої філії по всьому Радянському Союзу. Тоді було заарештовано багато відомих геологів, у тому числі й академіка М. І. Світальського

Ось тепер і пригадали Е. К. Фуксу його національність та не-пролетарське походження, зустрічі й співпрацю з М. Світальським, зв'язки з Південним Рудним Трестом та організацію контрреволюційного центру на Криворіжжі. Та й особиста колекція мінералів Е. Фукса декому муляла очі. Ніякі аргументи та виправдовування до уваги не бралися.

Не витримавши знущань і принижень, Е. Фукс оголосив голодування. У стані крайнього виснаження він був переведений до міської лікарні №3, в якій невдовзі і помер. Це сталося 2 квітня 1938 р.

Так завершилося життя Людини з великої літери. Людини, що присвятила своє життя справі, яку знала, любила і розвивала. Пам'ять про людей, що стояли біля витоків гірничопромишлового Криворіжжя, повинна зберігатися незалежно від їхньої національності, політичних поглядів, а також політичної ситуації в країні.

Бібліографічні посилання

1. Варгатюк П., Дольчук А. Рудна скарбниця Півдня. – Д., 1966. – 161 с.
2. Грибов И. О горно-техническом образовании // Горный журнал. – 1922. – № 10–12.
3. Гусейнов Г. Чаша ювелира Карла Фаберже // Криворізькі хроніки. – Кн. 1. – Д., 1995. – 397 с.
4. Исторический очерк «Кривбассгеология». – Кривой Рог, 1967. – 21 с.

5. К столетию со дня рождения Эдуарда Карловича Фукс // Геол. журн. – 1972. – № 5.
6. КПСС в резолюциях, решениях пленумов и конференций. – М., 1970. – Т. 4. – С. 75–93.
7. Левенцов Д. Техніко-фінансове забезпечення видобутку залізної руди у Веселотернівській волості Верхньодніпровського повіту наприкінці XIX – початку XX ст. // О. Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні. – Кривий Ріг, 2002. – С. 96–102.
8. Личная переписка Э. К. Фукса по вопросам эксплуатации и разведок железной руды Кривого Рога до 1917 года. Рукопись // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 4589. – 318 арк.
9. Матеріали архіву музею історії КТУ.
10. Мельник О. «Криворізькі шкідники» // Саксагань. – 2002. – №3.
11. Мухин В., Фукс Э. Криворожский железорудный бассейн. – Кривой Рог, 1927. – 45 с.; Фукс Э., Мухин В. Криворожский железорудный бассейн. Материалы // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 4500. – 45 арк.
12. Рудные и нерудные богатства Украины. Обзор // Горн. журн. – 1925. – № 11.
13. Свительский Н. И. О работах Геологического комитета в КЖБ // Горн. журн. – 1923. – № 1–3; 1924. – № 1–5.
14. Стенограмма доклада Э. Фукса на заседании президиума Криворожского окрисполкома от 17 октября 1925 г. // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 4685. – 6 арк.
15. Фукс Э. К. Список образцов пород и материалов Криворожского рудного района // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 4548. – 77 арк.
16. Фукс Э. К. Старые материалы по КЖБ. (Таблицы добычи железных и марганцевых руд) 1882–1927 гг. // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 1356. – 152 арк.
17. Фукс Э., Бухарин и др. Материалы по КЖБ Днепропетровской области. – Кривой Рог, 1930 // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 4409. – 22 арк.
18. Фукс Э., Гершойг Ю. О детальной буровой разведке рудных залежей Криворожья. – Кривой Рог, 1936 // Архив «Кривбасгеология». – Спр. 4540. – 13 арк.
19. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Т., 2000. – 482 с.
20. Ченцов В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М., 1998. – 208 с.

Надійшла до редколегії 17.04.04

УДК 902.5

Т. О. Грачевська

Дніпропетровський національний університет

ПАНАС ФЕДЕНКО В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917-1919 РОКІВ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Простежується участь катеринославського соціал-демократа П. Феденка у подіях Української революції.

Для українського соціал-демократа Панаса Васильовича Феденка (1893–1981) упродовж тривалого часу перебування України у складі «імперії Кремля» не знаходилося місця в довідково-енциклопедичних виданнях, про нього не згадувалося ні в підручниках з історії нашого краю, ні в наукових дослідженнях, присвячених вітчизняній історії новітньої доби. Звичайно, у цьому не було нічого дивного, зважаючи на те, що Панаса Феденка, як активного учасника українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., спіткала гірка доля емігранта, якому офіційна марксистсько-ленінська ідеологія в радянські часи начемила ярлик «запроданця», «буржуазного націоналіста», «соціал-фашиста», оскільки його погляди і переконання суперечили більшовицьким гаслам та комуністичним принципам суспільного устрою, що стали пануючими в радянській Україні на початку 1920-х рр. [1, с. 151–153].

Здобуття Україною незалежності та суттєві зміни, що відбулися в нашій державі впродовж останнього десятиліття, дозволили неупереджено підійти до вивчення раніше забутих чи замовчуваних (переважно внаслідок ідеологічних причин) процесів і постатей української історії. Особа П. Феденка не стала винятком, вона передусім зацікавила істориків і краєзнавців Дніпропетровщини, з-під пера яких з'явилися, присвячені цьому непересічному політику й відомому в колах української еміграції науковцю розвідки, які по-знайомили зацікавлених читачів з основними віхами його життя [2, с. 2–3; 9, с. 119–134] та окремими сторінками творчої спадщини [3, с. 16–17]. В українських часописах опубліковано й деякі маловідомі наукові роботи Панаса Васильовича [7].

Варто наголосити, що багато аспектів діяльності П. Феденка як історика, публіциста та журналіста залишаються майже повністю недослідженими. Недостатньо вивченими є й питання, пов'язані з

© Грачевська Т. О., 2004

його участю в революційних подіях на Катеринославщині у 1917–1919 рр., тобто у роки, що передували його від'їзду (разом з іншим відомим діячем української соціал-демократії Ісааком Мазепою) до Києва для участі в роботі державних інституцій Української Народної Республіки.

Щоб краще зрозуміти, якою була роль Панаса Феденка у подіях 1917–1919 рр., варто, хоча б у загальних рисах, окреслити процес формування його суспільно-політичних поглядів.

Як відомо, Панас Васильович народився 13 грудня 1893 р. на хуторі поблизу села Веселі Терни Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Як згадував пізніше його син Богдан, за порадою вчителів підлітком П. Феденко поїхав навчатися до шестикласної школи у Верхньодніпровськ [4]. Після її закінчення він навчався в гімназії міста Олександрії, що на Єлисаветградщині (зараз – Кіровоградська область), а в 1913–1917 рр. був студентом Історико-філологічного інституту в Петербурзі. Саме в російській столиці П. Феденко і познайомився із соціалістичними ідеями та став членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), з якою на все життя пов'язав свою долю.

У червні 1917 р., коли просторами колишньої імперії врзнімалися революційні хвилі, Панас Феденко повернувся на Україну, де відразу ж поринув у вир національної революції. Освічених кадрів катастрофічно не вистачало, і Панаса Васильовича Інформаційне бюро Української Центральної Ради уповноважило бути інструктором з питань політичної освіти та організатором українських національних сил у його рідному Верхньодніпровському повіті. Саме селяни цього повіту на з'їзді у серпні 1917 р. й обрали П. Феденка своїм представником до Центральної Ради у Києві. Невдовзі, під час роботи губернського селянського з'їзду у Катеринославі, він познайомився з І. Мазепою. Відтоді їх життєві шляхи тісно переплелися.

Переїхавши влітку 1917 р. до Катеринослава, П. Феденко відразу ж включився в роботу місцевої організації УСДРП, яка тоді була однією з найбільш організованих політичних сил краю і відзначалася «не тільки внутрішньою організованістю своїх членів, але й їх високою національно-політичною свідомістю» [5, с. 49–50]. Назвавши П. Феденка «одним із визначніших соціал-демократичних діячів», лідер українських соціал-демократів Катеринослава І. Мазепа підкреслював, що Панас Васильович «був потрібен на Катеринославщині як талановитий промовець і незамінний редактор партійних та інших українських видань» [5, с. 49].

До речі, так само як і Мазепа, П. Феденко критично оцінював стан та рівень розвитку українського національно-визвольного руху в Катеринославі. За його словами, на початку революції в місті українські сили були нечисленні й мали низький рівень згуртованості, а інтелігенція міста не була підготовлена до політичної роботи в масах [6, с. 21]. Ці обставини ускладнювали політичну організацію тих національних сил, які були близькі за поглядами на перспективи розвитку українського революційного руху до УСДРП. Така ситуація була цілком зрозумілою, адже серед жителів міста, передусім робітників, високим був відсоток вихідців із російських губерній, переселенців, які приїздили до великого промислового центру, рятуючись від голоду і безробіття. «Український рух на Катеринославщині, – писав згодом І. Мазепа, – розвивався неспівмірно й поволі. Після вибуху революції майже всі найактивніші українці, як В. Біднов, Є. Вировий, І. Труба, М. Щукін, А. Синявський, І. Рудичів та інші, взяли насамперед за справи культурно-освітнього характеру... Для політичної праці людей майже не було. Переважно це були члени українських політичних партій, що після тяжких умов нелегального існування за царського режиму ледве починали ставати на ноги» [5, с. 48].

Як український соціал-демократ, П. Феденко активно працював у цей час не лише в Катеринославі, а також і у своєму повіті. Особливо хвилювало Панаса Васильовича питання української політичної преси, яка практично була в краї відсутня, що значно ускладнювало поширення як соціал-демократичних, так і в цілому національно-визвольних ідей серед населення. Відсутність друкованих політичних органів змушувала його разом зі своїми однодумцями значно більше часу витрачати на організацію й проведення різноманітних мітингів та зборів, зустрічей із селянами та робітниками, у ході яких вести соціал-демократичну агітацію, роз'яснювати мету і завдання УСДРП.

Звичайно, на засіданнях Катеринославської організації УСДРП неодноразово ставилося питання про створення власного часопису, однак, незважаючи на наявність кваліфікованих кадрів, це рішення впродовж тривалого часу не було втілене в життя через брак коштів та відсутність матеріальної бази. Утім, уже в грудні 1917 р. в Катеринославі почала виходити українська соціал-демократична газета «Наше слово», редакторами якої були П. Феденко та І. Мазепа. Невдовзі, на початку 1918 р., у місті з'явився новий друкований орган УСДРП – часопис «Наша справа», випуск якого фінансували українські кооперативні організації Катеринославщини. Його також ре-

дагували П. Феденко та І. Мазепа. Для Панаса Васильовича робота у цих часописах була особливо цінною, бо ж їх значення у боротьбі з більшовицькою пропагандою важко було переоцінити. Наведемо, хоча б такий приклад: у відповідь на заяви більшовиків, що Українська Центральна Рада є буржуазною за складом, П. Феденко у третьому числі «Нашого слова», що побачив світ 23 грудня 1917 р., опублікував повний партійний склад 792 її депутатів, який достеменно засвідчив, що жодного представника буржуазії у складі цього представницького національного органу немає.

Кількість читачів соціал-демократичних газет зростала з кожним днем, оскільки в них розповідалося переважно про місцеві події, що насамперед цікавили жителів краю. Багато в чому завдяки саме цим часописам склад організації УСДРП у Катеринославі, за словами П. Феденка, «був найбільш «пролетарський»: це були переважно кваліфіковані робітники-металісти із заводів та залізничних майстерень. «Пролетарська диктатура», якої вони зазнали на собі під большевицьким терором, зовсім не знаходила симпатій між свідомими українськими робітниками» [6, с. 51].

Паралельно з виконанням обов'язків редактора українських соціал-демократичних часописів П. Феденко не полишав й активної політичної діяльності. Він адекватно і з розумінням сприймав усі головні політичні події того часу, не перебільшуючи здобутків Центральної Ради на місцях. Постійно наголошуючи на тому, що вплив українського національного руху на Катеринославіні постійно зростає, він водночас зазначав, що цей вплив був більше моральним, аніж організаційно-політичним. Слабкість місцевих українських сил, на його думку, полягала у відсутності в них необхідної ініціативи та енергії, у перебільшенні значення вказівок із центру, у занадто великих надіях на допомогу Центральної Ради кваліфікованими кадрами і коштами [6, с. 27].

Напередодні виборів до Всеросійських Установчих зборів на Катеринославіні було створено політичний передвиборний блок українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів та Української Селянської спілки. Від УСДРП до єдиного списку кандидатів від цього блоку були висунуті П. Феденко, І. Романченко та І. Мазепа, щоправда останній відмовився від участі у виборах через негаразди зі здоров'ям. Наприкінці листопада 1917 р. на виборах до Всеросійських Установчих зборів «український блок» одержав повну перемогу, а П. Феденка було обрано депутатом вищого законодавчого органу країни. «При цих виборах, – писав пізніше І. Мазепа, – українці дістали по цілій губернії понад половину голо-

сів. За більшовиків голосувало лише 17% і приблизно стільки ж – за російських есерів. Із 18 мандатів українці дістали 10, російські есери 4, більшовики 3 і союз землевласників – 1 мандат» [5, с. 62]. Однак, зважаючи на об'єктивні обставини (початок першого українсько-більшовицького збройного протистояння) взяти участь у роботі Всеросійських Установчих зборів П. Феденку не довелося.

Один із аспектів діяльності П. Феденка на рідній йому землі у 1917–1918 рр. стосувався українізації школи. До речі, у той час в Катеринославі працювала лише одна українська гімназія, заснована на приватні кошти Українським учительським товариством. Щоб подолати брак кадрів українських учителів, П. Феденко з вересня 1918 р. працював викладачем українознавства в місцевому учительському інституті. Цей предмет передбачав вивчення студентами української мови та історії. Зважаючи на кадровий дефіцит українських учителів і в сільській місцевості, П. Феденко разом з Д. Яворницьким та В. Бідновим працювали на курсах українознавства, відкритих з метою перекваліфікації учителів для початкових сільських шкіл губернії. Проте бурхливі революційні події не дозволили П. Феденку продовжувати свою улюблену вчительську справу. Після падіння гетьманського режиму йому разом з іншими катеринославськими соціал-демократами довелося включитися у безпосередню збройну боротьбу з більшовицькими загонами, які намагалися захопити Катеринослав. Разом з І. Мазепою, М. Горобцем, В. Савченком він брав активну участь у нарадах штабу військових сил Директорії, які тримали оборону міста. Продовжував працювати і в редакції «Нашої справи». Після відходу українських сил із Катеринослава П. Феденко у грудні 1918 р. деякий час перебував у районі Кривого Рогу та П'ятихаток, а згодом, після того як більшовицькі війська залишили Катеринослав, повернувся до губернського центру і відновив роботу творчого колективу часопису «Наша справа». Водночас він виконував різноманітні партійні доручення та готував ґрунт для проведення виборів делегатів Всеукраїнського Трудового конгресу.

А тим часом Катеринославська організація УСДРП отримала запрошення на участь її представників у роботі VI з'їзду партії, який мав відкритися 10 січня 1919 р. у Києві. Серед його делегатів від Катеринослава, разом з І. Мазепою, І. Романченком, І. Грабовим та іншими, був і Панас Феденко. Усім їм катеринославські робітники, які входили до УСДРП та підтримували діяльність цієї партії, дали своєрідний «наказ» твердо стояти на платформі загального виборчого права й не змінювати поглядів щодо хоча б найменшого обмеження демократії в Україні [5, с. 111].

Під час роботи з'їзду Панасу Васильовичу та Ісааку Мазепі довелось гостро полемізувати з «незалежними соціал-демократами» (М. Ткаченком, Ю. Мазуренком, М. Драгомирецьким та ін.), які намагалися переконати учасників з'їзду в необхідності прийняття «радянської платформи» та підтримки більшовиків, як запоруки мирного співіснування з Радянською Росією. На противагу їм «катеринославці» І. Мазепа, П. Феденко, Я. Капустян та І. Романченко відкидали більшовицьку концепцію «диктатури пролетаріату» та наполягали на важливості зміцнення української державності. Ось як писав про гостру дискусію на з'їзді «катеринославців» І. Мазепа: «Проповідуючи «непротилежності» більшовицькій системі, Ткаченко, цей головний ідеолог українського більшовизму, забував, що більшовицька влада на Україні фактично означала «єдину неділимую Росію». Один з промовців – Феденко, просто кинув на адресу Ткаченка та його однодумців:

– Після практики п'ятківських військ на Харківщині всі національно свідомі українські партії кричать проти довгокосих і косокосих «українців». А ви куди хочете нас вести?» [5, с. 116].

Зрештою більшість делегатів з'їзду підтримали позиціюкатеринославських представників, погляди яких визначили й зміст основних резолюцій партійного форуму. В їх підготовці безпосередню участь брав П. Феденко. З'їзд висловився за демократичний лад в Україні, за широкі господарські реформи в інтересах українських трудящих мас, визнав за необхідне негайно здійснити об'єднання Західної України з УНР та закликав до рішучої боротьби з «ворожими імперіалістичними нападами» як з боку держав Антанти, так і з боку Радянської Росії.

Перемогу поглядів «катеринославців» на VI з'їзді УСДРП П. Феденко назвав «історичною», адже саме демократична лінія з'їзду не дозволила прорадянськи налаштованим його учасникам стати на «радянську платформу» диктатури пролетаріату [6, с. 57].

Разом з І. Мазепою та І. Романченком Панас Феденко був обраний на з'їзді до складу Центрального Комітету УСДРП. Зокрема, І. Мазепа став секретарем ЦК, а П. Феденку було доручено редагування центрального органу партії – «Робітничої газети», редакція якої у той час знаходилась у Києві. Після призначення на важливу партійну посаду П. Феденко змушений був переїхати до столиці УНР, що означало закінчення йогокатеринославського періоду життя і діяльності.

Загалом діяльність П. Феденка у Катеринославі в 1917–1919 рр. була досить насиченою та різнобічною. Спільно зі своїми однодум-

цями та соратниками з місцевої організації УСДРП він проводив широку пропагандистську роботу середкатеринославського робітництва. Для цього він використовував трибуну кількох друкованих соціал-демократичних органів, які він же і редагував. Пройшовши шлях від прихильника федералізму до переконаного самостійника, Панас Васильович оцінював події Української революції не лише як політичний, але й як кардинальний соціально-господарський переворот [8, с. 1], який мав значні наслідки для життя багатьох поколінь українців.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що Панас Васильович Феденко відіграв значну роль у перебігу революційних подій 1917–1919 рр. на Катеринославщині, однак вивчення цієї сторінки його життя ще далеке від свого завершення. Перспективним, гадаємо, для істориків і краєзнавців Дніпропетровщини є подальший пошук та аналіз історичних джерел, які зможуть пролити додаткове світло на участь Панаса Феденка у вирішенні соціально-економічних і національних проблем, поставлених на порядок денний у краї Української революцією.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. Панас Феденко // Укр. історик. – 1982/1983. – Ч. 3/4. – С. 151–153.
2. Голуб А. Передусім бути українцем... // Бористен. – 1994. – № 1. – С. 2–3.
3. Голуб А., Грачевська Т. Важно, щоб на Україні знали, що хтось про Україну думає // Бористен. – 2003. – № 11. – С. 16–17.
4. Лист Б. Феденка до проф. О. Прицака та проф. І. Шевченка // Експозиція Історико-краєзнавчого музею м. Кривого Рога.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Д., 2001. – 415 с.
6. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954. – 228 с.
7. Феденко П. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – № 13–18.
8. Феденко П. Історія революції (1917–1921). І. Центральна Рада. – Б. м. Б. р. – 64 с.
9. Чабан М. Панас Феденко // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78. – С. 119–134.

Надійшла до редколегії 13.04.04

Ірина Мазуренко

Дніпропетровський історичний музей

**«МЕТАМОРФОЗИ» ВІКТОРА ПЕТРОВА
(В. ДОМОНТОВИЧА):
ФРАГМЕНТИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДОБИ**

Розглядаються деякі аспекти наукового життя відомого українського письменника й історика В. Петрова (1894–1969).

23 жовтня 2004 р. виповнюється 110 років від дня народження геніальної особистості ХХ століття – Віктора Петрова. Тема повідомлення окреслена у науково-краснознавчому аспекті і є підґрунтям майбутньої експозиції, присвяченої цьому феномену. Наведені у статті унікальні документи Доби концептуально вирішують образ Митця-Вченого, демонструють нескінченність його «метаморфоз». Матеріали зберігаються в науковій бібліотеці ДІМ, ІЛ НАНУ, ІА НАНУ, ЦДАМЛМ, приватному архіві М. П. Чабана (м. Дніпропетровськ).

«Свидетельство по указу его Императорского величества, из Екатеринославской Духовной Консистории, выдано сие в том, что по метрическим книгам Тюремной Скорбященской церкви города Екатеринослава за 1894 под № 3 записан акт следующего содержания: Тысяча восемьсот девяносто четвертого года рожден десятого, а крещен двадцать четвертого октября Виктор. Родители его: священник Тюремной церкви города Екатеринослава Платон Мефодиев Петров и законная его жена Мария Викторовна, оба православные. Крестил священник Платон Петров с псаломщиком Иоанном Бондаренко. Восприемниками были: кандидат богословия Антонин Викторов Преображенский и девица Мария Мефодиевна Петрова. № 20184». [5, № 227–242]. В архіві Катеринославської Духовної Консисторії зберігається також свідоцтво про народження його батька: *«... выдано сие в том, что по метрическим книгам Всех скорбящих радости Церкви, что при Екатеринославской Губернской Земской больнице за 1871 год, под № 2м записан акт следующего содержания: «Тысяча восемьсот семьдесят первого года рожден восемнадцатого, а крещен двадцать первого, числа Ноября, Платон, родители его больничной Церкви Екатеринославских*

© Мазуренко Ірина, 2004

Богоугодных заведений Дьячек Мефодий Наумов Петров и законная жена его Анна Степанова, оба православные. Крестил Священник Василий Острогорский. Восприемниками были: Екатеринославского Кафедрального Собора Диякон Тимофей Ильин Федотов и жена Титулярного советника Марфа Ильина дочь Белинских». [5, № 227–242]. Ці документи про походження: батько та дід Віктора Петрова були катеринославськими священнослужителями – заперечує в «Краткой автобиографии» від 12 вересня 1956 р. [7, д. № 267] сам учений, засвідчуючи, що народився в родині вчителя. Відомостей про його дитинство та юність, крім того, що вони проминули у Холмі, де він 1913 р. закінчив гімназію, поки що не існує.

Творчість Віктора Платоновича Петрова, відомого також за псевдонімами В. Домонтович і В. Бер, залишається маловідомою, навіть загадковою. Він паралельно прожив декілька зовсім відмінних життів, які не лише не перетинаються між собою, а немовби заперечують одне одного.

Наприкінці 1920-х Петров уважався найяскравішою постаттю серед молодого покоління науковців Академії наук, справив відчутний вплив на декілька гуманітарних дисциплін: етнографію, антропологію, археологію, літературознавство.

Творчість В. Домонтовича 1920–1940-х рр. не мала нічого спільного із соціалістичним реалізмом. Одним з улюблених його жанрів була романізована біографія («Аліна і Костомаров», «Франсуа Війон», «Самотній мандрівник» та ін.). Життя самого письменника могло б стати блискучим сюжетом біографічного роману.

«Розвідник, таємний агент, він змушений жити на вістрі повсякчасної небезпеки, у ситуації, коли життя стає грою, а ставкою у грі стає саме життя. Енкаведист, що цілком органічно почувався у середовищі українських письменників – емігрантів. Радянський агент, нагороджений за сумлінну службу високим орденом Великої Вітчизняної війни першого ступеня, і водночас автор однієї з найгостріших книг про злочинну сутність системи «Українські культурні діячі – жертові більшовицького терору».

Блискучий інтерпретатор Лесі Українки, він, очевидно, розділяв її твердження про слова як єдино значущі поетові діла. Судитимуть його по написаному... І коли стати на таку точку зору, то мусимо визнати цього письменника найпослідовнішим естетом і жрецем мистецтва» [1].

У першому виданні УРЕ немає статей ні про В. Домонтовича, ні про В. Петрова, у другому (1982 р.) є кілька рядків про Петрова. Окремої статті про Домонтовича взагалі немає. Не зазначений До-

монтович і в бібліографічному покажчику «Українські письменники» за редакцією Є. Кирилюка (1963 р.), а також в «Історії української літератури» 1988 р. (одного разу згадується Петров). Тільки в «Історії української літератури» 1970 р. В. Домонтович наведений у переліку безваргісних письменників, що, ніби, вдавалися до «вульгарно-міщанського вирішення складних морально-естетичних проблем» [8, с. 335].

1988 р. видавництво «Сучасність» у Нью-Йорку видрукувало три томи прози В. Петрова (упорядник – відомий вчений, літературознавець Юрій Шевельов), зазначивши ім'я автора як «В. Домонтович». 1999 р. видавництво «Критика» першим в Україні перевидало два романи одного з найвизначніших українських прозаїків ХХ ст. В. Домонтовича – «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту». До другого тому увійшли «Дівчина з ведмедиком» та найкращі оповідання й нариси різних років.

1928 р., у час завершування знаменитої літературної дискусії на чолі з Миколою Хвильовим, час самоліквідування ВАПЛІТЕ, а також виходу в харківській «Книгоспільці» роману Валер'яна Підмогильного «Місто», у київському «Сяйві» з'явився перший роман Віктора Петрова «Дівчина з ведмедиком», підписаний ім'ям В. Домонтовича. У наступні два роки Петров опублікував під власним прізвищем біографічні романи «Аліна і Костомаров» (1929) і «Романи Куліша» (1930).

Критика сприйняла «Дівчину з ведмедиком» прохолодно, хоча й не цькувала. Рецензенти трьох книжок Домонтовича, виданих у Києві протягом 1928–1930 рр. років «одноставно нападають на це видання за їхній еротизм...» [22, с. 85]. Петров, не переставши писати художні твори, публікувати їх обачно припинив. Приватне видавництво «Сяйво», де планувався до виходу наступний його роман «Доктор Серафікус», було закрито. Для Петрова, ймовірно, що «був передовсім науковцем, який забавлявся літературою, як екстравагантним хобі» [11, с. 5], це не стало великою драмою, як для Хвильового або Підмогильного.

Органічним середовищем Віктора Петрова в українській літературі були неокласики. У «Болотянній Лукрозі» В. Домонтович підкреслював, що гроно неокласиків ніколи не було організацією і членів гуртка пов'язувала тільки дружба. Не було у творах ґронівців і стилістичної єдності. Неокласиків об'єднувала висока інтелектуальність, вони були патріотичні своєю інтелектуальною позицією. Їх повітрям була світова культура. «Вони були наскрізь урбаністичні, – писав Ю. Шевельов, – але їхній *urbis* їх не приймав, бо він був

російський; вони писали мовою села, якого вони не могли прийняти. На своїй батьківщині вони були як Овідій у дикому дакійському засланні...» [22, с. 91].

Неокласики вийшли з аудиторій Київського університету. Їхніми науковими школами були семінари професорів Володимира Пететця та Андрія Лободи. Тут на історико-філологічному факультеті у відділі слов'яно-російської філології навчався Віктор Петров. У 1917 р. за твір «Н. М. Языков – поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество» він був нагороджений медаллю. У 1918 р., по закінченні університету, його залишили при вузі як професорського студента. Він мав готуватися до посади професора російської мови й літератури. Для заробітку викладав російську мову в гімназії Ремезова та українську мову й літературу в учительській семінарії.

Або з 1918-го, або з 1924 р. (за різними автобіографічними довідками), а за короткою автобіографією 1956 р. – з 1919 р., Віктор Петров працював в Етнографічній комісії Української Академії наук, якою керував академік Лобода. У 1919–1920 рр. як секретар Комісії брав участь у впорядкуванні Історичного словника української мови.

У кінці 1920-х рр. етнографічній комісії було наказано зосередитися на фольклорі радянських трудящих, будівників Дніпрельстану, однак сам Петров працював тоді над значно серйознішими темами: «Українські народні варіанти легенди про злих жінок», «Міфологема сонця в українських народних віруваннях» тощо. З 1927 р. він, по суті, керував усією роботою комісії. Писав і публікував численні студії з етнографії, за які того ж 1927 р. отримав срібну медаль Всесоюзного географічного товариства. Паралельно він займався літературознавством. На початку 1920-х рр. написав оригінальні дослідження про Григорія Сковороду, пізніше – про Пантелеймона Куліша. 1929 р. у збірнику Академії наук вийшло його фундаментальне дослідження «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість». За нього 1930 р. отримав докторат Академії наук.

Терор забрав усіх майже друзів Віктора Петрова – Миколу Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмару. Залякано «безмолствувала» невеличка купка тих, хто лишився (Максим Рильський)... Петров занурився в археологію, а В. Домонтович упав в анабіоз.

У передвоєнні роки Петров часто виїжджав в експедиції. Одним із його тодішніх археологічних зацікавлень було дослідження та кодифікація так званих «полів поховань» зарубинецької та черняхівської культур. Маються на увазі могильники коло сіл Зарубинці та Черняхів на Київщині, а також аналогічні пам'ятки в інших місцях України, щодо походження яких (слов'янського чи германсько-

го) точилася наукова та ідеологічна полеміка. За редакцією Віктора Петрова мав вийти багатотомний «Корпус» пам'яток культури «пошлів поховань». Проект був завершений тільки через двадцять років. Ці дослідження стали фундаментом його праці «Етногенез слов'ян». Одночасно вчений писав з проблем і літератури, і філософії, але написане лишалося не видрукованим. У короткій автобіографії, поданій 1945 р. до Українського Вільного Університету, Петров зазначив, що є автором «до 200 друкованих праць» [11, с. 7].

Для Петрова загрозливі сигнали пролунали вже у 1928 р., коли розпочався нищівний наступ на Академію наук, де він обіймав вглову посаду. Цей рік проходив під знаком «викриття» Єфремова, дещо пізніше почалося «викриття» Кримського, в якому, за офіційною інформацією, узяв участь Петров, запланувавши велику статтю чи брошуру «Науково-політична діяльність А. Кримського», але не дописав і не видрукував її. Усний виступ проти Кримського, очевидно, не переконав владу в лояльності Петрова. 1929 р., як згадувала Полонська-Василенко, Петров отримав запрошення на з'їзд філогів до Праги, але Народний комісаріат освіти не дав дозволу на його подорож. З резюме комісії, яка 1930 р. проводила чистку апарату Академії наук: «Зняти з керівника Етнографічної комісії за допущення політичних вивихів та перекручень як у своїх деяких працях, так і в деяких матеріалах комісії. Зважаючи на визнання своїх помилок, а також зважаючи на його громадську активність за останній час, – залишити Петрова В. П. не на керівній посаді наукового співробітника в Комісії етнографії» [11, с. 7–8]. Після реорганізації АН з 1933 по 1942 рр. він працював науковим співробітником та завідував відділом ІМК – ІА УССР.

Імовірно, у цей час почалася співпраця Петрова з органами. Він друкував кон'юнктурні статті російською мовою на зразок «Буржуазна фольклористика і проблема стадіальності» [13], де, перевтілюючись на пролетарського ортодокса, імітував пафос «марксистсько-ленінської методології».

За спогадами Н. Полонської-Василенко, «після 1939 р. Петров з'являвся в наукових відрядженнях у Львові і після смерті академіка Ю. Соколова в січні 1941 року Петрова призначили директором Інституту фольклору» [12, с. 56, 61]. Він організував евакуацію інституту на Схід, а сам невдовзі опинився в окупованому німцями Харкові, напевне, у ролі радянського шпигуна. Редагував «Український засів», у якому в 1942–1943 рр. надрукував роман «Без ґрунту», за топомосом – «дніпропетровський». «Тема епох і кінця епохи лягла в основу «Без ґрунту», мабуть, найдовершенішої, а водночас

найнесимістичнішої повісті Домонтовича. ... Домонтович окреслив неминучість трьох стилів, що мали бути і були зметені в більшовицькій революції: стиль української провінції, етнографічно-просвітнянський і наївний, репрезентований Іваном Васильовичем Гулею, «двома дідами» Данилом Івановичем Криницьким і Петром Петровичем Півнем (в яких, мабуть, втілені риси Дм. Яворницького) і Арсеном Петровичем Витвицьким (в якому виразно виступають риси Миколи Філянського); стиль імперії, тонко окреслений у вставній історії Степана Линника (в якому помітні деякі риси Ніколая Реріха); і, нарешті, стиль утечі в особисте, в любов і музику, показаний в образі Ростислава Михайловича...» [22, с. 89]. В. Домонтович як непересічна особистість, як учений, що не вписувався своєю творчою методикою в сучасну добу, устами художника Степана Линника заперечував «поняття руху – здобутку нової ідеологічної категорії»: «В ті роки, коли більшість непохитно вірила в еволюціонізм, в рух вперед, в розвиток за прямою, що не знає перерв, Линника хвилювали образи великих зрушень і вирішальних змін, страшні примари катастроф, які принесуть загибель старому світу» [2, с. 88].

Збереглося одне з небагатьох фото В. Петрова цієї доби: він з письменником У. Самчуком (Кременчук, липень 1942 р.) [ф. 4]. У 1943 р. Петров – у Львові, у 1944–1945 рр. – у Берліні. З початком академічного та мистецького життя в таборах ді-пі (displaced persons) Петров став однією з найважливіших його постатей. Він викладав у Вільному Українському Університеті та в Богословській Академії в Мюнхені, був одним із засновників Мистецького Українського Руху. В архіві Уласа Самчука зберігається під цей час на еміграції в Європі» [6]. Рукою В. Петрова записано 32 особи (він сам записаний під № 31). В. Петров працював у видавництві «Українська трибуна», у редакції журналу «Арка» тощо. Видав два романи: «Доктор Серафікус» і книжковий варіант «Без ґрунту» (1948) в оформленні відомого українського художника Якова Гніздовського. Він створив психологічні образи Тихо Браге й Кеплера, святого Франциска, Ревуцького, Війона, Ван Гога, Рільке. До найвищих досягнень Домонтовича і до найкращих зразків української новели належать його «Апостоли», «Помста» та «Приборканий гайдамака»... Його художні твори виходили за підписом В. Домонтовича, філософські – за підписом Віктор Бер, а літературознавчі, етнографічні, антропологічні – за підписом Віктор Петров.

18 квітня 1949 р. за загадкових обставин В. Петров зник із Мюнхена, в якому мешкав. «Він зник безслідно, як герой його повісті

«Без ґрунту», архітект Линник, у чийй долі Петров ніби провидів свою власну долю...» [23, с. 115]. Еміграційний український світ зреагував на цю подію цілою низкою статей з абсолютно протилежними гіпотезами: від жертви більшовицьких людоловів або бандерівців до шпигуна-зрадника... Українські видання об'явили розшук: «Прохасмо всіх, хто знав би що-небудь про долю відомого вченого професора доктора Віктора Петрова, повідомити листовно Редакцію нашого часопису. Професор Петров вийшов дня 18 квітня 1949 року в год 19.30 зі свого мешкання при вул. Файліч-штрассе 12. II. в Мюнхені – до поїзду на Мітенвальд. В таборі Мітенвальд, куди він вибирався, його немає» [25]. Наукове Товариство ім. Шевченка та Українського вільного університету зверталося до німецької та американської окупаційної влади, а також до Центрального представництва української еміграції з проханням про пошуки по таборах переміщених осіб [15, с. 430]. А. Добрянський писав: «А вже на еміграції в Німеччині й Австрії згадати б тільки славетну міттенвальдську крематорію під пильним оком самого Бандери. де м. ін. замордовано проф. Віктора Петрова – Домонтовича – видатного українського вченого й письменника, з якого зробили совєтського агента, а при тому ще й тепер твердять, що його зліквідовала большевицька агентура...» [14]. Ігор Качуровський запевняв, що «Петрова – Домонтовича задушили наймані вбивці» [4]. «Українські вісті» під редакцією Івана Багряного відреагували «Гідною відповіддю людоловам» [18, с. 2]. Іван Кошелівець почав друкувати працю В. Петрова «Українська інтелігенція – жертва большевицького терору» [19]. Це фундаментальне дослідження В. Петрова мало силу вироку радянській тоталітарній системі: «... про українську літературу 20–30-х років можна сказати, що це була література ліквідованих !...» [10]. У 1985 р. Ігор Качуровський, повертаючись до тих подій, зазначав, що «після зникнення В. Петрова в його паперах залишилися надзвичайної сили науково-політична розвідка про суть большевизму [...]. Дехто припускає, що цією розвідкою В. Петров прикривав свою (дозволимо собі таку гру слів) розвідку діяльність. Але прикриватися можна друкованим твором, а не рукописом...» [9, с. 2]. Вважаючи, що Віктора Петрова немає серед живих, Юрій Шевельов (Юрій Шерех) у спогадах назвав Петрова «найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг би сказати своє слово в розвитку світової думки» [23, с. 115].

З «краткой автобіографії» В. Петрова: «Участник отечественной войны с 10.02.1942 по 15 мая 1945 (удостоверение Украинско-

го штаба Партизанского движения от 20 июня 1950 года за № ОК/1237). В 1945 – 49 в заграничной командировке на должности научного сотрудника Министерства Внешней Торговли» [7, ф. 16, д. 267]. І знову ребус, який, мабуть, нині ще не прийшов час розгадати...

1955 р. з виданої в Москві книжки «Археологія в СРСР», а саме з іменного покажчика археологів, завдяки проф. М. Міллеру на Заході стало відомо, що В. Петров перебуває в Радянському Союзі. Новина шокувала його колишніх знайомих... Еміграційна преса зреагувала на цю сенсацію новими статтями, різними за характером, у тому числі про «юду» і «зрадника»: Іван Розгін «В оборону чести українського вченого» [17, с. 2-3], «Ще в оборону вченого В. Петрова: Відповідь напасникам» [16, с. 4], С. П. «В. Петров – московський агент» [3], М. Міллер «В справі зникнення проф. В. Петрова» [24, с. 2]... Навколо цієї загадкової постаті, як за його життя, так і після, точилися дискусії, здогадки, пристрасті. Земляк Віктора Петрова Василь Чапленко видав повість «Його таємниця», прототипом головного героя якої, – доцента Вадима Петренка, – був Віктор Петров. «Тему цієї повісті підказало мені шпигунство Віктора Петрова, – зазначав у передмові повісті автор. – А зацікавило мене в цьому шпигунстві незвичайне поєднання в одній особі видатного науковця – і звичайного «сексота». Такі «парадокси» можливі, як це кожне з нас знає, тільки в «найдемократичнішій країні світу», в так зв. «СРСР». А що цю свою «роботу» Віктор Петров поєднував з гострими проти більшовицькими виступами, то це зробило цю тему особливо цікавою для белетриста... Про його шпигунство могли свідчити й відомі нам з його перебування серед нас на еміграції факти: ношення недоречної для нього як науковця військової уніформи, згаданий (але відповідно не проінтерпретований) у спогадах про нього Юрія Шереха факт, що він тікав від американських перевірок («скрінінгів»), оповідання самого В. Петрова про «роботу» в бандерівців як «експерта» від «радянських» справ...» [21].

Віктор Петров з'явився в Києві тільки в 1956 р., прибувши з Москви, і почав працювати в Інституті археології. До цього часу його зразу після повернення в Союз у 1949-му, десять вісім місяців тримали на Луб'янці (ця доба, мабуть назавжди, лишиться для біографів В. Петрова за сімома печатями). «С 3. X. 1950 года по настоящее время» [7, спр. 267] В. Петров працював науковим співробітником АН СРСР (Москва), наукові звання його були анульовані. На цей час він мав «свыше 200 печатных работ» [7, спр. 267]. Життя почалося втретє. Домонтович і Бер лишилися в минулому.

В. Петров продовжував працювати над «Корпусом пам'яток Закарпатської та Черняхівської культури (II ст. до Р. Х. – V ст. н. е.)». У підготовленому до друку IV томі «Корпусу» йшлося про пам'ятки черняхівської культури порожистої частини Дніпра (за матеріалами Дніпрельстанівської експедиції 1927–1931 рр.).

Зробимо крок у минуле й повернемося до повісті «Без ґрунту» на сторінках якої виникають дивні екскурси в далеке минуле Придніпров'я: «Здобутки розкопів вели нас через тисячеліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрені на Самарі, поховання в кам'яних кістках доби бронзи, скитські кургани, розкопані докола порогів, – визначили етапи наших уявних мандрівок.

Нарешті ми підійшли до могильників з I–IV ст. по Різді, що їх копав П. Козар в Волошському. Чи освідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?» [2, с. 182].

У тексті митець-учений на основі досліджень археологічних пам'яток художньо реконструює звичайне життя прадавньої людини, створює блискучі есеї про витончених майстрів – гончарів, ливарів, поетів... «Ми відчуваємо правдиву втіху, згадуючи про кольори глини цього посуду античних часів України: сіроясний, зеленавий, синявий, попелястосірий, червонавий, в його переходових відтінках од яснобрунатного до кавового й чорного.

Так само й ливар, схилившись над столом варстату в хаті коло вікна, затаєного бичачим пухирем, виробляє фібули, згинаючи й карбуючи бронзовий, залізний або золотий дріт. У своїй дрібній роботі досягав того суворого й простого, точного й врівноваженого стилю.

Дух античної міри віяв над золотоланними просторами України» [2, с. 185].

1966 р. В. Петрова нагородили орденом Великої Вітчизняної війни і (вдруге за життя) присудили ступінь доктора філологічних наук за сукупністю праць. Сумно-іронічно з приводу цього парадоксу, а саме «глибокої непричетності Домонтовича до радянської системи», – висловився Ю. Шерех: «Якби про це знала Верховна рада СРСР, коли вона давала орден альтер-его Домонтовича Петрову, правда, в його глибокій старості, за чотири роки до його смерті, 1965 року! Але члени Верховної ради не читали творів Домонтовича» [22, с. 87].

У 1968 р. в Москві російською мовою опубліковано «Підсічне землеробство», а в Києві – монографію «Скіфи. Мова і етнос». Праця «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» вийшла 1972 р. посмертно. Віктор Петров помер 1969 р. і похований у Києві на Лук'янівському військовому цвинтарі... Отже, «метаморфози» Віктора Петрова не завершуються. Він «залишається... своєрідним сфінксом чи навіть Мефістофелем української культури» [11, с. 10].

Бібліографічні посилання

1. Агеева В. Мовні ігри В. Домонтовича // В. Домонтович. Дівчина з ведмедиком: Роман. Болотня Лукроза: Оповідання та нариси. – К.: Критика, 2000.
2. Домонтович В. Без ґрунту: Повість. – Рогенсбург, 1948.
3. Гомін України. – Торонто. – 14 верес.
4. Грані. – 1959. – № 6.
5. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф. 243, оп. 1, інд. № 2678.
6. Інститут Літератури НАНУ. – Ф. 195, од. зб. 618.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 16.
8. Історія української літератури: У 8 т. / Під ред. С. Крижанівського. – К., 1970. – Т. 6.
9. Качуровський Ігор. Ще у справі Віктора Петрова // Шлях перемоги. – Мюнхен. – 1985. – 30 черв.
10. Петров В. Українські культурні діячі Української РСР 1920–1940. Жертви більшовицького терору. – Нью-Йорк, 1959.
11. Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999.
12. Полонська – Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – Мюнхен, 1955. – Ч. 2 (1931–1941).
13. Советский фольклор. – 1935. – № 2 – 3.
14. Українське слово. – 1954. – 17 жовт. – Ч. 675.
15. Україна. – Париж. – 1951. – 36. шостий. – С. 430.
16. Український прометей. – Детройт, 1958. – Січ. – Ч. 4.
17. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1956. – 11 листоп. – Ч. 85.
18. Там само. – 1949. – 14 лип. – Ч. 56 (313).
19. Українська літературна газета. – Мюнхен, 1955. – Лип. – Ч. 1.
20. Мої спогади про В. Петрова. // Україна. – Париж, 1953. 36. дев'ятий. – С. 736.
21. Чапленко В. Його таємниця: Повість із спогадами. – Нью-Йорк, 1975.
22. Шерех Ю. Шостий у гроні // Юрій Шерех. Поза книжками із книжок. – К., 1998 (Українська модерна література). – С. 77–114.
23. Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Там само. – С. 115–124.
24. Шлях перемоги. – Мюнхен. – 1956. – 8 лип. – Ч. 28.
25. Українське слово. – Бльомберг. – 1949. – 19 черв. – Ч. 24.

Надійшла до редколегії 21.04.04

УДК (477)«17»

А. Б. Джусов

м. Новомосковськ

ЗАСНУВАННЯ МІСТА НОВОМОСКОВСЬКА

Розкриваються маловідомі факти, пов'язані з виникненням міста Новомосковська.

Заснування сучасного Новомосковська в історичних джерелах пов'язується з козацьким містом Новоселиця, раніше відомим як Самарь, що існувало зі стародавніх часів на березі р. Самари.

Перша згадка про Самарь зустрічається у грамотах польських королів Сигізмунда I і Стефана Баторія. Самарь у них названо «старовинним запорозьким містечком». Це дає підстави вважати, що саме запорозькі козаки були засновниками Самарі, а згодом і Новоселиці. Коли ж це могло статись?

Як відомо, запорозьке козацтво виникло приблизно у другій половині XV – на початку XVI ст., тобто у період між 1450 і 1550 рр. [1, с. 64–67]. Як історичний фігурант (це можемо стверджувати, спираючись на ті ж грамоти польських королів – А. Д.), козацтво з'явилося не пізніше 1514 р. До 1516 р. воно повністю сформувалося як цілісна соціальна група і військова сила, з якою змушені були рахуватися їх найближчі сусіди: кримський султан, турецький хан, польський король і московський цар [9, с. 494; 4, с. 174]. В історичних джерелах згадуються обставини, за яких Сигізмунд I Старий [1467–1548] своєю грамотою дарував козакам ряд вільностей і пільг, щоб залучити їх на свій бік у війні 1508–1514 рр. між Польщею та Московією. Але дата публікації грамоти Сигізмунда I до нас не дійшла. Про її існування ми знаємо з грамоти Стефана Баторія, якою підтверджувалися вільності й пільги, даровані запорожцям Сигізмундом I. Дата ж видачі грамоти Баторія 20 серпня 1576 р. нам відома з багатьох джерел [8, с. 34].

У світовій практиці відліком щодо заснування того чи іншого населеного пункту, за відсутності інших джерел, прийнято вважати дату першої письмової згадки про нього.

Таким чином, датою заснування містечка Самарь слід вважати 20 серпня 1576 р. Хоча й до цього містечко вже існувало чимало часу і встигло заслужити статус «старовинного».

Відомий знавець історії запорозьких козаків А. О. Скальковський в «Історії Нової Січі...» писав про це містечко: «...Поруч з ним козаки заснували Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, документальні звістки про який починаються з 1602 р. У 1640 році про нього пише Гійом де Боплан (на жаль, не сказано, в якій праці ця згадка. – А. Д.). У 1688 році на його околицях з наказу царя війська гетьмана Івана Мазепи та царського околничого і карачівського намісника Л. Р. Неплюєва збудували Богородицьку фортецю з метою підготовки другого кримського походу. У 1786 році на тому місці виникло місто Новомосковськ» [8, с. 660]. Звернімо увагу на фразу «... поруч з ним...», що насправді відповідає розташуванню міста Новомосковська поблизу Самарського монастиря, який за всю історію свого існування ніколи й нікуди не переносився. Фраза ж «...на його околицях...» викликає деякі сумніви, швидше навіть заперечення: місце, де було збудовано Богородицьку фортецю на околицю міста Самарі зовсім не схоже, між Самаррю і фортецею пролягав достатньо складний простір понад 20 верст. Навряд чи це можна назвати околицею містечка Самарь, зважаючи на засоби та швидкість руху в ті часи. Як побачимо з подальшого викладу, остання ж фраза взагалі викликає заперечення. Місто Новомосковськ ніколи не знаходилося на місці Богородицької фортеці, яка в 1711 р. була зруйнована після підписання Прутської угоди, за умовами якої кордони Росії переносилися на користь Туреччини до річки Оріль.

Автори статті про Новомосковськ у збірнику «Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область», пропонують свою версію заснування міста: «У 1736 році на місці Богородицької було збудовано нову фортецю, названу Самарським ретраншементом. Сюди ж ввели московські регулярні війська... Незабаром біля Самарського ретраншементу почали поселятися запорожці, які заснували слободу Самарчик, або Новоселицю... У 1794 році вона була перейменована на місто Новомосковськ» [6, с. 470].

Розбіжності між попередньою версією та версією, викладеною в «Історії міст і сіл...» невеликі, але очевидні й досить суттєві. У першому випадку місто Новомосковськ виникло на місці фортеці, у другому ж випадку – поруч із фортецею. Дати виникнення міс-

та Новомосковська в цих джерелах, як бачимо, також різні. Крім того, Самарчик-Новоселиця виявилося чомусь біля ретраншемента. Ліворуч, праворуч чи позад – не уточнюється, ніби то несуттєва деталь. Хоча будівництво міста перед жерлами фортеці – з будь-якого боку – саму фортецю зводило нанівець.

Дуже важливе, на наш погляд, свідчення залишив Богдан. Він особисто обстежив, склав опис і наніс на карту все середнє Подніпров'я від Черкас до Кодака й далі вниз по Дніпру. В описі французький інженер мальовничо й детально розповів про гирло Самари. При цьому навіть мимохідь не згадав про те, що в цьому місці є місто. Але ж Богдан займався створенням оборонної лінії, був військовим інженером і не помітити міста ніяк не міг [3, с. 36]. Проте це зовсім не означає, що в ті часи на Самарі міста не було. Місто безперечно було, і ми про це достовірно знаємо з тієї ж грамоти 1576 р. Так чому ж Богдан його не бачив? Очевидно, тому, що місто знаходилося не в гирлі Самари, де Богдан був, а там де Богдан не був, тобто на 20–25 верст вище по руслу Самари, поруч із Самарським монастирем. Там, де воно й повинно було знаходитися. Такий висновок підтверджує й унікальна географічна особливість місцевості.

Великий, підвищений мис, на якому розташувалося місто Самарь, зі сходу і з північного сходу прикривався трьома річковими перепонами, які чергувалися з інтервалом в кілька сот метрів – основним руслом Самари, руслом її притоки Самарчука (Самарчук протікає майже паралельно до русла Самари. – А. Д.), а між ними ще й паралельним їм рукавом, що починався вище і знову зливався з рікою нижче міста (ці русла живі й тепер. – А. Д.). Із заходу місто прикривалося також рукавом Самари і її великою болотистою заплавою. Уся лівобережна, прилегла до міста територія була густо вкрита (як і тепер. – А. Д.) озерами й болотами, а також заростями чагарника та змішаного прадавнього лісу. Ці природні перешкоди з часом були доповнені оборонними земляними валами з бойовими редутами*. Споруджували вали на південно-східній окраїні міста для прикриття мілководної ділянки Самари з бродами. Таке поєднання природних перешкод і підвищений правий берег ріки зробили місцевість дуже привабливою для заснування міста саме тут. Територія і вище, і нижче по руслу Самари не мала таких природ-

* Їх розташування показано на плані міста Новомосковська 1890 р., а на місцевості можна було їх бачити ще в 50-х роках ХХ ст. – вони були місцем екскурсій школярів. У 1932 р., і остаточно в 1949 р., їх поглинуло водосховище Запорізької ГЕС.

них захисних ресурсів, а отже, були менш привабливі для влаштування на них постійного поселення. Так, відразу вище гирла Самара мала, як і тепер, пологий лівий берег з хорошим до нього підходом з боку степу, що легко долається і пішими, і кінними. На подібних маршових розбійничих дорогах від татар прикривалися фортецями. Саме ця дорога була захищена Богородицькою фортецею. Кодацький поріг, завширшки близько одного кілометра, переважно з незначною глибиною, прикривався Кодацькою фортецею. Так була влаштована вся Дніпровсько-Самарська оборонна лінія, щоб захиститися від нападів татар та щоб мати надійні тили для війська.

У 1777 р. Азовський губернатор В. А. Чертков за три версти вище Новобогородицької фортеці, при впадінні річки Кільчень у річку Самару, де стояло поселення Лошаківка, заклав нове губернське місто Катеринослав. Це місто увійшло в історію нашого краю під назвою Катеринослав I [11, с. 20].

До 1783 р., тобто упродовж 6 років після заснування, з'ясувалося, що місце, обране для губернського міста, дуже невдале. Низина, яку затоплювали повені, заболочена нездорова місцевість були непридатні для життя городян. До такого висновку дійшов доктор Шенфогель, обстеживши в 1782 р. місцевість за завданням князя Г. Потьомкіна. З цієї причини, як пише архієпископ Катеринославський о. Феодосій Макаревський, «... у 1786 році за розпорядженням князя Потьомкіна, насправді формально наказано було місто Катеринослав у великих розмірах будувати на правому боці Дніпра, у старожитній козацькій слободі Половиці, а всю місцевість І-го Катеринослава... надати новому місту Катеринославського намісництва – Новомосковську і на ній наказано негайно відкрити це місто – Новомосковськ» [10, с. 423] (чому для Катеринослава I місце було гниле і непридатне для життя людей, а для Новомосковська, у той же час, придатним, зостається великою таємницею і понині – А. Д.).

Особливо цінним у повідомленні Феодосія є той факт, що своє ім'я Новомосковськ отримав у 1786 р. і названий був так самим Потьомкіним. Але найцікавіше, мабуть, і не це. У тих подіях є дещо більш інтригуюче. Рішення найсвітлішого князя містить немало загадку.

Майбутнє міста, як бачимо з його назви, князь-засновник бачив значним. Якби це було не так, він би дав новому місту ім'я більш скромне, без прозорого натяку на майбутню велич. У ті далекі роки колонізації північного Причорномор'я Потьомкін заснував багато

міст. Найвідоміші з них – Севастополь, Херсон, Миколаїв, Катеринослав. Але столичні асоціації у фаворита Імператриці Всєї Русії державного впливового діяча виникли тільки в момент заснування міста на Самарі. Чому? Приймав своє рішення Потьомкін самостійно, чи з відома і згоди самої Катерини II? Чи був це епізод продуманої стратегії державного будівництва, пов'язаної з подальшим перенесенням столиці імперії, чи всього лише спонтанний сплеск емоцій всесильного вельможі? Як розгадати цю таємницю міста на Самарі?

Подальша історія Новомосковська нероздільно пов'язана з іншим населеним пунктом Присамар'я – Новоселицею. Документальних свідчень про те, коли і ким було засноване це місто ні в літературі, ні в доступних нам архівних справах виявити не вдалося. Тому ми можемо вибудувати свою версію тільки на хоча й достовірних, та все ж деякою мірою побічних історичних фактах.

Феодосій наводить такі історичні свідчення щодо виникнення Новоселиці: «... у старовинних паперах місцевих архівів є прямі і чіткі вказівки на те, що коли місто Стара Самара зробилося головним станом російських військ і перейшло ніби у повне їх володіння, багато з мешканців Старої Самари самі пішли з міста і оселились між Старою Самарою та Самарським монастирем, тобто зайняли місцевість теперішнього Новомосковська, створивши слободу Новоселицю» [10, с. 414]. З вищесказаного можна зробити висновок, що Новоселиця виникла не раніше 1688 р. і населення її зросло в результаті стихійного переселення людей. Враховуючи історичну ситуацію, яка на той час виникла, правомірно припустити дещо інший, хоча й подібний розвиток подій.

Відомо, що в 1712 р. Самарь зайняли татари і повністю її розграбували та спустошили. У 1750, 1756 і 1760 рр. Присамар'я охопила епідемія чуми, а в 1759 і 1760 рр. Самарь пережила не менш страшні стихійні лиха – неврожайний рік і довготривалу морозну й вітряну зиму. Народу, як пише Феодосій та інші автори, загинуло дуже багато. Частина населення залишила місто. А в 1769 р. знову наскочили полчища татар і вщент спустошили весь край. Самарь було розграбовано, спалено й практично знищено. Жителів міста було або вбито, або забрано в неволю. Тим, хто прийшов або повернувся до міста після вигнання татар, довелося починати все спочатку. Фактично вони були новоселами на руїнах міста. Можливо, звідси й пішла назва поселення, що відроджувалось, – Новоселиця. Але люди, які пам'ятали про руїни, у побуті вживали як стару назву – Самарь, Самарчик (а, можливо, і просто Самара. – А. Д.), так і нову –

Новоселиця. Таке побутове вживання обох назв могло тривати довгі роки, але 8 жовтня 1794 р. у Новоселицю з колишнього Катеринослава I було перенесено місто Новомосковськ. Під такою назвою і на тому ж місці стоїть місто й сьогодні. Плутанина в назвах припинилася.

Для повноти інформації та з метою об'єктивності наведу й такі відомості. У «Памятной книжке Катеринославской губернии на 1864 г.» знаходимо дещо відмінну версію подій: «... а колишнє його (Катеринослава I. – А. Д.) місце надано було зайняти повітовому місту Новомосковську, в той же час заснованому (чомусь мається на увазі 1784 р. – А. Д.). У 1786 році ті ж незручності, які походили від низинного розташування, через які скасовано Катеринослав I, спонукали й місцеве начальство перенести і Новомосковськ вниз по Самарі до Богородицького ретраншементу. Пізніше і це місце, через близькість його до губернського міста, визнано для повітового міста незручним (?? – А. Д.), внаслідок чого у 1794 р. Новомосковськ-2 переведено у Запорозьке місто Самарчик, або Новоселицю, де й знаходиться нині... » [7, с. 171].

Наведений витяг для нас більш цікавий тим, що в ньому однозначно теж вказано, що Новоселиця нікуди не переносилася, а первісно знаходилася там, де й виникла, тобто на місці майбутнього міста Новомосковська. Стосовно ж перенесення Новомосковська до «... Богородицького ретраншементу», то наші сумніви щодо того, чи ці події насправді мали місце, не розвіялись. Саме розпливчатість, підкреслена невпевненість повідомлення про те, що місто перенесено кудись до Богородицького ретраншементу, підсилює наші сумніви у його достовірності. Та й взагалі, що означає вислів «місто перенесли...». Уявити собі, як переносять свої поселення кочівники, накладно. Як перенесли Катеринослав I у Половицю, чи то Новомосковськ у Новоселицю, теж зрозуміло: усі будівлі міст залишилися на своєму місці, а на новому почали розбудовуватися нові. Але як перенести місто і при цьому не залишити ніяких реальних слідів перенесення, уявити собі нереально. За якихось 200–300 років декілька десятків будівель, разом з фундаментами, безслідно зникнути ніяк не могли.

Наймовірніше, рішення про перенесення міста Новомосковська до, чи у фортецю було, але залишилося воно на папері, як це іноді трапляється і в інших реальностях. Але не це для нас головне. Головне в іншому: у цьому джерелі місцем остаточного розміщення Новомосковська вказано місто Самарчик – Новоселиця.

Звернемося знову до книги «Матеріали...» Феодосія: «Містечко Стара Самара, за течією ріки Самари на правому боці її, за

6 верст до впадіння Самари у Дніпро – одне з найдревніших запорозьких поселень. Це знамените і славне старовинне місто Самара... Тут свого часу влаштована була перша і головна російська фортеця... так званий Богородицький ретраншемент» [10, с. 408]. Як бачимо, містечко, в якому було побудовано ретраншемент, називалося Стара Самара, або просто Самара. Відбулося це в перших числах серпня 1688 р. Далі в цій же книзі читаємо: «Нинішнє... місто Новомосковськ у старовину як у просторіччі в устах народу, так і в ділових письмових паперах називалося різноманітними іменами – то Самаррю, то Самарчуком і Самарчиком, то Новоселицею і Новоселицею» [10, с. 414]. З яких джерел Феодосій взяв цю інформацію, для нас невідомо, адже посилань на джерела у своїй праці він не робив. Можливо, у цьому й не було необхідності. На час написання книги ці відомості могли ще бути загальновідомими і Феодосій ними оперував як само собою зрозумілими істинами. Ми ж знову звернемо нашу увагу на наведені ним ранішні назви Новомосковська – *Самарчик, Самарчук, Новоселиця*. Не Самара або Стара Самара, а саме Самарчик, Самарь. І це, на мій погляд, не випадково. І ось чому. Звернімося до грамоти Баторія. Адже в ній теж згадується не Самара або Стара Самара, а саме Самарь – старовинне запорозьке місто з перевозом. Справді, саме в межах міста Самарь-Новоселиця – Новомосковськ завжди існував перевіз через Самару на чумацькому тракті на Крим. Про це йдеться у багатьох джерелах, а сам тракт зберігся до наших часів і всім відомий як автотраса Москва-Сімферополь.

Стає очевидним, що в наведених витягах з «Матеріалів...» Феодосія йдеться про два різні населені пункти – Самара і Самарь, або Самарчик, Самарчук, які завжди знаходилися досить далеко один від одного. Визнання цього очевидного факту дає можливість вибратися з глухого кута нерозуміння щодо чергування назв міста Новомосковська в різні історичні моменти. І навпаки, невизнання цього факту веде в оману. Цьому сприяє співзвучність назв міст нижнього Присамар'я. А деякі автори чи то з необачності, чи то через те, що в їх праці ця тема обговорювалася мимохідь, і те й інше місто називають однаково – Самара. Історичний факт, що Самарь було перейменовано в Новоселицю, багатьма сприймався як те, що це Самара перейменовувалась у Новоселицю, а пізніше в Новомосковськ. Так, у коментарях до тієї ж книги Феодосія сказано, що Стара Самара, вона ж просто Самара, вона ж і Богородицька фортеця – і Самарь, і Новоселиця – одне й те ж місто, яке й було з часом перейменоване на Новомосковськ. Насправді це не так. Місто Стара

Самара – воно ж і Самара, і Богородицька фортеця, і сучасне селище Шевченко, та місто Самарь, воно ж Новоселиця – Новомосковськ, завжди були різними населеними пунктами.

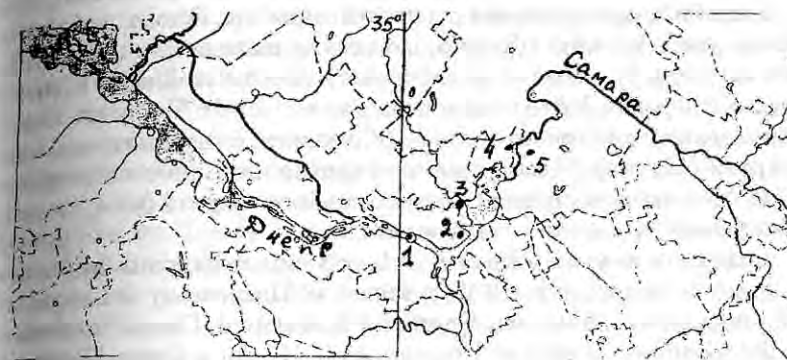

Рис. 1. Карта розташування перших поселень на ріках Дніпро та Самара (виконана мною. – А. Д.):

1 – м. Катеринослав, Дніпропетровськ; 2 – м. Самара, воно ж Стара Самара, воно ж Богородицька фортеця, воно ж Самарський ретраншемент (а за Д. Яворницьким, воно ж і Усть-Самара. – А. Д.), воно ж і сучасне селище Шевченко; 3 – м. Катеринослав-1, воно ж і Новомосковськ-1; 4 – м. Самарь, воно ж Піщана Самарь, воно ж Новоселиця, воно ж сучасний Новомосковськ; 5 – Самарський, війська запорозького Пустинно-Миколаївський монастир. Сучасний Свято-Миколаївський Самарський, Пустинний чоловічий монастир м. Новомосковська.

Про це свідчать не тільки прямі, але й опосередковані докази, що дійшли до нас. Ось один із них.

На час прийняття рішення про будівництво нової Свято-Троїцької церкви в Новоселиці (1773 р. – А. Д.) взамін існуючої там теж Свято-Троїцької церкви, як сказано у зверненні Новоселицької старшини до Київського митрополита, стара церква «...от времени сделалась во многих местах ветхою и для умножающегося народа непоместительною» [10, с. 416].

Загальновідомо, що дерев'яні споруди служать людям досить довго. Побудовані з місцевих порід – чи то з сосни, чи то з дуба, житлові або інші будівлі зберігаються століттями. Наприклад, нині діюча дерев'яна церква, котра була збудована на відстані близько 150 метрів від старої*, зостається цілком придатною ось уже понад

*Колишня церковна площа, вона ж і головна площа Самарської паланки, окреслена сучасними вулицями Шмідта – Д. Бедного – пров. Базарний.

225 років. За цей час в її будівлі тільки в 1830 р. (тобто 174 років тому) було замінено декілька десятків переважно нижніх колод, оскільки зруб храму спирався на землю без будь-якого фундаменту.

Скільки ж років повинна простояти дерев'яна будова, щоб стати зовсім непридатною? (Додамо, що церква знаходилася під постійним наглядом і своєчасно проводилися її поточні ремонти.) Щонайменше 100 років. Тобто вона стояла уже в 1650–1670-х роках. Оскільки церкви серед голого степу не будувалися, то це означає що вже в ті роки біля старої Свято-Троїцької церкви неодмінно жили люди, тобто було якесь поселення. Цим поселенням якраз і був «... город старинный же Самарь с перевозом...».

Слід мати на увазі й таке: якби Богородицька фортеця будувалася на місці Самарі, то в ній збудували б не Покровську (називалася вона порізному – Покрова Пресвятої Богоматері, Свято-Покровська Богородична та просто Покровська. – А. Д.), а Свято-Троїцьку церкву, тобто таку, яка в цьому місті існувала споконвічно. І навпаки, якби згодом Богородицька фортеця перейменувалася в місто Новоселицю, то в останній теж була б не Свято-Троїцька, а Покровська церква. Щодо питань віри і традицій, з нею пов'язаних, запорожці, як відомо, непохитно дотримувалися принципу «щоб було так, як і у батьків наших».

Додамо ще одне свідчення. Із листування місцевих священиків з архієреями Гаврилом та Євгенієм дізнаємося, що в 1762 р. при Старо-Самарській Покровській церкві, враховуючи й жителів найближчого поселення Лошаківки (за 3,5 версти вище по Самарі. – А. Д.), налічувалося парафіян 1631 чоловік, з них 133 особи (84 чоловіки і 49 жінок) фортечної артилерійської команди, тобто тих, хто служив у Російській армії. Усю парафію обслуговували два священики Покровської церкви.

У той же час при Самарчицькій (Новоселицькій. – А. Д.) Свято-Троїцькій церкві правили службу шестеро священиків. Але «... зважаючи на величезне народонаселення... й цієї кількості священиків було недостатньо для задоволення духовних нужд та релігійних потреб народу». До 1778 р. населення Самарі-Новоселиці сягало 9227 душ, що «... документально довів відставний полковий священик Григорій Крем'янський, який бажав стати священиком у Самарчику» [10, с. 416].

І насамкінець наведу ще й такі свідчення.

На поданому нижче фрагменті мапи інженер-майора де Боксета, котра являє собою доповнену копію Генеральної мапи 1751 р. [2, с. 113], окрім іншого, зображена Дніпровсько-Самарська лінія

укріпленя. На мапі на місці Самарі-Новоселиці умовним знаком фортеці позначена Пішана Самар. Це якраз і є оборонні вали південно-східної околиці Самарі-Новоселиці. Вони були зорієнтовані у напрямку до старовинного села Пішанка (воно ж і просто Пішане. – А. Д.), котре знаходилося у ті часи, як і зараз, де за 4–5 кілометрів від Самарі – Новоселиці. Тому, можливо, і мали додаткову назву Пішана-Самара. У самій назві підкреслена спрямованість, головний напрямок гаданих бойових дій. Очевидно, ця міська окраїна мала особливий статус, що й віддзеркалювалося в її назві. Самарь-Новоселиця – це саме місто, а його складова, але відособлена частина – це Пішана Самар. Такий прийом у топоніміці – явище досить поширене. Наприклад, тільки в межах нашої області існують Сурсько-Литовське, Сурсько-Михайлівка, Амур-Нижньодніпровськ, Попова Балівка, Ордо Василівка та інші населені пункти зі складними назвами-уточненнями.

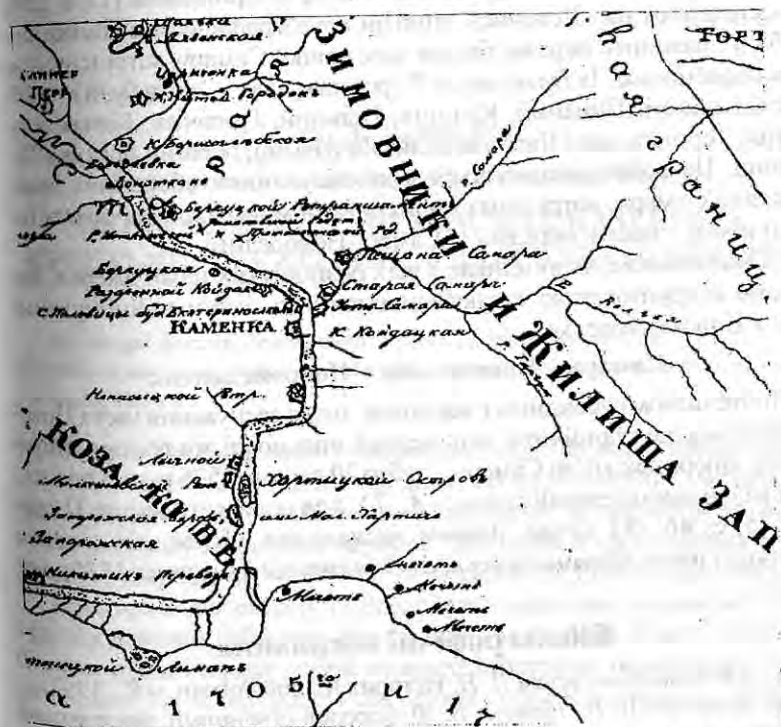

Рис. 2. Фрагменти карти інженер-майора де Боксета (XVIII ст.)

До того ж ще й самі захисні вали були нагорнуті в основному з піску, оскільки місце, де їх споруджували, переважно пісчане. Це вже після будівництва Запорізької греблі, внаслідок підймання рівня води і значного сповільнення течії та замулювання річища ріки Самари, верхній шар прибережних заливних земель став чорноземним. Це добре знають старожили Новомосковська на прикладі періоду 1941–1949 рр., коли на течію Самари гребля, порушена під час другої світової війни, не впливала і течія ріки була настільки бистою, що уможливлювала навіть сплав ділової деревини із Самарського лісу плотами довжиною понад 50 метрів.

Слід згадати і таке. Після 1688 та 1736 рр. про будівництво будь-яких укріплень на Самарі в хроніках не згадується. Отже, і це очевидно, що вказані нами захисні вали були споруджені раніше і, найімовірніше, саме на околиці старовинного козацького «... містечка Самарь із перевозом». На мапі Боппана 1649 р. позначена Pischana S., можливо це і є ті вали, про котрі йшлося вище.

Варто, мабуть, взяти до уваги й таке. Д. Яворницький [12, с. 237] з посиланням на «Летопись занятий археографической комиссии» 1861 р., наводить перелік бродів через річку Самару, котрі існували там споконвічно. Їх було усього 7 і розташовані вони були в такій послідовності: Піщаний, Калинів, Вільний, Гришчин, Кочереженський, Тернівський і Чаплинський. Як бачимо, перший брід був Піщаний. Це добре узгоджується з розташуванням оборонних валів Піщаної Самари, котрі якраз і прикривали мілководдя та пологі береги річки у цьому передмісті Самарі-Новоселиці.

Таким чином, як впливає з усіх розглянутих нами джерел, повністю обґрунтованою є така послідовність зміни найменування міста Новомосковська:

Самарь – Новоселиця – Новомосковськ

Тобто цілком очевидним є висновок: щодо заснування міста Новомосковська слід приймати дату першої письмової згадки про старовинне запорозьке місто Самарь – тобто 20 серпня 1576 р. за Юліанським календарем (старий стиль. – А. Д.), а за новим стилем це 31 серпня [5, с. 46–48]. Отже, *датою заснування міста*, яке з часом одержало назву *Новомосковськ*, слід вважати 31 серпня 1576 року.

Бібліографічні посилання

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1993.
2. Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Д., 2000.

3. Боппан Г. Л. де. Опис України / Пер. с франц. Я. Кровця. – Л., 1990.
4. Грушевский М. С. История Украины. – К., 1996.
5. Джусов А. Б. История Новомосковска. – Д., 2003.
6. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. – К., 1977.
7. Памятная книга Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1865.
8. Скальковский А. О. История Новой Січі. – Д., 1994.
9. Українське козацтво. Мала енциклопедія / Ред. кол.: Ф. Г. Турчанко та ін. – К.; Запоріжжя, 2002.
10. Феодосий [Макаревский]. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Д., 2000.
11. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. – Д., 1996.
12. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. – Д., 2002.

Надійшла до редколегії 22.04.04

УДК (477) «18»

Н. Л. Юзбашева

Государственный архив Днепропетровской области

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ СМОЛЕНСКИХ КАЗЕННЫХ КРЕСТЬЯН В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКУЮ ГУБЕРНИЮ

На основі фондів Державного архіву Дніпропетровської області висвітлюються питання переселення на Катеринославщину смоленських селян у кінці XVIII ст.

Южная Украины, или Новороссия, издавна была краем, населенным многочисленными народами. В его заселении участвовали украинцы, русские, молдаване, немцы, евреи, болгары, греки, представители многих других народов. Выходцы из российских внутренних губерний по численности лидировали после украинцев.

В истории освоения Юга Российской империи поселение в Екатеринославской губернии крестьян из удаленной Смоленской губернии представляет собой интерес в истории переселенческого движения. Из общей массы мигрантов смоленские крестьяне выде-

© Юзбашева Н. Л., 2004

лялись тем, что правительство предоставило им довольно значительные льготы, временно приравняв в правовом отношении к иностранным колонистам. Предыстория появления смоленских государственных крестьян в Екатеринославской губернии такова.

В 1785 г. около 3000 душ крестьян Смоленской губернии по причине крайней скудости земли царским указом были назначены к переселению на Кавказскую линию. Однако выполнить высочайшее распоряжение смогла лишь часть крестьян, так как в 1788 г. именным указом переселение было приостановлено в связи с русско-турецкой войной 1787–1791 гг. Однако к этому времени часть крестьян, не успевших переселиться, продали все свое имущество и в последующие годы так и не сумели поправить своего состояния. У них накопилась солидная недоимка по налогам. В 1803 г., ввиду крайней степени нужды этих крестьян, правительству пришлось пойти на целевое выделение средств – 80 тыс. руб. на покупку для них хлеба. Со временем в Смоленской губернии все сильнее ощущался земельный голод. К 1805 г. на одну ревизскую душу (мужского пола) из более чем 29,5 тысяч крестьян приходилось 3,5 десятины земли. Единственный выход смоленский военный губернатор Эссен видел в переселении более половины населения на юг страны, с тем чтобы оставшиеся могли получить по 8 десятин [1, л. 20].

Летом 1805 г. Александр I утвердил доклад министра внутренних дел В. П. Кочубея с конкретным планом переселения смоленских крестьян, согласно которому предполагалось переселить добровольно пожелавших 3002 крестьян, но не на Кавказ, а в Новороссийский край. Доводов было три – более близкое расположение к Смоленской губернии, наличие в Новороссии многих выходцев из русских внутренних губерний, возможность поручения водворения и надзора за ними Новороссийской опекунской конторе. Так как контора находилась в ведении министерства внутренних дел, Кочубей был хорошо осведомлен в том, что контора опекунства накопила значительный опыт по приему и обустройству на новом месте иностранных колонистов. Он предполагал использовать этот полезный опыт в отношении российских крестьян, поскольку считал, что «собственные наши колонисты полезнее еще быть могут, нежели иностранные». Одновременно Кочубей стремился избежать ошибок прежних переселений казенных крестьян [1, д. 127, л. 26]. Как государственный деятель и радетель государственной казны, министр был убежден в том, что «правительству не возможно распространять из государственных доходов пожертвований своих на таковые перемены, и что тогда разве только к сему прибегать ему дол-

жно, когда переселяющиеся или остающиеся крестьяне в совершенной находятся невозможности изворотиться собственными своими способами» [1, д. 127, л. 50 об. – 51]. И только удостоверившись в «совершенной невозможности» смоленских крестьян, предложил план их переселения.

Согласно плану Кочубея, крестьянам предоставлялись льготы, аналогичные тем, какие получали иностранные колонисты: пособие к переезду на место поселения, кормовые деньги в пути и на новом месте жительства до первой жатвы, беспроцентная ссуда на строительство домов, покупку скота, орудий труда, инвентаря, освобождение от налогов и несения повинностей на 5 лет (иностранцам в Новороссии этот срок увеличивался до 10 лет) с последующей рассрочкой возвращения казенного долга в течение 15 лет. На каждую мужскую душу отводилось по 15 десятин земли. Планом предусматривалась необходимость откомандирования поверенных от переселенцев для выбора земли и мест поселения. Во избежание трудностей в пути с питанием, ночлегом переселенцы должны были отправляться в дорогу весной небольшими партиями (до 30 семей) в сопровождении унтер-офицеров или солдат. В пути следования переселенцы поручались надежным чиновникам. Одним из условий переселенческого плана была необходимость оказания пособия переселенцам не только от казны, но и от крестьян, принявших их земли на Смоленщине. Таким образом, условия, предложенные Кочубеем, были достаточно приемлемы и во многом сравнимы с теми, на которых поселялись в России иностранцы. Вот почему Кочубей предупреждал о необходимости не допустить огласки условий плана, остерегаясь, что «от кривых толков и неосновательности простых людей могут выйти какие-нибудь со стороны их предприятия, кои доведут их до разорения и правительство поставят в затруднительное положение...» [1, д. 127, л. 52]. Выполнение этих условий и плодородные почвы Новороссии должны были обеспечить переселенцам быструю адаптацию и безбедное существование.

Доклад министра после одобрения императором был направлен военному губернатору края Ришелье, который поручил главному судье опекунской конторы Контениусу распорядиться о приеме крестьян. В письме к Контениусу он высказал мнение о чрезмерности предоставляемых крестьянам льгот. «Впрочем, – оговаривался, – не нам ограничивать благотворительные намерения правительства» [4, с. 79].

Для поселения крестьян из Смоленской губернии были выбраны земли в Александровском уезде, где прежде кочевали калмыки

(которые были переведены на земли Войска Донского) [1, д. 168 «а», л. 353]. Из более 52,5 тысяч десятин, первоначально выделенных для поселения смоленских выходцев, «межевая контора отсудила мариупольским грекам более 4000 и к казенным селениям отведено более 10000» [1, д. 272, л. 4]. В Александровском уезде в течение нескольких лет смоленские крестьяне основали села Бельманка, Гусарка, Гайчул и Темрюк.

Попытаемся последовательно проследить за ходом переселения и обживания новых мест. Сравним с тем, как шел этот процесс у иностранных колонистов, и рассмотрим, выполнялись ли на практике условия плана Кочубея.

Визит первых поверенных от крестьян Спасоугловской волости Духовского уезда в Екатеринослав в конце ноября 1806 г. не был подготовлен смоленскими властями. Поверенные явились в Контору опекунства в жалком состоянии, в изорванном летнем платье, разутые и без средств. Измученные дорогой, они отказались ехать смотреть земли и заявили, что вообще не желают переселяться в Новороссию. Контора настаивать не стала и пошла навстречу их просьбе, обеспечив деньгами на обратный путь. Вслед за спасоугловскими посланцами в начале декабря прибыли в Опекунскую Контору поверенные от крестьян Мерлинской волости Красинского уезда. Осмотрев бывшую калмыцкую степь, они просили оставить за ними избранные земли [1, д. 151, л. 423 об. – 425].

В середине лета 1807 г. прибыла первая партия смоленских переселенцев из 34 семей [1, д. 151, л. 353; 1, д. 168, л. 341–342], как отмечала контора, «в действительно недостаточном состоянии». По дороге умерло трое детей [1, д. 168 «б», л. 401]. Получив единовременное пособие (от 10 до 25 руб., в зависимости от количественного состава семьи), крестьяне отправились на избранные земли. Жить на квартирах в соседних селах Белоцерковке, Благовещенском или Константиновке они отказались и остановились при речке Бельманке, где и основали одноименное село. В помощь прибывшим для распоряжения на месте был направлен помощник главного судьи Конторы Чуйко. Каждая семья переселенцев получила 66 руб. на стройматериалы для домов и другие хозяйственные потребности. Чуйко сообщал в контору: «Строить предположено для них дома из земляного кирпича на каменном фундаменте в длину пять, в ширину три сажени и в высоту три аршина..., кормовых денег производить ныне признается ненужным...». Временно Контора передала смоленских переселенцев в ведение смотрителя молочанских колоний барона Иксуля (только в июне 1809 г. был назначен соб-

ственный смотритель [1, д. 224, л. 11]. Иксулю поручалось, «наведываясь по временам к оным переселенцам, наблюдать, чтобы они не были стесняемы или обижаемы от соседственных жителей, приказав приготовить к зимним временам все материалы и припасы, к строению домов потребные, дабы с открытием весны не могло последовать в чем-либо недостатка или остановки» [1, д. 168 «б», л. 427].

Колонистам внушали необходимость самим позаботиться о питании, добывая его «трудолюбием и работами у соседственных жителей» [1, д. 168 «б», л. 430–430 об.]. Контора распорядилась платить смоленским крестьянам кормовые деньги с 1 января 1808 г. до первой жатвы в размере 5 коп. на каждую душу (столько же, сколько и иностранным колонистам). Рационально до зимы воспользоваться землей – в полном объеме посеять озимые и заготовить достаточно сена – переселенцы не смогли, так как до 1 октября земля находилась у откупщиков и была ими опустошена. Здесь в течение осени переселенцы построили 24 землянки, в которых и перезимовали. «... Жили чрез зиму весьма благополучно, – сообщал в Контору смотритель, – болезней чрезвычайных между ими не было и нужды никакой не потерпели, кроме в прокормлении скота по случаю жестокости и долгого продолжения зимы, но и скот весьма в хорошем состоянии; у каждого хозяина имеется по паре волов и у большей части по одной лошади и по 1 корове... в течение весны и ныне занимались и ныне занимаются хлебопашеством прилежно» [1, д. 187, л. 148–148 об.]. В январе и феврале 1808 г. каждая семья получила по 43 руб. 41 коп. на покупку сена и кормовые и по 25 руб. на покупку коровы и пары овец [1, д. 187, л. 2, 40], а весной на посев яровых каждой семье еще по 6 руб. [1, д. 187, л. 102].

Ежегодное переселение смоленских крестьян в Екатеринославскую губернию продолжалось до 1812 г. В 1808 г. переселенцами второй партии было основано еще одно село – Гусарка, получившее имя от названия балки, возле которой находилось. Так же, как их предшественники, поселенцы Гусарки зимовали в землянках, которые строили сами. Они получили кормовые в дороге, а по прибытии на место по бедности им назначили кормовые на месте. На обустройство колонистов направлены деньги из расчета 100 руб. на одну семью. В мае чиновник Конторы доносил «о разбитии в колонии Гусарке мест на 72 двора» [1, д. 223, л. 112 об.]. Переселенцы следующих двух партий присоединились к жителям Бельманки и Гусарки. Самый большой приток переселенцев пришелся на 1810 г., когда из Смоленской губернии прибыло 8 транспортов в составе

237 семей. Новые переселенцы обосновались в двух селах смолян, а 36 семей в 1811 г. заложили село Гайчул. С 1812 г. ведет отчет еще одно село – Темрюк, куда в том же году под ведомство губернского начальства прибыли 123 семьи.

Документы свидетельствуют, что размер ссуды на хозяйственное обзаведение определялся колониальной администрацией на месте и зависел от потребностей переселенцев. Ссуду давали несколькими частями предметно – на покупку скота, земледельческих орудий, строительных материалов, при этом брали от колонистов обязательство употребить ее по назначению. По распоряжению Ришелье, кормовые на месте выдавались не иначе как при условии полной неспособности переселенцев прокормиться своим трудом [1, д. 327, л. 1 об. – 2].

Таким образом, прослеживая процесс заселения новых мест разными партиями смоленских крестьян, мы видим, что условия плана Кочубея в целом выполнялись. Перед отправлением на новые земли смоленские крестьяне посылали вперед своих доверенных лиц, которые выбирали земли под поселение. Как и предполагалось согласно плану, в путь двигались небольшими партиями. В дороге крестьяне снабжались кормовыми, в пути следования поручались местным чиновникам и сопровождалась солдатами или унтер-офицерами. К выполнению еще одного условия – выдаче кормовых на местах поселения до первого урожая – колониальное начальство отнеслось не столь обязательно и выдавало кормовые, когда считало это необходимым. Еще одно условие плана не было выполнено: недоимка, которую смоляне заимели в своей губернии, так и осталась за ними.

Приобретя со временем определенный опыт, колониальная администрация пришла к выводу, что «те колонисты, кои получают меньше помощи, как правило, больше процветают» [4, с. 172], а потому к оказанию помощи всегда относилась дифференцированно – принимала жесткие меры к тем, кого считала ленивыми, заставляя их работать, или оказывала реальную помощь, когда видела в ней действительную необходимость [1, д. 342, л. 3 об.].

Годы, последующие за первым годом заселения, оказались для переселенцев не столь удачными, каким был 1807-й. Первые серьезные проблемы возникли летом 1808 г. В августе среди смоленских крестьян широко распространилась лихорадка. По свидетельству смотрителя Иксуля, «между смоленскими поселенцами нет ни одного семейства без больных» [1, д. 187, л. 273]. Для оказания помощи заболевшим был откомандирован лекарь. Лишь в конце

октября 1808 г. болезнь несколько пошла на убыль, хотя продолжалась еще долго. В мае 1809 г. Александровский штаб-лекарь Ивницкий сообщал о 120 больных в колонии Гусарка [1, д. 223, л. 105 об.]. Огромный всплеск заболеваний, приведший к массовой смертности среди смоленских поселенцев, начался в декабре 1809 г. и продолжался ровно год. В это время, по свидетельству поселенцев, умерло более 600 человек [1, д. 594, л. 5–7 об.]. Всего же за период с начала поселения по 1811 г. колонии смоленских крестьян потеряли 696 человек, что составляло около трети всех прибывших [1, д. 317, л. 32 об.]. Вымирали целыми семьями. По данным на 1819 г., смоленские села с момента поселения недосчитались семей: Бельманка – 51, Гусарка – 38, Гайчул – 6, Темрюк – 3 [1, д. 594, л. 18–19]. Смертность в 1810–1811 гг. во всех смоленских поселениях превышала рождаемость более чем в 5,2 раза. «И даже до самого 1816 года, – писал впоследствии старший член Конторы А. М. Фадеев, – число умирающих непрестанно и значительно превозвышало число рождающихся» [1, д. 594, л. 17]. Впоследствии он отмечал, что для смоленских переселенцев «действие перемены климата, воды и проч. не благоприятствующие при переселениях обстоятельства были ... гораздо пагубнее, нежели для многих из иностранных переселенцев» [1, д. 594, л. 19]. Высокая смертность смоленских крестьян стала поводом для переписки Ришелье с министром внутренних дел в 1812 г. [5, с. 169]. О пагубном влиянии климата Новороссии писал в «Историческом обозрении Новороссийского края 1816 г.» барон Кампенаузен: «...жестокие лихорадки обыкновенно смертоносны между новыми поселенцами до тех пор, пока не привыкнут они к климату, и особенно между поселенцами русскими. Есть помещики, кои в первые годы потеряли более половины их крестьян, переведенных ими из Малороссии, и почти всех, которые из России» [3, с. 180].

Сравнительный анализ ведомостей о движении населения разных колоний за 1810–1811 гг. показывает, что эти годы были драматичными и для поселенцев многих других колоний. В еврейских колониях Каменка, Ингулец, Израилевка, Эфенгар, Большой Нагартав, Малый Нагартав (основаны в 1807 г.) на 141 новорожденного в 1810–1811 гг. приходилось 636 умерших, т. е. смертность превышала рождаемость более чем в 4,5 раза [1, д. 271, л. 24, 25, 32; д. 321, л. 82]. В шведских колониях Херсонской губернии в 1810 г. смертность превысила рождаемость ровно в два раза [1, д. 271, л. 23]. В том же году в немецких колониях Либентальского округа родилось 143, а умерло 188 человек [1, д. 271, л. 60], в колониях Моло-

чанского колонистского округа соответственно 100 и 173 [1, д. 270, л. 13 об.; 10, л. 34 об.]. Даже в благополучных старых хортицких колониях на 86 новорожденных приходилось 137 умерших [1, д. 271, л. 13]. Ришелье, сообщая в письме к Контениусу о том, что среди новых одесских колонистов «смерти превосходили рождения в три раза», замечал: «Сие неудобство почти неизбежно сопровождает всякую колонизацию» [4, с. 148].

Впереди смоленских крестьян ожидали новые испытания. За массовыми смертями сначала последовала жестокая зима 1812 г., погубившая из-за недостатка корма часть скота, а затем подряд три неурожайных года. Для многих смоленских переселенцев окончились предоставленные льготные 5 лет, а это означало, что пора было возвращать долги, платить налоги и нести повинности. В числе других повинностей смоленские поселенцы должны были выполнять рекрутскую (в отличие от колонистов-иностранных, которые были освобождены от несения воинской службы). Согласно царскому манифесту, от каждых пятисот душ в рекруты следовало отдать восемь человек. Смолянам предстояло поставить в рекруты 35 человек [1, д. 327, л. 130 об. – 131, 138 об. – 139; 1, д. 594, л. 13 об.]. Крайняя нужда заставила крестьян просить помощи у своего начальства. «Зажиточнейшие из нас, – отмечали они позднее, – иждили тогда все имущество свое на прокормление своих семейств, а беднейшие, оставив свои дома, пошли в соседственные селения снискивать себе пропитание испрашиванием милостыни». Они просили какого-либо облегчения в уплате податей и долга. Начальство смолянам отказало, сославшись на то, что «прочие обыватели здешнего края, претерпевая равномерные нужды, платят все казенные повинности безотговорочно» [1, д. 594, л. 5–7 об.]. Интересно, что в то же самое время Контора приводила смоленских поселенцев в пример немецким колонистам, отмечая, что они, «претерпевая те же потери от жестокости зимы и скотских падежей, и платя притом в казну разные повинности и отдавая рекрут, находят средства к содержанию себя с семействами без вспомоществования от казны» [1, д. 343, л. 100].

И это было правдой. Деньги действительно вносились в казну своевременно за счет займов у жителей соседних сел, которые затем надо было отработать. Смолянам приходилось с началом весны бросать свои хозяйства и идти, порой на все лето, работать у кредитора. Займодавцы же, выплатив деньги авансом, оценивали стоимость работы произвольно и занижали ее вдвое. Собственные хозяйства смоленских крестьян не развивались, а дома многих, по

характеристике А. М. Фадеева, напоминали более скотские хлева, чем человеческие жилища [1, д. 594, л. 18].

В 1815 г. доведенные до отчаяния смоленские поселенцы решились просить милости у царя. Им вызвался помочь некий капитан Воронцов. О миссии Воронцова (вместе с ним в Петербург выехали двое поверенных от смоленских крестьян) вскоре стало известно колониальному начальству, вплоть до министра внутренних дел, губернаторам Новороссии, и даже главнокомандующему в Петербурге, которые пытались предотвратить свидание Воронцова с Александром I. Свидетельств тому, состоялось ли это свидание, нет. Известно только, что намерение смоленских крестьян просить помощи без ведома своего начальства оказало обратное воздействие. Контора опекунства провела расследование, в результате которого жалоба смоленских крестьян была признана несостоятельной. Тем не менее, в том же году Контора, «по уважению совершенной оных поселенцев от бывших неурожав бедности», разрешила отсрочить внесение податей и долга за 2-ю половину 1814 г. до нового урожая [1, д. 393, л. 175].

Смоленские крестьяне должны были платить налоги наравне с другими казенными поселянами в Новороссийском крае. В год с семьи, состоящей в среднем из 3 мужских душ, приходилось податей на сумму 36 руб. 7,5 коп. (оброчная, подушная, поземельная, на устройство дорог, усовершенствование судоходства, земские повинности). Кроме того, ежегодно возвращаемые каждой семьей долги государству составляли: в Бельманке – 21 руб. 62 коп., Гусарке – 23 руб. 1 1/3 коп., Гайчуле – 20 руб. 1/3 коп., Темрюке – 20 руб. 17 коп. Таким образом, каждая семья ежегодно выплачивала в среднем по 57 руб. 31 коп. Эта сумма в четыре раза превышала выплаты иностранных колонистов [1, д. 594, л. 19].

В январе 1819 г. Контора направила в Попечительный комитет о колонистах Южного края России представление о передаче смоленских поселенцев в гражданское ведомство. Вслед за этим смоляне сделали еще одну попытку выхлопотать себе облегчение. Они отправили к главному попечителю Инзову двух своих поверенных – Савву Потоцкого и Афанасия Новикова, с прошением еще об одной пятилетней льготе. Прощение выслушано не было, ходоки отправлены домой, а смотрителю было выговорено за нарушение процедуры подачи прошений колонистов начальству (напрямую, а не через смотрителя).

Новое прошение стоян было подано в марте по всем правилам. В нем содержались три просьбы: введение пятилетней льготы от

внесения долговых денег, освобождение от уплаты долга, числящегося на вымерших семьях, оставление в колониальном ведомстве хотя бы до конца погашения долга [1, д. 594, л. 24–29 об.].

Положение с просьбами крестьян выяснял А. М. Фадеев, в то время руководитель Екатеринославской конторы иностранных поселенцев, который срочно выехал на место их поселения. Итоги поездки подробно изложены в его представлении на имя Инзова. Все жалобы смолян подтвердились. Их положение было признано действительно критическим. Для вывода из крайней нужды смолян Фадеев считал необходимым удовлетворить их просьбы. Предлагая сложить с поселенцев казенный долг, значившийся на вымерших семьях, он ссылался на имевшиеся прецеденты в отношении жителей Астраханской губернии по указу Екатерины II в 1792 г., а позднее и в отношении данцигских и шведских колонистов. Фадеев считал также необходимым освободить смолян еще на 5 лет от уплаты долга, с последующей рассрочкой его внесения на 15 лет; он подчеркивал, что подобная льгота предоставлялась большей части иностранцев, а для данцигских и еврейских колонистов была рассрочена даже на 30 лет [1, д. 594, л. 20–21]. Спустя некоторое время Контора, пересылая прошение смоленских крестьян в Попечительный комитет, подтвердила мнение Фадеева о необходимости принятия названных мер; вместе с этим Контора не возражала против своего дальнейшего попечительства над смолянами. Но делу о передаче этих крестьян из колониального ведомства уже успели дать ход.

20 января 1821 г. царь утвердил Положение Комитета Министров о передаче смоленских поселенцев в общегражданское ведомство. Однако из-за промедления Казенной палаты они еще полгода находились в колониальном подчинении. Вместе с передачей другому начальству смоленские крестьяне получили наконец просимую ими помощь. В июне 1821 г. император утвердил предлагаемые колониальным ведомством меры помощи. Крестьяне были освобождены от внесения долговых денег, числившихся на вымерших семьях, и получили пятилетнюю отсрочку возвращения долгов [1, д. 594, л. 56–58].

Гуманное решение правительства сыграло решающую роль в судьбе смоленских крестьян. Со временем крестьянские хозяйства окрепли. В своей книге «Южная Украина. 1800–1825 гг.» Е. И. Дружинина соглашается с выводом исследователя Н. Петровича о том, что смоленские переселенцы на новых местах «устроились хорошо» и обратно не просились [2, с. 158]. Их села считались процве-

тающими. О жизнестойкости колоний бывших смоленских жителей говорит тот факт, что все четыре села сохранились до наших дней. В настоящее время три из них – Бельманка, Гусарка и Гайчул (с 1946 г. – Новоукраинка) находятся в составе Запорожской области, а одно – Темрюк (с 1948 г. – Старченково) – в Донецкой области. Все села многонаселенные и являются центрами сельских советов.

Библиографические ссылки

1. Государственный архив Днепропетровской области. – Ф. 134, оп. 1, д. 127
2. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970.
3. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976.
4. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803–1814 гг. / Сост. и ред. О. В. Коновалова. – О., 1999. – С. 79.
5. Попечительный Комитет об иностранных колонистах Южного края России. 1799–1876: В 2 т. – О., 1998. – Т. 1: Аннотированная опись дел за 1799–1818 гг.

Надійшло до редколегії 22.04.04

УДК 63.3 (УКР) 7

С. Й. Бобилева, О. М. Каковкіна, І. В. Толстих

Дніпропетровський національний університет

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЯ ШТАЙНБАХ: ЛЮДИ І ДОЛІ

Розкривається історія суспільно-економічного життя німецьких поселенців колонії Штайнбах.

Складний характер формування стосунків українського та німецького етносів періоду заселення Катеринославської губернії був зумовлений не лише політико-кон'юнктурними інтересами. Історично склалося так, що на території України з кінця XVIII ст. утворилися компактні німецькі поселення – колонії. Їх формування та роз-

© Бобилева С. Й., Каковкіна О. М., Толстих І. В., 2004

виток відбувалися в інонаціональному середовищі. Природно, що проблема формування стосунків із автохтонним населенням викликала неабиякий дослідницький інтерес. Однак праці дореволюційної доби були написані більшою мірою з русофільських позицій [1].

У міжвоєнний період дослідників цікавили інтернаціоналізм і дружба народів, що зрозуміло з політичного погляду. Потім настав «час мовчання», коли проблема німецького населення взагалі зникла з історичних студій. І тільки з початку 90-х років ХХ ст. тема німецького етносу в Україні стала об'єктом дослідження вітчизняних істориків [2]. Праці цих років торкаються в основному долі самих німців, а проблеми міжнаціональних стосунків висвітлені в них набагато меншою мірою.

Багатонаціональність України нагально потребує аналізу міжетнічних взаємин, розгляду їх в історичній ретроспективі. Для реалізації цього завдання є сенс скоординувати зусилля соціологів, психологів, демографів, етнографів, істориків, краєзнавців.

У Дніпропетровському національному університеті на базі Інституту українсько-німецьких історичних досліджень, разом з колегами з Німеччини та за їх безпосередньої підтримки, здійснюється проект «Мала Батьківщина», у межах якого проведені три історико-етнографічні експедиції. Обстежено понад 60 населених пунктів – колишніх німецьких, менонітських колоній. Сама назва проекту глибоко символічна для етнічних німців України – їх села були «Малою Батьківщиною» для декількох поколінь кожної з родин.

Дослідники експедиції опинилися у досить складній ситуації, оскільки основним джерелом, з якого ними реконструювався розвиток історії населених пунктів (колишніх німецьких колоній), виявилася усна історія. Її носіями були мешканці поселень на місці колишніх колоній, які жили поруч з етнічними німцями протягом довоєнних десятиліть; мешканці сусідніх українських сіл, котрі бачили німецьких поселенців, спілкувалися з ними; а також люди, які отримали інформацію від своїх батьків, односельчан. Часовий фактор має велике значення – респондентами були люди досить похилого віку. Це вимагало особливо обережного ставлення до отриманої інформації. Її довелося старанно уточнювати через перехресне опитування, за допомогою вивчення архівних матеріалів, багаторазової перевірки окремих сюжетів, прізвиськ, фактів у респондентів навколишніх сіл.

Дослідники змогли, в основному, вивчити історію сіл, долю їх мешканців у міжвоєнний час та в роки воєнного лихоліття. Хоча

були випадки, коли отримували достовірні дані навіть періоду громадянської війни (автентичність інформації підтверджена даними вітчизняних і канадських архівів).

Особливий інтерес мала тема міжетнічних стосунків: йшлося як про сприйняття українцями німців, тобто про оцінку їх національного характеру, побуту, культури праці, так і (на основі побічних даних) про ставлення німецького населення до українців, росіян. Останнє пояснюється тим, що німців – колишніх мешканців цих сіл, учасники експедицій не виявили. Факт не дивний, якщо взяти до уваги постанову 1950-х років, згідно з якою німцям, висланим з європейської території СРСР, заборонялося повертатись із спецпоселень у місця свого колишнього проживання.

У даному повідомленні зупинимося на історії лише одного села – Кам'янки (Штайнбах) та долях його мешканців.

Кам'янка – село Софіївської сільської ради Новомиколаївського району Запорізької області, розташоване за 1 км від сільради і за 4,6 км від районного центру. Село має одну вулицю, з трьох боків омивається водами ріки Верхня Терса. На іншому березі ріки, навпроти Кам'янки, знаходиться село Софіївка.

Кам'янка заснована в 1883 р. як дочірнє поселення Пришибських колоній. У 1920-ті роки також входило до Софіївської сільради.

У 1914 р. в Кам'янці проживало 86 осіб. Цікаво простежити динаміку чисельності населення у подальшому: 1918 р. – 323 мешканці, 1925 р. – 194, 1926 р. – 163. Збільшення числа жителів у 1918 р. пов'язане із намаганням вихідців з даної колонії пережити важкі часи революції і громадянської війни серед близьких людей. Крім того, значні земельні угіддя і високий рівень сільського господарства забезпечували необхідну кількість продуктів не тільки для колоністів, а й для прибульців. Архівні матеріали свідчать, що до революції колонія мала 1363 десятини землі. На початку 1920-х рр. до державного фонду відійшло 500 десятин і за станом на 1925 р. колонія володіла 863 десятинами землі. Для покриття потреб колоністів у продуктах харчування і кормів для худоби достатньо було 793 десятини, тобто безземельних і малоземельних не було, колонія мала значний економічний резерв. На 1926 р. в Кам'янці налічувалося 34 господарства, у селі було 23 колодязі, кузня. Відтік населення відбувся через повернення приїжджих у місця попереднього проживання або їх від'їзду за кордон.

На сьогодні в селі німецьких мешканців немає. Частина колоністів була вислана в період колективізації, частина репресована в 1937–1939 років, на початку Великої Вітчизняної війни німецьке

населення (як і з інших колоній) вивезли до Сибіру та Казахстану і, нарешті, у 1943 р. німці, які дивом залишились у Кам'янці, були евакуйовані до Німеччини.

Учасники експедиції знайшли в цьому та навколишніх селах кілька старожилих, які добре пам'ятають німців-колоністів.

Респондентами в селі Кам'янка стали:

Поворозняк Марія Павлівна, 1931 р. н. (народилась у селі Софіївка). Її батьки у 1920-х роках працювали наймитами в німецьких господарів у Кам'янці. Їх розповіді та дитячі спогади Марії Павлівни стали цінним джерелом вивчення історії Кам'янки;

Легких Любов Михайлівна, 1926 р. н. (народилась у селі Софіївка), у 1930 р. переїхала з батьками до Кам'янки; виклала багато важливих фактів, відзначається дуже доброю пам'яттю, з подробицями описала розташування будинку Баха;

Солод Катерина Павлівна, 1926 р. н. (народилась у селі Софіївка). Навчалася в німецькій школі, мала там друзів; добре пам'ятає події періоду війни;

Сініцина Ольга Григорівна (дівоче прізвище Панасенко), 1925 р. н. (народилась у селі Воскресенка Новомиколаївського району Запорізької області). У 1938 р. приїхала до Кам'янки. Нині мешкає в селі Новосолоне. Дуже добре пам'ятає переддень війни та період окупації. Її сестра була дружиною німця Штейна, з котрою після війни односельці вели активне листування.

Аналіз свідчень респондентів, які підтверджуються архівними та іншими даними, дав змогу скласти нижчевикладену картину життя німецьких поселенців у Кам'янці.

У 1920-ті рр. багато мешканців Софіївки працювали по найму у господарів села Кам'янка. У тяжкі 1920–1930-ті роки серед них смертних випадків від голоду не було. Можливо тому, що німці допомагали своїм знайомим із Софіївки: давали капусту, буряк, картоплю. Хоча так чинили не усі – були й скупі господарі. Респонденти стверджують, що деякі селяни з українців відмовлялись від допомоги.

Під час колективізації частина німецького населення була розкуркулена. Саме тоді сім'я Легких придбала будинок у Кам'янці. Сусіди прийняли їх привітно, можливо завдяки професії батька, який був трактористом. Німці цінували вміння та старанність нових мешканців і допомагали їм. Мати Любові Михайлівни висловила навіть таким чином: «Хохли б так нам не допомогли».

У селі організували колгосп ім. Енгельса, де головував Бах. За свідченням Л. М. Легких раніше і він був заможним господарем,

мав добре облаштований будинок, у якому мешкав разом із своєю матір'ю, дружиною та дітьми: дочками Фридою, Гільдою, Еммою та сином Освальдом.

Про високий соціальний рівень села свідчать багато фактів. У Кам'янці були дитячий садок (завідувала ним німкеня Рита) з німецькою мовою спілкування та початкова школа. Починаючи з п'ятого класу діти ходили до школи в Софіївку, де до 1938 р. викладання велося німецькою мовою. У 1938 р. вчителькою німецької мови була Емма Карлівна (прізвища респонденти не пам'ятають). О. Г. Панасенко (Сініцина) згадувала, що діти говорили на Plattdeutsch, тому вони із задоволенням вчилися літературній німецькій мові, підсміювались один над одним за невірну вимову. Німецькі діти, як і українські, були піонерами, вступали до комсомолу, брали участь у різних громадських заходах.

У селі працював клуб (завідував Оскар Фелль), де часто ставили театралізовані вистави. О. Г. Панасенко (Сініцина) виконувала роль суфлера та перекладача, сидячи в оркестровій ямі. У постановках театру брали участь люди різного віку – німці любили театр. При клубі була бібліотека, струнний інструмент: гітара, мандоліна, скрипка, контрабас. Часто приїжджала кінопересувка. Радіо в селі не було.

Респонденти стверджують, що молодь відпочивала разом, ніякого розподілу на німців та українців не було.

У селі проживав відомий в окрузі костоправ Ціллер, якого вважали талановитим лікарем. Він відмовлявся працювати в лікарні, надавав допомогу приватно у себе вдома. К. П. Солод, яка зараз мешкає в його колишньому будинку, знайшла в підвалі під час ремонту закупорену пляшку з аркушами. Записи були зроблені німецькою мовою. Респондентка вважає, що це найімовірніше були рецепти Ціллера або якісь документи. На жаль, папери не збереглися.

Люди старшого віку добре пам'ятають швачку на прізвище Куктеймер, яка уславилась в окрузі своїми ватними ковдрами. Її будинок зберігся донині.

До війни, за свідченням респондентів, заможними сім'ями були Кревери, Ром. З бідних господарств назвали лише одне – родина Лючер.

Нечисленні українці, що жили в Кам'янці, володіли німецькою, деякі добре розуміли цю мову, але погано розмовляли (наприклад, сім'я Легких). Аналогічною була ситуація й у німців.

Усі респонденти відзначають працьовитість та культуру німців-односельців і те, чому вони їх навчили: заготовляти на зиму м'ясо, консервувати, варити варення.

У 1938 р. у Кам'янці мешкали тільки три українські сім'ї: Панасенко, Клепач і Легких. Напередодні війни чисельність українських сімей збільшилась. Певним чином це було пов'язано із арештами 1937 р. Репресії торкнулись лише чоловіків. Серед несправедливо заарештованих були Ебінгер, лікар Ціллер та інші, всього близько 20 чоловіків. Важко склалася доля голови колгоспу Баха. На допиті двоє односельців, аби вигородити себе, обмовили Баха. Їх відпустили, а голову заарештували, оголосивши німецьким шпигуном. Сімей репресованих тоді не зачепили. Важливо, що односельці не сторонилися членів цих сімей.

Наприкінці 1930-х рр. у селі (за неповними даними) жили: Арколь; Греер; Евенгер; Артур Рунг; Карл Браун; Родіон Ефор; Крейнер; Рудольф Майнцер з матір'ю та сестрою Ельзою; Кіблер, Фелль; Емма Ульріх та її діти Евальд, Василь і Еміліс; Ратц; Емма Мельцер – дочка Ціллера (після арешту батька в 1937 р. займалася приватною лікарською практикою, була костоправом); Люріг; Кукутеймер; Штейн; Еккель; Кремер.

Саме Давид Іванович Кремер, 1918 р. н., колишній вихованець дитбудинку, був парторгом колгоспу. Мешкав з дружиною та трьома дітьми у довгій глиняній хаті, вкритій соломом. Головою колгоспу після арешту Баха був призначений Ернст Карлович Штейн, також колишній вихованець дитбудинку, комуніст. Бригадирами працювали Фелль та Еккель.

Початок війни кам'янці зустріли стривожено. Частина чоловіків одразу відправили рити шанці. У серпні – вересні 1941 р. німецькі сім'ї вивезли. Респондентки, згадуючи про це, зі співчуттям, емоційно переповідають ті події: «У нас досі мороз шкірою, коли згадаєш, як це було». Вивезли за 24 години. На одну підводи садовили по 2–3 сім'ї, супроводжувала «переселенців» міліція. Батько респондентки К. П. Солод Виноградчий Павло Данилович категорично («хоч стріляйте») відмовився брати участь у вивезенні односельців. Він плакав і говорив: «Вони ж працювали, жили разом з нами, чесними були, а тепер усе кинути і їх вивозити?!». У О. Г. Панасенко (Сініциної) була шкільна подруга Ліна Арколь. Дівчата плакали, ніяк не могли розлучитися. Оля пішла проводити подругу аж до села Новомиколаївки. Міліціонери та військові думали, що вони сестри, та хотіли й Ольгу відправити до ешелону, але потім усе з'ясували і дівчинку відпустили.

Ще раніше частина молодих чоловіків була відряджена переганяти отару овець за Волгу. Серед них були Володимир Люріг

(19 років) та Василь Ульріх (16 років). Фронт наздогнав отару і Люріг з Ульріхом повернулись у село. Фріда Бах втекла з ешелону на станції Гайчур і прийшла до батьківського будинку. З окопів у Кам'янку повернулося 7 чоловіків. Не були вивезені за Урал Штейн і Кремер. Обидва захворіли в дорозі і були зсажені з ешелону. Вони добралися до села у грудні 1941 р.

За свідченням О. Г. Панасенко (Сініциної), старша сестра якої, Марія, під час окупації вийшла заміж за Штейна, ані Штейн, ані Кремер (комуністи) не були заарештовані фашистами. Штейну запропонували посаду старости, але він відмовився. Кремер став начальником поліції і допомагав, як міг, місцевому населенню, навіть звільняв полонених. За спогадами мешканців Кам'янки і Софіївки, він був «дуже хорошою людиною».

Зазначимо, що сім'ї Штейна і Кремера були вивезені. Сім'я Штейна (дружина Лінда та троє дітей) потрапила до Казахстану. У листі до О. Г. Панасенко (Сініциної) односельчанка Надія Фелль написала, що двох дітей Штейнів забили камінням казахи, коли ті просили хліба. У Кам'янці Штейн врятував Марію Панасенко від відправки до Німеччини, вони стали жити разом. Кремер допоміг Катерині Падалкіній, яка була партизанкою на Дніпропетровщині. Їхній загін розбили фашисти, почались арешти. Рятуючись, Катерина приїхала додому, у село Новомиколаївку. Але мачуха погрожувала довести на неї у поліцію, і Катерина втекла в Кам'янку до Панасенків. Її поселили її у Кремера.

Марія Панасенко (Штейн) та Катерина Падалкіна (Кремер) разом зі своїми чоловіками 1943 р. були вивезені до Померанії. Штейна і Кремера мобілізували до допоміжних частин німецької армії. У 1945 р. жінки повернулись до Кам'янки, а чоловіків заарештували радянські війська. Дружини довго їх шукали, особливо Катерина. Вона кілька разів зверталася до Запорізького КДБ, але їй нічого не вдалося довідатись. У Марії Панасенко уже в Кам'янці народився син, батьком якого був Штейн. Хлопець свого часу закінчив юридичну академію та працював прокурором у Бердянську. Марія померла.

Ті чоловіки, що повернулись з риття окопів, також служили в поліції, але лише двоє з них – Артур Рунг і Карл Браун – залишили по собі погану пам'ять. Останній, засуджений радянським судом, відбув покарання, оженився в Казахстані на росіяниці. Інші німецькі поліцейські коректно ставилися до односельчан, об'єктувалися поведінкою українських поліцейських, які доносили

на активістів. Фріда Бах у роки війни працювала перекладачем у сусідньому селі, вона товаришувала з братом О. Г. Панасенко (Сініциною).

Крім етнічних німців, до Німеччини вивозили українців як остарбайтерів. Серед них були Микола, Яків, Ольга Панасенко. Микола загинув під час бомбардування, а Яків і Ольга повернулись 1945 р. додому. Фріда шукала Миколу в Німеччині, довго листувалася з О. Г. Панасенко (Сініциною).

Після звільнення Кам'янки в 1943 р. в село повернулася лише одна німецька родина – Йоган та Анна (прізвища респонденти не пам'ятають) з трьома дітьми. Їх поселили біля ферми, яку вони повинні були охороняти. Потім сім'ю забрали, і подальша їх доля невідома.

З 1960-х рр. до розпаду СРСР між висланими німцями і українськими жителями велося досить активне листування. Ця активність пояснюється двома причинами. По-перше, бажанням довідатись про долю розлучених родин. Так, В. Люріг та В. Ульріх жили в сім'ї Панасенко упродовж зими 1941/42 р., оскільки їхні сім'ї були вивезені. Обидва працювали перекладачами в районі. Емма Ульріх, яку вивезли до Казахстану з одним молодшим сином, через 10 років знайшла іншого сина – льотчика, випускника Московської академії. Довго шукала старшого сина Василя. По-друге, для отримання пенсії колишні жителі Кам'янки зверталися за свідченням до односельців і ті відповідали з бажанням.

Таким чином, населення пам'ятає в основному як світлий час період свого життя поряд з колоністами у довоєнні роки. Вони розповідають, що село було красивим, з багатими садами, розкішними квітниками, де росли троянди та півонії. Згадують, як дружили з німцями-односельцями, допомагали один одному. Кажуть, що будинки не зачиняли – високою були довіра та чесність людей. О. Г. Панасенко (Сініцина) розповіла, що після того, як німців вивезли на початку війни і їхні будинки залишилися з усім майном без хазяїв, ніхто з українців Кам'янки нічого не брав з покинутих подворищ. Зате мешканці навколишніх сіл – Самраївки, Смудового, які не спілкувалися з німцями, приїжджали і забирали усе.

Українські мешканці-кам'янці з приходом окупантів утікали із села, боячись, що нова влада «спитає» з них за безвинно вивезених людей. Але на нових місцях німецька поліція, визначивши, звідки вони і як себе поводити, навпаки видала їм перепустки, і вони повернулися до рідного села.

У Кам'янці збереглося кілька німецьких будівель. Якщо будинки мають традиційні риси, притаманні німецьким будівлям (розміри, форми вікон, кутів, фронтонів), то незвичними виглядають підвали будинків, розміри та влаштування яких суттєво відрізняються від побаченого в інших колоніях.

Кладовище не збереглося. Дивно, але мешканці стверджують, що на кладовищі раніше були кам'яні та залізні хрести. За даними архівної довідки за 1926 р. у селі жили меноніти та католики. Очевидно, у 1920-х рр. меноніти виїхали.

Підсумовуючи інформацію респондентів та архівні дані, слід виокремити такі моменти:

- процес колективізації у Штайнбаху (Кам'янці) мав усі складові, характерні для сусідніх українських сіл;
- село в 1930-ті рр. змогло зберегти свій уклад, а його мешканці адаптувалися в нових умовах життя та перейшли від одноосібного до колективного господарювання;
- був наявний високий рівень культурного життя села (клуб, школа, кінопересувна техніка, бібліотека, оркестр, дитсадок);
- до війни село було значною мірою моноетнічним, але прибулих українців не відштовхували, цінували їх майстерність та працьовитість;
- серед німецького населення були члени партії та комсомолу, але до цих організацій вступали частіше особи малозабезпечені;
- мовний бар'єр не був жорстким, хоча доросле німецьке населення володіло українською мовою недостатньо;
- репресії 1937–1939 рр. торкнулися мешканців села, але оскільки переважну більшість становили німці, то й арештів серед них було відповідно більше. Заарештовували як колгоспних керівників, так і рядових колгоспників;
- вивезення німецьких жінок та дітей за Урал на початку вересня 1941 р. місцеве українське населення не підтримало, були випадки втечі німців;
- агресивність чоловічого населення на початку окупації пояснюється тим, що під час їхньої роботи на окопах сім'ї були вивезені. Цю акцію вони послідовно сприймали не як опікування державних органів про життя та безпеку німецького населення, а як акт репресивного характеру;
- поведінка колишніх колгоспних активістів у період окупації, їх дії щодо врятування учасників підпілля, замовчування іншими німецькими мешканцями села цього факту свідчать про відсутність

міжнародної ворожнечі серед односельців. Це підтверджує і реакція сучасних мешканців села;

- отримано документальне підтвердження добрих стосунків німецького та українського населення і в повоєнний період (листи, фотодокументи).

Отже, аналіз історії села Штайнбах та долі його мешканців дає можливість стверджувати, що навіть трагічні злами в історії народів, пов'язані з воєнною катастрофою і репресивною політикою обох тоталітарних режимів, не змогли знищити почуття поваги, взаєморозуміння серед німецьких та українських жителів села.

Бібліографічні посилання

1. Велицын А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения колоний на Юге и Востоке России. – С.Пб., 1893; Липранди А. П. Германия в России. – Х., 1911; Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России). – Пг., 1916.

2. Бауэр В. А., Илларионова Т. С. Российские немцы: право на надежду. К истории национального движения народа (1955–1993). – М., 1995; Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. – М., 1998; Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. – М., 1999; Немцы России и СССР: 1901–1941 гг. – М., 2000; Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и первое послевоенное десятилетие. 1941–1955. – М., 2001; Российские немцы. Историография и источниковедение. – М., 1997; Осташева Н. В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М., 1998; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Д., 1999; Плева И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XV–XVIII в. – М., 1998; Российские немцы. Историография и источниковедение. – М., 1997; Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М., 1998; Ченцов В. В. Политичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Т., 2000.

3. Державний архів Запорізької області. – Ф. 1, спр. 556, арк. 113–121.

Надійшла до редколегії 17.04.04

УДК 63.3 (УКР) 7

Є. І. Яценко

Дніпропетровський національний університет

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ КОЛОНІЙ ЙОЗЕФСТАЛЬ (20-30-ті роки XX століття)

Висвітлюється духовне життя німецьких поселенців колонії Йозефсталь у 1920–1930-х роках.

Духовне життя колоністів Йозефсталя, як і мешканців усіх інших німецьких колоній, було тісно пов'язане з церквою та школою.

Прибувши на нові землі, Йозефстальські колоністи опинилися в більш сприятливих умовах, ніж їхні земляки. Серед поселенців Йозефсталя був пастор, якого вони привезли із собою з Німеччини. Це дозволило колоністам із самого початку заснувати на нових землях лютеранську парафію. Німецькі автори називають різні роки її утворення. Так, І. Шнурр стверджує, що роком заснування Йозефстальської парафії є 1789 р., у той час як Е. Амбургер називає 1787 р., що однак не збігається з датою заснування колонії [1, с. 161].

Спочатку лютеранські богослужіння велися в приміщенні колишньої вірменської церкви. Але невдовзі державна скарбниця виділила кошти, на які в 1801 р. були збудовані церква і пасторський дім, пізніше, у 1803 р., – і будівля школи [2, с. 137].

Йозефстальська лютеранська парафія обслуговувала не тільки свою колонію, але й мешканців таких населених пунктів, як Альт-Шведендорф (до 1860 р.), Олександрівськ (до 1903 р.), Катеринослав (до 1897 р.). Першим пастором парафії був Кірхман. Саме він провів 22 лютого 1791 р. хрещення в Катеринославі [1, с. 162].

Парафіяни Йозефстальської церкви були законослухняними громадянами. Лише іноді події, що відбувались за межами спільноти, порушували її побут. З утвердженням радянської влади в усталене релігійне життя були внесені важливі корективи:

1) відповідно до декрету від 23 січня 1918 р. про відділення держави й школи від церкви, в Йозефсталі з 1920 р. було заборонено викладання Закону Божого та релігійного віросповідання як дітям, так і неповнолітнім;

2) заборонялися всілякі богослужіння за огорожею церкви, за винятком поховань [1, с. 163].

© Яценко Є. І., 2004

Приводом для закриття молитовних будинків, згідно із законом, могли стати такі факти: 1) коли в даній місцевості релігійна спільнота буде (внаслідок виходу з неї членів чи їхнього від'їзду) меншою від установленної законом; 2) коли в населеному пункті з'явиться потреба в приміщенні для санітарно-медичних, культурно-просвітницьких або ж громадських установ. Тобто адміністрації була надана повна свобода щодо закриття церкви, а необхідні передумови створювалися дуже успішно.

Вирії політичних змін не обійшли лютеранську церкву Йозефсталя стороною. Незважаючи на те, що парафії вдалося зберегтися в першій половині 1920-х рр., то друга половина десятиріччя, що супроводжувалася активними діями заснованого в 1925 р. «Союзу войовничих безбожників» [3], завдала їй тяжкого удару. Зазначимо, що діяльність цієї громадської організації підтримувалася державним законодавством. Ідеться про додаток до декрету від 8 квітня 1923 р., згідно з яким «все имущество существовавших в России церквей и религиозных обществ было объявлено государственным достоянием» [1, с. 164].

На священників, віруючих були спрямовані найжорстокіші заходи морального та адміністративного терору. Однак і в цих умовах Йозефстальська церква продовжувала діяти. Останнім пастором, що відправляв богослужіння в Йозефсталі, був Фердинанд Гьокле. Це було в 1933 р. Боротьба з ідейною владою релігії збіглася в часі з боротьбою проти «шкідників», «шпигунів», «фашистів» і супроводжувалася фізичним знищенням священників [2, с. 137].

Факт боротьби з німецькими священниками підтверджують спеціальні оперативні листи, підготовлені ГПУ на осіб, що підлягали арешту в 1933 р. У них зазначено таке: «Зейб Вольдсмар. Лютеранський пастор. Днепропетровск. Помощник арестованного в Харькове пробста Бирта. Руководил контрреволюционной работой в лютеранских немецких колониях Днепропетровщины...», «...Братц Фридрих. Лютеранский пастор. Колхоз Карла Либкнехта Люксембургского района Днепропетровской области. Помощник арестованного в Харькове пробста Бирта. Окончил пасторские курсы, является практикантом осужденного за контрреволюционную деятельность высланного в Германию пастора Феля. Получал из германского консульства в Харькове субсидии» [4, с. 64–65]. Тобто влада переслідувала представників інтелігенції, духовенства, які завдяки своєму авторитету могли об'єднати опозиційно налаштованих німецьких колоністів.

Приміщення Йозефстальської церкви було віддано під клуб. У такій ролі воно проіснувало до 1941 р., коли було зруйновано в ході військових дій [1, с. 164].

Школа в Йозефсталі, яку було відкрито в 1803 р., утримувалася на кошти общини. Близькість до Катеринослава дозволяла дітям колоністів продовжувати свою освіту в губернському місті.

Становлення шкільної освіти в колонії та успіхи, досягнуті нею до початку XX ст., були тісно пов'язані з процесами асиміляції та адаптації німецького населення. Слід зазначити, що напередодні першої світової війни населення Йозефсталя змогло зберегти свої мовні та національно-культурні відмінності, утворивши своєрідний невеликий анклав губернського центру [2, с. 137].

Однак події 1917 р. вплинули на традиційну шкільну освіту Йозефсталя. Якщо в 1914 р. тут працювало 4 вчителі, то з 1920 по 1922 р. школа взагалі не функціонувала. Але вже в 1923 р. в селі викладали 2 вчителі. Поступово ситуація почала змінюватися. Політика ліквідації неписьменності, яка активно здійснювалася в країні, не обійшла стороною поселенців. Діти Йозефсталя отримували неповну середню шкільну освіту (семирічну). Збільшилася кількість учителів. До 1941 р. в школі налічувалося 8 штатних одиниць. Чотири вчителі були німці за національністю. Обстеживши колонію в роки фашистської окупації, команда Штумпа залишила записи про те, що приміщення її школи добре оснащено, однак навчальних матеріалів обмаль. Причин щодо такого стану декілька. По-перше, у 1936 р. школа була переведена з німецької на українську мову викладання, що не могло не позначитися на кількості підручників. По-друге, політичні чистки та боротьба з «ворогами народу» призводили до періодичного вилучення окремих підручників. По-третє, експериментування в галузі педагогіки, яке особливо активно здійснювалося у 1930-ті рр., вплинуло на зміст підручників. Частина учбового матеріалу через заідеологізованість не могла використовуватися в школі в період окупації. Зазначимо, що 2% молоді на час окупації виявилися неписьменними. Довоєнні архівні матеріали, складені учасниками боротьби з неписьменністю, свідчать про масове нехтування заняттями мешканцями колонії [1, с. 165]. Причини подібного явища слід розглядати в кількох площинах. По-перше, як уже зазначалося, навчання німецькою в Йозефсталі велося лише до 1936 р., і люди похилого віку були нездатні засвоїти українське письмо, не знаючи розмовної мови. По-друге, заняття в школі мали на меті не тільки дати знання, але й нав'язати активну атеїстичну позицію. За умов, коли церква була закрита й активізувалася

діяльність «Союзу безбожників», частина мешканців села вийшла на шлях своєрідного пасивного опору політиці влади, що знайшло прояв у відмові від занять у школі. Така ситуація мала стійкий характер.

Водночас школа стала для молоді тією установою, на базі якої можна було займатися спортом, влаштовувати культурне дозвілля, тим паче, що після 1936 р. хор у селі, активними учасниками якого були люди різних вікових груп, припинив своє існування. За часом ця подія збігається з припиненням викладання в школі національною мовою. Найімовірніше, ці події були пов'язані між собою. Відтоді центр спілкування в селі перемістився в клуб, для якого було використано приміщення церкви. Тут регулярно демонстрували фільми й матеріали кінохроніки. Додамо, що інших культурних закладів у цьому великому селі не було.

Таким чином, довготривале проживання в інонаціональному оточенні призвело до поступової втрати німецькими колоністами своєї початкової духовної та економічної замкнутості. Сприйняття чужої культури, побуту, традицій, міжнаціональні шлюби вносили елементи українізму в життя етнічних німців. Процес розвалу давніх традицій прискорився в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. у зв'язку зі згоранням політики коренізації, уніфікацією соціально-економічної сторони життя, а головне – з посиленням антирелігійної пропаганди та ліквідацією церкви, яка була стрижнем духовного життя німецького населення.

Бібліографічні посилання

1. Бобылева С. И., Логинова Е. Е. Из истории колонии Йозефсталь // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. – Д., 2000. – С. 145–167.
2. Каковкина О. Н., Толстых И. В., Яценко Е. И. Положение немецких колонистов Юга Украины в 20–30-х гг. ХХ ст. (на примере колоний Янбург и Йозефсталь) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Д., 2003 – С. 129–140.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 134, оп. 1, д. 186.
4. Ченцов В. В. Трагические судьбы. – М., 1998.

Надійшла до редколегії 23.04.04

О. В. Касьянов

Государственный архив Днепропетровский области

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕКТЫ ИОАННИТОВ В С. МАРЬИНСКОЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1908-1929 ГОДАХ

(по документам Днепропетровского областного архива)

На основі маловідомих архівних матеріалів висвітлюється діяльність у 1908–1929 рр. релігійної секти іоаннітів на Катеринославщині.

В периоды, когда кризис общества проявляется во всех его сферах и доминирующая в нем религиозная либо иная идеологическая доктрина уже не отвечает запросам значительной части его членов, наиболее активно создаются всевозможного толка религиозные секты, которые, по замыслу их основателей, призваны обновить, очистить, искоренить так называемые канонические конфессии. Одним из таких «обновленческих» течений было иоаннитство. Не то иоаннитство (госпитальеры), которое зародилось в Палестине во времена крестовых походов, а местное, российское, получившее свое название от имени религиозного деятеля конца XIX – начала XX века апологета чорносотенства, близкого к семье императора Николая II – протоиерея Иоанна Кронштадского (в миру Ивана Ильича Сергеева), умершего в 1908 г. [4]. Иоанниты были разновидностью секты хлыстов (христововеров) [5, с. 57; 6, с. 175], одной из основных черт которых было поклонение «живым Христам» и «живым богородицам» [7, с. 188, 464], что наглядно проявилось в секте, действовавшей в селе Марьинское.

Иоаннитство в Екатеринославской губернии было распространено в Екатеринославском, Павлоградском и Александровском уездах, но в данном исследовании рассматривается секта, связанная, прежде всего, с селом Марьинское (на момент создания секты это село находилось в Херсонской губернии [1, л. 706]). Деятельность секты удалось проследить достаточно подробно от ее зарождения до конца 1920-х годов, когда наиболее активная часть ее членов была арестована. Также рассматривается их деятельность в 1909–1910 гг. в местечке Никополь Екатеринославского уезда, т. к. часть сектантов села Марьинское переселилась в этот город.

© Касьянов О. В., 2004

Секта иоаннитов [1, л. 680] (иоанистов [3, с. 142], иоаннитов [6, с. 174]) в с. Марьинское и местечке Никополь функционировала с 1908-го и, по крайней мере, до 1929 г. Точнее было бы сказать, иоаннитами этих людей считали представители блюстительных органов и служители русской православной церкви, которые отслеживали деятельность религиозных неортодоксальных организаций.

В Днепропетровском областном архиве имеются две отдельные группы документов, касающиеся деятельности этой секты и преследований ее царской и советской властями. Сравнивая две указанные компактные группы материалов, было бы полезно проследить эволюцию отдельно взятой религиозной организации в переломный для страны период, а также выявить различия, если таковые имеются, в отношении к ней властей в изменявшейся исторической обстановке. В истории нашего края деятельность иоаннитской секты в с. Марьинское явилась ярким примером проявления кризиса в идеологической его составляющей, который поразил царскую Россию и с последствиями которого пришлось бороться советским властям присущими им методами.

Одна группа документов, содержащаяся в фонде Канцелярии Екатеринославского губернатора, свидетельствует о возникновении секты, начале ее деятельности и соответствующих мерах церковных и светских чиновников по отношению к тем христианам, которые не желали довольствоваться официальным православием. Как свидетельствуют документы, на имя Екатеринославского губернатора в сентябре 1909 г. из Екатеринославского жандармского управления [1, л. 680] и в ноябре 1909 г. от епископа Екатеринославского и Таганрогского [1, л. 697] поступили письма с информацией о том, что в местечке Никополь велась пропаганда секты иоаннитов, которую возглавлял некий Горобец. Впоследствии выяснилось, что Василий Федорович Горобец, 40 лет от роду, весьма колоритная личность — по социальному происхождению крестьянин, некоторое время служил капитаном на пароходе, а в последствии отбывал наказание в тюрьме за грабежи. Во время пребывания в местах лишения свободы он был помещен в больницу на два месяца в связи с психическим заболеванием (акт медицинского освидетельствования был составлен 29 апреля 1909 г., где В. Ф. Горобцу был поставлен диагноз «Рапапоа» [1, с. 709]). После освобождения он распространял учение иоаннитов посредством проповедей, затем в виде листов, брошюр и книг, имея от этого, по сведениям полиции, определенные моральные и материальные дивиденды [1, с. 710]. Он

якобы побывал в Санкт-Петербурге и получил благословение Иоанна Кронштадтского [1, с. 710].

В своем рапорте от 17 октября 1909 г. Екатеринославский уездный исправник докладывал, что Горобец «... был одно время психически расстроен, а в настоящее время хотя и здоров, но производит впечатление человека с большими странностями и не вполне нормального, напоминая собой юродивого, носит большие волосы и одевается в серый кафтан, на подобие подрясника. Иоаннитом и вообще сектантом себя не именует, посещает церковь и говорит, что проповедует «слово Божие» [1, л. 682-682 об.]. Как показала одна из первых полицейских проверок, он и его последователи на своих собраниях (радениях) действительно занимались «богоугодным делом» — чтением Евангелия [1, л. 701 об.].

Полиции стало известно, что проповедник Горобец стал распространять учение иоаннитов после посещения им в 1909 г. с. Марьинское, где и действовала названная секта. Как следует из протокола, составленного 11 января 1910 г. приставом местечка Никополь, секта возникла после того, как бывший житель села Марьинское, который на тот момент проживал в г. Кронштадте, призывал односельчан «уважать Евангелие», и под влиянием его агитации в 1908 г. в селе было образовано «общество добродетельной жизни» [1, л. 706]. Марьинцы, которые образовали это общество, никоим образом к сектантам себя причислять не хотели, считали себя поборниками православия, убеждая в этом органы власти [1, л. 706].

Горобец, по сути, стал главой секты, приняв на себя миссию проповедника под именем «Святого Василия» [1, л. 710 об.]. Под влиянием его проповедей о близкой кончине мира (одно из основных положений в учении иоаннитов [1, л. 685; 6, л. 174]) часть марьинцев распродала все свое движимое и недвижимое имущество и перешла на жительство к нему в г. Никополь. По имеющимся сведениям, Горобец строил за счет обманутых и разоренных своих новых последователей монастырь с общежитием для них «на чисто коммунистических началах» [1, л. 702; 6, с. 174]. По всей вероятности под коммунистическими началами подразумевалось отрицание ими брака [6, с. 175] и совместное пользование имуществом.

По сообщению земского начальника первого участка Херсонского уезда Херсонской губернии, в с. Марьинское велась пропаганда иоаннитов, а крестьянин Горобец проповедовал, что «о. Иоанн Кронштадтский есть сам воплощенный Христос, который скоро должен явиться для суда над миром, — убедил семь семейств из жите-

лей с. Марьинского перейти в эту, начавшуюся распространяться в Херсонской губернии вредную секту» [1, л. 702.].

Сектанты, однако, всячески отказывались признавать себя таковыми. Посещали православные храмы, участвовали в богослужении и «любили» принимать «св. тайны» [6, с. 175]. Осуждая официальную православную церковь, они, по их убеждению, исповедывали истинное учение святого писания и отстаивали подлинное православие. Так сказать, считали себя призванными «не нарушить, но исполнить».

Однако рукопись «О наступающей Кончине Мира Сего во тьме лежащего. Облечение» [1, л. 684–695 об.], изъятая у Горобца, убеждала и полицию, и представителей церкви в том, что он и его последователи проповедовали противное православию учение [1, л. 682 об. – 683].

Рукопись была им подписана и «заверена» словами «... всё по видению пишется ли откровению Божию» [1, л. 695 об.]. Все мысли, изложенные в тетрадке на 12 листах, выглядят как записанный на бумагу маловразумительный поток сознания почти без разделения текста на какие-либо смысловые части или предложения. Здесь констатируется плачевное состояние православной церкви, которая не блюдет своего предназначения: «... в настоящее время священники продали славу Божию за деньги и они уже готовы продать религию ...» [1, л. 688 об.]. Осуждая демократов и баптистов, автор выступает как защитник православной веры. Проявляет свой антисемитизм, обличая падших православных священников за уподобление евреям, которые ходят в театры, играют в карты, курят табак, занимаются торговлей по воскресеньям, читают греховные книги «разных писателей» [1, л. 694–694 об.]. К «разным» писателям он отнес Толстого, Шевченко, Лермонтова, или, как он написал, «Лермонта» [1, л. 689 об.].

В своем письме Херсонский губернатор уведомлял Екатеринославского коллегу об опасных пророчествах, которые распространяли иоанниты: «Один из последователей секты, крестьянин с. Марьинского в сентябре 1909 г. рассказывал собравшимся в его доме нескольким лицам, что царь Николай Александрович будет убит и на престол вступит «Михаил», который также будет убит, а затем царем будет Граф Витте, а антихристом Граф Толстой и что это предсказывает и Никопольский пророк /Горобцов/» [1, л. 705]. Все иоанниты, по утверждению «Екатеринославских епархиальных ведомостей», которые издавались под редакцией преподавателя семинарии протоиерея М. Мстиславского, видели в личности писателя

Л. Н. Толстого воплощенного антихриста [6, с. 175]. В рукописи Горобца Толстой указан как лжепророк и предтеча антихриста [1, л. 689 об., 690]. Обоожествление личности протоиерея Иоанна в собственноручных «речениях» новоявленного пророка не просматривается.

По мнению авторов все тех же «Екатеринославских епархиальных ведомостей», среди иоаннитов было довольно значительное расхождение во взглядах на личность Иоанна Кронштадского: «одни считают его Христом Спасителем, во второй раз явившимся на земле (иоанниты сел Ивановки и Санжаровки Александровского уезда и с. Васильковки Павлоградского уезда), другие предтечей второго Христова пришествия (Горобцов и его последователи)» [6, с. 174–175]. Такое разделение противоречит приведенному выше рапорту земского начальника, где Горобец, по имеющимся у чиновника сведениям, возводил личность Иоанна Кронштадского до ипостаси Христа. Выявленные документы не дают возможности полностью разрешить это противоречие. Однако, как видно из вышеприведенного протокола, составленного Никопольским исправником, бывшие жители Марьинского свидетельствовали о том, что они выехали из села «... главным образом потому, что односельчане их издевались над ними всякими насмешками и преследовал местный священник» [1, л. 707]. Из чего можно допустить, что их выезд был спровоцирован не только священником православной церкви и его прихожанами, но и внутренними идейными противоречиями в секте. Косвенным свидетельством тому служит факт сохранения секты в Марьинском после переезда части семей в Никополь. Но в данном случае нас интересует вопрос, вступали ли их взгляды в противоречие с учением православной церкви (точнее со взглядами православного духовенства), а значит, давали ли повод для принятия охранительных мер со стороны блюстительных органов. Ответ на этот вопрос, безусловно, является утвердительным. О чем свидетельствует упомянутое выше письмо епископа Екатеринославского и Таганрогского на имя Екатеринославского губернатора от 19 ноября 1909 г. [1, л. 697].

Вышеупомянутый земский начальник первого участка Херсонского уезда, учитывая «особенно приподнятое мистическое настроение народа», обратился к Херсонскому губернатору с просьбой о пресечении деятельности секты [1, л. 702 об.]. Власти признали деятельность иоаннитов общественно опасной, и собрания, которые проводил Василий Горобец, были запрещены полицией, после чего его популярность снизилась [1, л. 710 об.]. О дальнейшей судь-

бе новоявленного пророка ничего неизвестно. Однако на малую эффективность таких запретительных мер указывал один из авторов «Екатеринославских епархиальных ведомостей» (псевдоним М. С.) в статье «Нужны ли для православной церкви внешние ограничения сектантства со стороны гражданского правительства», который предупреждал: «Только при условии равенства пред государственным законом можно будет борцу православия прямо и открыто смотреть в глаза своему противнику иноверцу, который, хотя и заблуждается, все же есть брат во Христе, любит закон евангельский, а исполняет его чаще с большим страхом, нежели многие из православных» [3, с. 139]. Как показывают документы, секта в селе Марьинское не прекратила своего существования.

Второй комплекс документов сосредоточен в архивно-следственном деле, которое было возбуждено ГПУ в 1928 г. в отношении группы лиц так называемой «иоанитской организации» [2, л. 203], занимавшейся контрреволюционной агитацией и пропагандой против советской власти. Организация находилась в Марьинской сельхозартели (впоследствии артели «Колос») и, по данным органов ГПУ, была монархической сектой последователей черносотенца Иоанна Кронштадского [2, л. 203]. Однако из показаний подследственных видно, что монархические пристрастия сектантов не мешали им поддерживать и Временное правительство [2, л. 130], и банду Бойко, которая, как указано, имела петлюровскую ориентацию [2, л. 200]. В этой религиозной организации состояло либо ее поддерживало 40 % [2, л. 10 об.] или более членов артели [2, л. 117 об.]. В той или иной мере все члены артели, кто добровольно, а кто и по принуждению находились под «опекой» иоаннитов. Из материалов дела следует, что иоаннитская секта в с. Марьинское Межевского района была основана в 1912 г. [2, л. 203] бывшей владелицей чулочной мастерской в Кронштадте, ближайшей соратницей Иоанна Кронштадского – Екатериной Федоровной Каргачевой, уроженкой Новгородской губернии. О ней известно, что она самостоятельно научилась грамоте, имела инвалидность первой категории (группы), до 1926 г. проживала в Екатеринославской губернии (Днепропетровском округе), с 1926 до 1928 гг. отбывала наказания на Соловках за участие в контрреволюционной организации. На момент ареста в июне 1928 г. проживала на хуторе Фелистово Новгородского округа [2, л. 141–141 об., 196].

В бытность свою в Марьинской артели Каргачева именовалась «богородицей» или «мамой» [2, л. 198]. Пользуясь системой тайных ходов, появлялась в разных местах села, преподнося это как

чудо, тем самым, вселяя благоговейный страх и привлекая паломников из ближайших селений. Как указано в обвинительном заключении по этому делу, «возникновение чудес в этом районе являлось массовым явлением» [2, л. 197]. Каргачева также занималась организацией местного «шпионажа и сыска» [2, л. 198]. Из показаний одного из подследственных известно, что она агитировала за бескомпромиссную борьбу с советской властью: «... если большевики вздумают посягнуть на нашу артель, то всем нам не считаться ни с чем, а отразить антихриста хотя бы пришлось и жертвы положить. Во всех настроении тогда было твердое и непоколебимое. ... все как один оказали б сопротивление» [2, л. 117, 117 об.]. Борьбу с советской властью позволялось любыми способами, не обращая внимания на христианскую мораль – «пусть бог простит» [2, л. 203]. Практиковалась дача взяток уполномоченным по хлебозаготовкам [2, л. 120 об.]. Основу артели составляли крупные кулаки, которые использовали работу неимущих ее членов. Артель, по сути, являлась монастырем для людей обоего пола, с жесткой организацией, где существовали «крепостнические нравы» [2, л. 198]. Применялись частые порки и как метод наказания [2, л. 74, 200], и как форма религиозного послушания: «Били меня, бил и я. Весь коллектив бил друг друга. Били и при Советской власти» [2, л. 74–74 об.]. Непокорных содержали в ямах [2, л. 205].

По показаниям свидетелей и подследственных, руководители общины, живя как феодалы, устраивали «пьяные оргии, разгул, в которых принимало участие местное духовенство, и даже епископы» [2, л. 198]. Совет артели был назван «Советом министров», в который входили министры продовольствия, обороны, подземных ходов, имелся свой судья, приговоры которого утверждала Каргачева [2, л. 198, 204]. Деятельность секты «освящал», проживавший некоторое время в артели епископ Евлампий [2, л. 203], который был «неразлучным другом Каргачевой» [2, л. 132]. На секретных совещаниях в церкви, где собирался круг избранных, решались вопросы оказания посильного содействия войскам Врангеля, бандам Бойко, Ванькина и др., которые действовали на ее территории в период гражданской войны. Артельцы снабжали их рекрутами, оружием, продовольствием, занимались укрывательством хлеба, срывом мероприятий, проводимых советскими властями [2, л. 203, 205, 206]. Вся эта деятельность, включая сокрытие хлеба во время голода 1921–1922 гг., именовалась не иначе как «подвиг божий» [2, л. 198]. Сектанты преследовали тех, кто пытался вступить в ряды Красной Армии – «армии антихриста» [2, л. 198]. В 1919–1920 гг. и позднее

в артели под руководством бывшего фельдфебеля проводились военные занятия и устраивались маневры [2, л. 117 об.], так называемые репетиции [2, л. 128 об., 201]. Репетиции заключались в том, что мужчины артели с оружием, на конях и верблюдах, используя тачанки, под видом бандитов совершали налеты на хутора. Иногда участвовали и женщины, которые вооружались вилами и лопатами [2, л. 117 об.]. С целью сокрытия участия секты в поддержке антисоветских банд, главарь банды Бойко был ими убит [2, л. 45 об., 46, 125, 201].

Часть членов артели была арестована в 1928-1929 гг. по обвинению в антисоветской агитации (ст. 54-10 УК УССР (58-10 УК РСФСР)) и создании контрреволюционной организации (ст. 54-11 УК УССР). Постановлением Коллегии ОГПУ от 9 августа 1929 г. 16 членов секты во главе с Каргачевой были осуждены. Трое были расстреляны, остальные получили от 5 до 10 лет лишения свободы [2, л. 211, 216]. В конце 1920-х и начале 1930-х гг. советская власть еще не была так жестока даже к тем, кто действительно выступал против её политики, не то, чтобы в мыслях или на словах, но и на деле. Окружной прокурор в мае 1929 г., изучив собранные следствием материалы, нашел их недостаточными для передачи в суд и пытался даже дело закрыть [2, л. 218]. Некоторые были освобождены досрочно [2, л. 212-214]. В 1932 г. Каргачева также получила свободу [2, л. 293]. Дальнейшая судьба освобожденных членов секты неизвестна. К этому времени политика советской власти по отношению к ее оппонентам эволюционировала в сторону ужесточения. Реабилитированы они были в 1994 г., когда живых фигурантов дела уже не осталось. По крайней мере, документы о реабилитации никому не выдавались, т. к. найти их или их родственников не удалось [2, л. 292-307 об.].

Таким образом, отношение как царских, так и советских властей к данной религиозной организации отличались, по большому счету, количественно. С той лишь разницей, что при советской власти деятельность отдельных членов общины подпадала уже под действие статей уголовного кодекса, что повлекло за собой более серьезные и даже роковые последствия для части иоаннитов. Также необходимо отметить, что конфликт иоаннитов от идеологического противостояния с официальной православной церковью в период создания секты перешел в плоскость прямого сопротивления политики государства, которое в 1920-х гг. воплощали собой советские органы власти.

Развитие «религиозной мысли» так называемых иоаннитов со времени возникновения их секты в 1908 г. от стремления к добро-

детели, укоренения нравственных христианских основ в жизнь при якобы близящемся апокалипсисе привело, в конце концов, к созданию замкнутой общины, построенной по строгому иерархическому принципу. Младшие ее члены должны были (больше за страх, чем за совесть) беспрекословно подчиняться старшим. Соблюдение христианских заповедей приносилось в жертву благополучно-му существованию верхушки общины.

Таким образом, секту конца 1920-х гг. можно назвать тоталитарной, где вся идеологическая начинка была поставлена на службу обычному стремлению к материальному благополучию верхушки. Идеологические клише этой секты, не лишённые конструктивных аспектов, заявленных ими вначале (стремление к благочестивой жизни посредством соблюдения нравственных основ православной веры), постепенно эволюционировали в сторону деструктивизма. Деятельность секты свелась к борьбе с новым воплощением анти-христа – советской властью и к удовлетворению страсти верхушки общины к обогащению, невзирая на пренебрежение к тем нравственным идеалам, приверженцами которых они выступали ранее.

Произошло то, что, как правило, происходит в таких случаях. Когда сознательное или бессознательное стремление людей к удовлетворению духовного голода, который не может компенсировать господствующая (или претендующая на господство) идеологическая доктрина, неспособность «канонической конфессии» на ее «канонической территории» отвечать запросам общества на определенном этапе его развития, приводит к поиску новых форм религиозной жизни (либо иных идеологических форм). Тогда, к сожалению часто этим успешно пользуются различного рода аферисты и проходимцы. Либо заботу о своих духовных, да и телесных нуждах люди поручают особам темным, психически неполноценным, которые необычным своим поведением вызывают благоговейный трепет у последователей. Иоаннитам из села Марьинское пришлось пройти путь от поклонения лжепророку-параноику Горобцу до жестокой опеки «мамой» Каргачевой и ее окружением.

Библиографические ссылки

1. Государственный архив Днепропетровской области. – Ф. 11, оп. 1, д. 998.
2. Там же. – Ф. Р-6478, оп. 2, д. 11239.
3. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1911. – № 5. – 11 февраля.

4. Иоанн Кронштадский: Сборник / Сост. В. А. Десятников. – М., 1992.

5. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX ст. – 1917 г.). – М., 1965. – С. 57–84.

6. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской Епархии в 1910-м году // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1911. – № 6. – 21 февр.

7. Эткинд Александр. Хлысты: секты, литература и революция. – М., 1998.

Надійшла до редколегії 22.04.04

УДК 94 (477.63)

Б. В. Малиновський

Нікопольський факультет Одеської національної юридичної академії

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА РАДА (квітень 1918 року)

Розглядаються основні аспекти діяльності Катеринославської губернської революційної ради у квітні 1918 р.

Теорія і практика організації управління в регіонах періоду Центральної Ради мали суперечливий характер [9, с. 29–35]. З одного боку, широко пропагувався (зокрема, у працях М. С. Грушевського) і був закріплений законодавчо (IV Універсал, Конституція УНР 1918 р.) принцип зосередження регіональної влади в руках органів місцевого самоврядування; уряд мав вирішувати лише загальнонаціональні питання. Але з іншого, отримали призначення губернські й повітові комісари зі значними адміністративними повноваженнями, керівництво органами місцевого самоврядування мало здійснювати Міністерство внутрішніх справ [11, с. 248], діяли установи відомчі (зокрема, волосні, повітові та губернські земельні комітети) і надзвичайні (наприклад, у квітні Мала Рада затвердила закон про створення анкетно-слідчої комісії з правом вживання заходів щодо «неправомірного поводження властей, цивільних і військових, на місцях») [16, с. 128, 247].

Діяльність місцевої адміністрації УНР залишається майже не дослідженою. Автори праць загального характеру [8; 9 та ін.] заки-

© Малиновський Б. В., 2004

дають уряду УНР брак зацікавленості в поширенні власної влади на всю країну, на окремих прикладах демонструючи панування за межами столиці адміністративного безладу. Регіональні дослідження дозволять конкретизувати загальні уявлення, підтвердити (або, можливо, спростувати) їх слушність. Зокрема, заслугове на увагу питання про ефективність представництва виконавчої влади УНР у Катеринославі та Катеринославській губернії.

У ніч на 4 квітня 1918 р. Катеринослав був зайнятий німецькими (7-ма ландверна дивізія зі складу корпусу генерала К. Кнерцера) та українськими (підрозділи вільного козацтва на чолі з Г. Воробйовим) військами [13, с. 58; 15; 22, S. 377]. У наступні дні було оголошено про відновлення в місті та губернії влади УНР. Київське керівництво не поспішало з призначенням губернського комісара, взагалі не виявляло інтересу до потреб регіону. Аби заповнити адміністративний вакуум, нарада представників українських організацій Катеринослава вирішила утворити колегіальний орган – Катеринославську губернську революційну раду, яка мала перебрати на себе виконання функцій губернської виконавчої влади [10, с. 59].

Згідно зі спогадами І. Мазепи, до складу ради увійшли 10 осіб [10, с. 59]. За даними гетьманських урядовців, які згодом збирали інформацію про своїх республіканських попередників (як реальних або потенційних політичних противників), губернська рада складалася із 17 членів: Ісаак Прохорович Мазепа, Іван Іванович Мокринець, Григорій Третяк, Петро Іванович Коробчанський, Михайло Микитович Бондаренко, Євдоким Юхимович Кушнеренко, Фома Павлович Семенов, Іван Прокопійович Семеґрій, Микола Петрович Мелешко, Іван Васильович Сокил, Лазар Володимирович Фельдман, Яків Петрович Рибаків, Яків Моїсейович Лівшиц, Василь Іванович Калениченко, Леонард Леонідович д'Огюст, Лев Соломонович Ніколаєвський, Никифор Костянтинівич Каленич [18]. Головою ради обрали Ісаака Мазепу (1884 – 1952, один із лідерів УСДРП, у 1917 р. – член Катеринославської міської думи та Катеринославської ради робітничих і селянських депутатів, з квітня 1919 р. – міністр внутрішніх справ УНР, з 27 серпня 1919 р. до 25 травня 1920 р. – голова Ради УНР, у травні – червні 1920 р. – міністр земельних справ УНР, з 1920 р. – в еміграції [7, с. 439]). Заступником голови став есер П. Коробчанський [10, с. 59], секретарем – Н. Каленич [18]. За свідченням І. Мазепи, серед членів ради більшість становили катеринославські робітники [10, с. 59]. І. Мокринець був одним з організаторів вільного козацтва на Катеринославщині [3, с. 115].

Позбавлена сталих контактів з урядом УНР губерньська рада між тим прагнула стати провідником його політичних ініціатив у межах губернії. Так, у середині квітня 1918 р. вона видала наказ про обов'язковий засів ланів селянськими господарствами [12]. Відповідна директива Міністерства земельних справ УНР з'явилася на початку квітня 1918 р.

Відомі випадки, коли рада ставала адресатом звернень установ і громадян. Великого розголосу набули декілька інцидентів, які сталися в селах Новопокровської волості в середині квітня 1918 р.: німецький військовий загін у супроводі місцевих німців-колоністів здійснив рейд по цих селах, піддавши покаранню селян, причетних до розділення земель великих господарств. 14 квітня 1918 р. Новопокровська волосна управа доповіла Катеринославській повітській земельній управі про дії карального загону («наскакивают на каждое село и деревню, где собирают всех поголовно граждан, строят ряды, расстреливают и бьют нагайками беспощадно») [6, с. 96] і водночас (або дещо пізніше) повідомила про це губерньську раду [5, с. 36–36]. У листі до повітової управи зазначалось, що командир загону прилюдно розірвав наказ ради про засів ланів і пригрозив ліквідувати її саму («сказал, что в таком случае рада существовать не может») [6, с. 96]. 15 квітня громада с. Григор'ївка Новопокровської волості обрала представників, які мали їхати до Катеринослава і вимагати від ради звільнення своїх односельців, заарештованих 14 квітня німецькими солдатами, а також закріплення за селянами угідь навколишніх економій [20].

У цілому діяльність губерньської ради була, найвірогідніше, малопомітною для населення. Реальними осередками влади залишалися німецька, а згодом австро-угорська комендатура (26 квітня 1918 р. штаб Кнерцера виїхав із Катеринослава, замість німецьких частин у місто прибули підрозділи австро-угорської 34-ї піхотної дивізії [21, S. 283]), штаб вільного козацтва та установи міського самоврядування. 20 квітня 1918 р. «Приднепровский край» опублікував звернення Г. Воробйова до мешканців міста із закликом припинити контакти з німецьким командуванням в обхід українських органів влади, вирішувати питання, пов'язані з військовою сферою, у штабі вільного козацтва, а цивільні справи – в установах самоврядування [14, 20 апреля]. Пересічний катеринославець, якщо йшлося про українську владу, насамперед, здається, згадував військових – якщо не дії, то колоритна зовнішність забезпечувала їм підвищену увагу оточуючих («появились в городе какие-то странные люди в цветных широких шароварах, ярких кафтанах, разговаривавшие

на ломанном русском языке, но делавшие вид, что русского языка совершенно не понимают» [2, с. 87]).

1 травня 1918 р. преса повідомила про прибуття до Катеринослава губерньського комісара П. Блонського [14, 1 мая]. Третього травня комісар приступив до виконання своїх обов'язків, рада офіційно оголосила про передачу йому справ [14, 3 мая]. Пантелеймон Йосипович Блонський – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів, представник Кам'янецького повіту Подільської губернії, голова Кам'янецької повітової управи, Кам'янецький повітовий комісар, член УСДРП, у лютому 1918 р. – член Малої Ради [16, с. 353].

У той же час у Катеринославі стало відомо про гетьманський переворот. Губерньська рада спробувала організувати опір, але без успіху («с появлением гетмана Губернская Революционная Рада бросилась за помощью к крестьянам, но на их просьбу откликнулись только крестьянский союз, «просвіти» и маленькие группы «вільных козаків», которые выносили громкие резолюции с протестом против власти гетмана» [1, с. 238]).

3 початку травня обов'язки катеринославського губерньського старости виконував губерньський комендант С. Г. Осипенко. 14 травня 1918 р. був оприлюднений список виконуючих обов'язки повітових старост: Катеринославський повіт – Петро Петрович Петренко, Верхньодніпровський – Сергій Демент'єв, Новомосковський – Нарциз Комирев (Комаров [8, с. 64]), Павлоградський – Євген Валерійович Миргородський, Олександрівський – Микола Андрійович Ключників, Бахмутський – Юрій Іванович Желинський, Слов'яносербський – Микола Володимирович Кудрянов, Маріупольський – Давид Хородтаїв (Хараджієв [8, с. 64]) [14, 14 мая; 17]. Станом на 7 червня список містив ті ж прізвища, за єдиним винятком: Н. Комирева (Комарова?) замінив Христофор Христофорович Бойє [17] (Бойє-ав-Геннес [19]).

18 травня 1918 р. населенню офіційно сповістили, що розпорядження губерньської ради втратили силу [14, 18 мая].

25 травня 1918 р. Осипенко передав справи губерньському старості генерал-майору Івану Івановичу Чернікову. 28 травня 1918 р. Черніков офіційно повідомив катеринославців про початок своєї роботи на посаді старости [14, 28 мая]. Помічником губерньського старости став Євген Мортимерович Брехфельд [17].

Провідні діячі ради залишилися у Катеринославі. Улітку 1918 р. І. Мазепа і Г. Третяк взяли участь у спробах добитися звільнення братів Г. та М. Воробйових, заарештованих австро-угорським ко-

мандуванням у зв'язку зі збройними виступами колишніх вільних козаків проти австро-угорських військ. Мазепа і Третяк направили кілька звернень до МЗС Української Держави та австро-угорської дипломатичної місії в Україні, вели переговори з лейтенантом Бутчлі, прокурором австро-угорського військового суду, який розглядав справу Воробійових [4].

Подальший пошук джерел дасть можливість уточнити дані про Катеринославську раду 1918 р., доповнити наші знання про її склад, компетенцію та діяльність.

Бібліографічні посилання

1. Амосов И. Под сапогом немецкой оккупации // Борьба за Советы на Екатеринославщине. – Д., 1927.
2. Арбатов З. Ю. Екатеринослав в 1917–1922 гг. // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – Т. 12. – С. 83–148.
3. Бульбенко Ф. Исаак Мазепа – Будитель Украины // Наше слово. Збірник. – Мюнхен; Лондон, 1973. – Ч. 3.
4. Вперед (Екатеринослав). 1918. – № 13. – 13 июня.
5. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы. – Д., 1968. – 358 с.
6. Гражданская война на Украине 1918–1920. – К., 1967. – Т. 1, кн. 1. – 875 с.
7. Довідник з історії України. – К., 2001. – 1136 с.
8. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – К., 2002. – Т. 2. – 352 с.
9. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. – К., 1997. – 208 с.
10. Мазепа І. Україна в огні та бурі революції. – К., 2003. – 608 с.
11. Музыченко П. П. История государства и права Украины. – К., 2001. – 487 с.
12. Мысль (Екатеринослав). – 1918. – № 19. – 19 апр.
13. Пахоменков Ю. Г. Организация украинских войсковых частей на Екатеринославщине в 1917 – на початку 1918 років // Грани. – 2002. – № 2. – С. 55–61.
14. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918 г.
15. Рабочая борьба (Екатеринослав). – 1918 г. – 5 апр.
16. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – 424 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 44, арк. 100.
18. Там само. – Ф. 1216, оп. 1, спр. 115, арк. 87.
19. Там само. – Ф. 2311, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
20. Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 58, арк. 15.

21. Dragoni A. Die oesterreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 // Militaerwissenschaftliche und technische Mitteilungen. – 1928. – S. 267–288.

22. Der Weltkrieg 1914 bis 1918 Die Kriegeführung im Sommer und Herbst 1917. Die Ereignisse ausserhalb der Westfront bis November 1918. – Bd. 13. – Berlin, 1942.

Надійшла до редколегії 17.04.04

УДК 94(477.46) «1921/1923»

А. І. Голуб

Дніпропетровський національний університет

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ПОКРОВЩИНІ ТА БОРОТЬБА З НИМ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1921-1923 РОКАХ

Розкриваються питання участі селян Покровщини в антибільшовицькому повстанському русі на початку 1920-х рр.

У своїй доповіді на II Міжрегіональній науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Історичне краєзнавство Наддніпрянщини» професор А. Г. Болебрух, окреслюючи можливі шляхи поліпшення справи з історичним краєзнавством у краї, слушно наголосив на нагальній необхідності планомірного вивчення історії конкретних міст, сіл і селищ Дніпропетровської області. У цьому контексті важливою, на наш погляд, видається проблема, яка, по суті, є однією з тих, що безпосередньо торкаються історії як Дніпропетровщини в цілому, так і ледве не кожного її населеного пункту, а саме – проблема селянського повстанського руху, що в ході та після закінчення в Україні широкомасштабної громадянської війни охопив усю територію колишньої Катеринославської губернії і був реакцією місцевого селянства на безоглядну політику «воєнного комунізму», завзято здійснювану більшовицьким режимом у 1919–1920 рр.

За останні роки дніпропетровські історики і краєзнавці вже чимало зробили задля об'єктивного й неупередженого вивчення взаємовідносин катеринославського селянства з органами радянської

© Голуб А. І., 2004

влади на зорі її становлення в краї [1; 2, с. 14–16], проте до остаточного вирішення цієї проблеми ще далеко, передусім тому, що практично не дослідженими залишаються її сюжети, пов'язані із селянсько-більшовицьким протистоянням у тих районах сучасної Дніпропетровської області, які на початку 1920-х рр., внаслідок неодноразових адміністративно-територіальних змін, належали або тимчасово переходили до сусідніх з Катеринославською губернією. Серед інших таким районом є Покровщина, тобто Покровський район, який зараз є адміністративно-територіальною одиницею Дніпропетровської області. Саме подіям, пов'язаним з упокоренням більшовиками селянського руху на його теренах, присвячена дана розвідка.

Передусім зауважимо, що наприкінці 1920 – на початку 1921 рр., коли для партійно-державного керівництва новостворених радянських республік, у тому числі й України, стало очевидним, що громадянська війна на теренах колишньої Російської імперії набула форми селянської війни, лідер більшовиків В. Ленін не знайшов нічого іншого, як заявити: «Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі й розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло, – ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм» [8, с. 8–9].

Як бачимо, у «вождя світового пролетаріату» забракло можливості визнати те, що багатомільйонні селянські маси бажали самостійно господарювати на своїй землі і одержувати від продажу виробленої продукції еквівалентну кількість промислових товарів, а тому повстанський селянський рух був названий ним не інакше як «бандитизм». Щоправда, до боротьби з ним більшовицьке керівництво поставилося як до життєво важливої воєнної кампанії. Для придушення селянського опору виділялися найбільш боєздатні частини Червоної Армії. За словами відомого українського історика С. Кульчицького, «використання регулярної армії у боротьбі з селянськими масами ставило під знак запитання всі попередні успіхи більшовиків у громадянській війні» [7, с. 145].

Для придушення селянського опору своїй політиці, що загрожував самим основам існування нового режиму в Україні, апологети більшовизму були змушені розробити комплекс різноманітних заходів карального характеру, нерозривно пов'язаних з іншими захо-

дами щодо зміцнення радянської влади – політичними, економічними та соціальними. Впровадження їх у життя було покладено не лише на радянські органи, а й на спеціальні владні формування – постійні (воєнні) наради, які були утворені згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1920 р. Під егідою центральної Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при уряді України, створеної 19 лютого 1921 р., на місцях виникали губернські, повітові та районні постійні (воєнні) наради, які у свою чергу підпорядковували собі роботу відповідних органів радянської влади задля придушення та повної ліквідації селянського опору.

Оскільки селянський повстанський рух підтримувався широкими верствами населення, більшовицькі органи у своїй боротьбі з «бандитизмом» не зупинялися перед застосуванням репресій щодо мирного населення, значна частина якого була байдужа до політичних пертурбацій і хотіла лише того, щоб вільно працювати на власній землі. З'ясувати систему застосування каральних заходів щодо селянства Покровщини дозволяють численні документи, які зберігаються у фондах державних архівів Дніпропетровської та Запорізької областей.

Початковим надзвичайним заходом Гуляйпільської повітової воєнної наради відносно селянства Покровщини (більша частина сучасного Покровського району на початку 1921 р. входила до складу Гуляйпільського повіту Олександрівської, а згодом – Запорізької губернії) було введення військового стану (або інакше – стану облоги), який, як правило, запроваджувався в «місцях постійних вогнищ бандитизму». Цей захід значною мірою обмежував громадянські права населення. Ось що, зокрема, говорилося в одному з численних наказів коменданта військового гарнізону Покровського та його околиць від 13 лютого 1921 року: «П. 1. З огляду на оголошення в селі Покровському стану облоги ходіння по вулицях дозволяється лише до темряви, усі розважальні установи, вечірки та зібрання суворо забороняються. За невиконання цього винні будуть арештовуватися; п. 2. Виїзд із с. Покровського дозволяється лише за особливими перепустками, які видані комендантом гарнізону. Ті, хто не мають таких перепусток, будуть арештовуватися і віддаватися під суд аж до розстрілу; п. 3. Усі поодинокі селяни, так само як і команди, які проходять (через Покровське. – А. Г.), повинні зареєструватися у коменданта гарнізону...». Суттєве доповнення наприкінці березня того ж року зробив у своєму наказі новий начальник гарнізону, який, підтвердивши, що район Покровського продовжує перебувати в стані облоги, наказав «усім громадянам, які знають місце

проживання бандитів і окремих банд», негайно повідомити про це гарнізонну канцелярію. Стосовно ж тих громадян, які «винні у переховуванні бандитів», передбачалося вжиття репресивних заходів «аж до розстрілу» [3, арк. 19, 36].

Як відомо, тактика селянських повстанських загонів на українських теренах часів революції та громадянської війни одним із дієвих засобів боротьби за землю і волю передбачала активні дії повстанців на залізницях та лініях зв'язку (пригадаймо, хоча б, численні напади на залізничні вузли, ешелони та мости махновських загонів у дні боротьби селянства України проти австро-німецької окупації), а тому не дивно, що політичне керівництво радянської України насамперед намагалося забезпечити збереження від руйнувань саме цих комунікацій. З цією метою 17 жовтня 1920 р. український радянський уряд видав спеціальну постанову, якою передбачався постійний нагляд органів радянської влади на місцях за лініями телеграфного зв'язку та залізницями [3, арк. 11–12].

Ця ж урядова постанова дозволяла військовому командуванню в особливо важливих комунікаційних пунктах (залізничні вузли державного значення, мости, тунелі, окремі залізничні перегони тощо) запроваджувати військовий чи облоговий стан, який розповсюджувався на місцеве населення в радіусі 15 верст від таких пунктів [3, арк. 12].

Відповідно до цієї постанови уряду УСРР та розпоряджень Олександрійського губвиконкому, радянські органи села Покровського на початку березня 1921 року одержали вказівку вести постійний нагляд за телеграфними лініями і залізничним полотном, які з'єднували Покровське із селами Гайчур та Чаглине.

Серед оригінальних матеріалів, що зберігаються у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, є підписний документ (він, певно, більше схожий на самовирок) покровських селян-заручників, які зобов'язувалися своїм життям і майном своїх родин відповідати за охорону і збереження у недоторканності залізниці біля свого селища. Зміст цього документа, який наводиться мовою оригіналу, дозволяє якнайкраще відчутти напружену атмосферу тієї далекої пори, усвідомити езуїтське ставлення радянських властей до селянства, переважна більшість якого, за визначенням більшовицьких ідеологів, була виключно «контрреволюційним елементом», з яким належало вести безкомпромісну боротьбу.

«Підписка»

1921 год. Июня 21 дня дана сия от гражданина села Покровского Андрея Кота и Сердюка Григория командуру 4-й роты 2-го ба-

тальона 525-го стрелкового полка тов. Полякову в том, что Андрей Кот и Григорий Сердюк являемся заложниками от села Покровского. Обязуемся строго следить за сданной селу Покровскому под охрану железную дорогу с имуществом и несением гражданами села сторожевой службы. О всех неисправностях или плохом несении гражданами охранной службы немедленно докладывать командиру 4-й роты тов. Полякову.

В случае какого-либо хищения или злоупотребления немедленно выдавать виновных и их сообщников; о всех появившихся в районе места нашего жительства махновцах и другого вредного элемента немедленно докладывать ему же, тов. Полякову, или же председателю Волысполкома. За неисполнение вышеуказанных условий будем отвечать как собою, так и всем своим имуществом по самым строжайшим законам военного времени. Поручителями за нас являются граждане с. Покровского.

За что и расписываемся, Гр. Сердюк, А. Кот» [4, арк. 27 зв.].

Цікаво, що на звороті цієї «підписки» є ще одна, але вже тих жителів Покровського, які були поручителями, тобто ручалися за Г. Сердюка і А. Кота як за благонадійних і щиросердних селян, яким радянська влада може повністю довіряти. Серед них – голова Покровського волвиконкому Василь Кирданий, жителі Покровського Ф. Варваров та І. Бичков [10, арк. 27].

Як бачимо, коло замкнулося. Кругова порука, як один із найдієвіших репресивних засобів, що їх використовували більшовики у боротьбі із селянським повстанським рухом була, за словами дніпропетровських істориків Д. Архирейського та В. Ченцова, «безпрецедентним засобом розправи з нелояльним населенням» [2, с. 15].

У своїй боротьбі проти селян-повстанців та місцевого населення, яке їх підтримувало, владні структури, армійські частини і, зокрема, військові наради широко користувалися правом створювати на місцях різноманітні органи для розправи над населенням – надзвичайні трійки, революційні трибунали тощо. Так, згідно з постановою Раднаркому УСРР від 19 квітня 1921 р., надзвичайні трійки створювалися при військових частинах за умови, що ці частини беруть участь у боротьбі з «бандитизмом». На трійки покладалася безпосередня розправа з повсталими селянами, захопленими зі зброєю в руках, або якщо доведено належність до «банди» тих чи інших осіб. Трійки мали право розстрілювати таких осіб [9, с. 38].

Слід зазначити, що нерідко надзвичайні трійки явочним порядком розширювали коло своїх обов'язків, не обмежуючись бо-

ротьбою із селянами-повстанцями, чим, по суті, уособлювали в собі військову й політичну владу – проводили продрозкладку і збирали продподаток, вилучували дезертирів, вилучали в населення зброю і військово спорядження, створювали сільради і комнезами.

Зокрема, на Покровщині у другій половині 1921 р. також діяла надзвичайна трійка, місцем дислокації якої, з огляду на близькість Дібровського лісу – великого лісового масиву у східній частині волості, – було село Великомихайлівка. Головними завданнями трійки були: боротьба із селянськими повстанськими загонами, які переховувалися в лісі, контроль за життям населення, яке підозрювалося в підтримці повстанців та вилучення у населення зброї і армійського майна. До речі, кампанії вилучення в селян зброї завжди мали плановий характер. Зокрема, від селянства Покровщини в середині вересня 1921 р. вимагалось впродовж 24 годин добровільно здати один кулемет, 80 гвинтівок, 3 тисячі патронів, 15 шабель, 20 револьверів, три тачанки і т. п. [3, арк. 48–48 зв.]. Проте селяни сприйняли ці вимоги без особливого ентузіазму. Це призвело до появи низки грізних наказів надзвичайної трійки, у яких йшлося про арешти заручників. З останнім трійка не забарилася. З її розпорядження від 29 вересня того ж року дізнаємося, що за невиконання плану здачі зброї було взято під варту кілька десятків найзаможніших і найавторитетніших селян: у Маломихайлівській волості – 37 чоловік, у Гаврилівській – 17, у Покровській – 32, а у Великомихайлівській – 19 чоловік [3, арк. 50]. У цьому ж документі підкреслювалося, що «якщо в якомусь селі чи хуторі не лише проявляться бандитські виступи», а «навіть виявиться потерпілим червоноармієць чи радянський працівник, чи населення буде ухилятися від того чи іншого розпорядження радвлда, взяті заручники будуть розстріляні й будуть взяті інші заручники, які будуть утримуватися під вартою до повного відновлення революційного порядку» [3, арк. 50]. Коментарі тут, як кажуть, зайві. Надзвичайна трійка давала ясно зрозуміти, якими методами відносно селянства вона буде захищати «робітничо-селянську владу». На жаль, нам невідома подальша доля цих заручників, але цілком вірогідним є припущення, що після таких «революційних» заходів і погроз, як це було, скажімо, у Павлоградському повіті, «зброю понесли з усіх боків».

Зазначимо, що й у наступні роки інститут заручництва, яке в наш час вважається складовою тероризму, а відтак – тяжким злочином, використовувався надзвичайними органами на Покровщині досить

широко. Так, у лютому 1923 р. надзвичайною трійкою, яка вилучала зброю у селян с. Коломийці, також було взято кількох заручників, які, щоправда, невдовзі отримали свободу. Деяких із них, а саме Миколу Кота та Івана Котельника, власті примусили виступити на сільському сході й закликати населення до активної боротьби з «бандитизмом» та підтримки заходів радянської влади [5, арк. 7, 52].

Жорстокі репресії і постійний тиск на селянство, доповнені використанням організаційних та пропагандистських заходів, дозволили органам радянської влади до кінця 1923 р. в основному придушити активний повстанський рух як на Покровщині, так і в інших регіонах Катеринославської та Запорізької губерній, однак і після припинення активних дій повстанських селянських загонів місцеве селянство продовжувало, як правило, прихований опір більшовицькому режиму. Свідченням тому можуть бути антирадянські листівки, що розповсюджувалися в сільській місцевості і розповідали про «красоти радянського будівництва» в українському селі. Одна з таких листівок була виявлена у лютому 1924 р. й на Покровщині, в селі Великомихайлівка. Анонімний автор (чи автори), підписавшись «В. С. З. К. В. Н. », намалював безрадісну картину селянського життя у колись багатому селі. Наводимо текст цієї листівки, зберігши стиль і орфографію її автора.

«В 19-м году. Всем, что знаю, я скажу. Было мне семнадцать лет, как взял в руки власть Совет. У наемников австрийцев и буржуев кровопийцев власть Совет хотел увзять, чтоб всех граждан уравнивать, чтобы нищий и кулак и безталанный и бедняк, для всех были чтоб все равны и не знали нищеты. Ну, спасибо ж тебе, Совет, что хлеба у нас уже нет, что наклак такой налог и берешь уже коров. В закромах ни зерна, нету рожки ни ячменя. Все ты выкатил на то, чтоб добыть тому пальто, кто пота не проливал, а с бедняка шкуру драл. Все те бывшие кадеты поскидали эполеты и в Троцкого за столом держат совет об одном – скорей, скорей добычу делить, а мужика как противного. Да здался же он на что и то скот, что все равно. Ну, довольно уже об этом, бо времени у меня уже нету. Скажу еще бль одну про несчастную вдову, хлеб град побил весь на поле, пришлось страдать поневоле от жадного голода в 23-м году. Была у нее корова Мила, семерых детей кормила и случилась беда для вдовы и детей одна: корову пришли к ней брать и нищим ее равнять. Теперь видишь ли, вдова, вон в углу лежит сума. Ты надейся на нее, а налог отменено, коровой затулено. Ну,

спасибо тебе, Совет, для вдовы уже горя нет. Пуцай дети подрастут и защищать власть идут» [6, арк. 30].

Ось із такими настроями зустрічали селяни Покровського краю перехід більшовицької влади до нових форм взаємовідносин з українським селянством – новою економічної політики, яка, безперечно, сприяла зміцненню суспільного впливу більшовиків.

Як бачимо, зміцнення радянської влади на Покровщині, як і в інших регіонах України, після закінчення громадянської війни було далеко не мирним процесом. Історичні джерела свідчать про те, що значна частина населення, не вважаючи нову владу народною, чинили опір її утвердженню. Намагаючись зламати опір селянства, радянське керівництво республіки широко використовувало різноманітні надзвичайні органи, основним змістом діяльності яких були репресії щодо цивільного населення. Запровадження облогового стану, використання інституту заручництва, невмотивовані арешти селян, знущання над ними та розстріли заручників – ось далеко не повний перелік заходів, якими на початку 1920-х рр. минулого століття більшовики утверджували свій режим в Україні.

Бібліографічні посилання

1. *Архієрейський Д. В.* Політичні репресії проти опозиційного руху селянства України в 20-ті роки // Спадщина. – Д., 1999.
2. *Архієрейський Д., Ченцов В.* З історії репресій проти українського селянства в 20-ті роки (За матеріалами воєнних нарад) // Борисфен. – 1997. – № 5.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2688, оп. 1, спр. 6.
4. Там само, спр. 10.
5. Там само, спр. 24.
6. Там само. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 147.
7. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
8. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. – Т. 43.
9. *Терещенко Р. К., Іваненко В. В., Прокопенко Л. Л.* Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Д., 2002.

Надійшла до редколегії 20.04.04

УДК 63.3 (4 УКР)61

Н. Романець

Національна металургійна академія України

КОЛГОСПНИЙ РУХ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В ПЕРІОД НЕПУ: ОСОБЛИВОСТІ Й СУПЕРЕЧНОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

Аналізуються питання становлення і розвитку колгоспного руху на Дніпропетровщині у період нової економічної політики.

Практика колгоспного будівництва в період непу на Дніпропетровщині заслуговує на особливу увагу і ретельне дослідження, оскільки втручання держави в цей процес тоді було мінімальним, обмежувалося здебільшого економічними рамками і не мало примусово-репресивного характеру як під час громадянської війни чи суцільної колективізації. Створення колгоспів відбувалося за мирних умов і на добровільних засадах. Ось чому розгляд даного питання дає можливість дійти певних висновків щодо дійсного ставлення селянства Дніпропетровщини до колективних об'єднань, а також оцінити перспективи колективізації в цілому.

Перехід до нової економічної політики не означав відмови керуючої еліти країни від ідеї колективізації взагалі. В умовах непу вона розглядала колгоспи, з одного боку, «як єдиний дійовий захід для зміцнення незаможницьких господарств», з іншого, як силу, «спроможну протистояти міцніючому в економічному відношенні куркульству». Саме цим пояснюється економічна й політична підтримка колоб'єднань з боку держави, що продовжувалася, попри їх низьку продуктивність. Прийнятий 9 січня 1922 р. декрет ВУЦВК «Про права і переваги, що надаються незаможному селянству, яке організовується у сільськогосподарські колективи» зобов'язав державні органи всебічно сприяти об'єднанню незаможних селян у колективні господарства і визначати форми та розміри цієї допомоги в планах роботи кожного Народного комісаріату. Одночасно закон заборонив примусове переведення колоб'єднань з однієї земельної ділянки на іншу, стягнення орендної плати за землю, а також за реманент і будівлі, якими користувалися колективи. Законом передбачалося створення спеціального фонду комітетів незаможних селян для сприяння колективізації.

© Романець Н., 2004

Відповідно до декрету ВУЦВК «Про пільги і обов'язки незаможних селян» від 5 грудня 1923 р. колгоспи одержали переваги під час проведення землеустрою в земельних громадах. Зокрема, нарізання землі незаможникам, об'єднанням у колективи, проводилося позачергово. Пріоритетно для колгоспів здійснювались і землевпорядні роботи. Але, мабуть, найбільш важливим було те, що декрет дозволяв виділяти колгоспам землю в одному місці, незалежно від згоди на це решти членів земельної громади [3, с. 49].

23 січня 1925 р. ЦВК та РНК СРСР ухвалили чергову постанову «Про додаткові пільги незаможному селянству», згідно з якою сільськогосподарським об'єднанням незаможних селян (колективам) було надано пільги для придбання племінної худоби, сільськогосподарських машин та реманенту, а також лісного матеріалу з особливих фондів. Колгоспи отримали право оренди землі промислового й сільськогосподарського призначення в тих випадках, коли поселення сільського типу входили за нову міську межу.

У період 1924–1928 рр. колективні об'єднання користувалися значними пільгами і щодо сплати податків. Положенням про єдиний сільгосподаток, затвердженим ЦВК та РНК СРСР 30 квітня 1924 р., розмір оподаткування комун і артільей знижувався на 25 %, товариств спільного обробітку землі (тсозів) – на 10 %. При цьому вимога висувалась одна: щоб колективне чи кооперативне господарство велося без найманої праці. Маломісні ж колгоспи, що склалися з незаможників, частково або повністю звільнялися від податків. Ця пільга поширювалася на новостворені колективи з бідняків [13, с. 131].

Велику роль у розвитку колгоспного руху в цей час відіграла й система кредитування. Як зазначає український історик П. М. Денисовець, «на кінець відбудовчого періоду загальна сума кредитів, виданих колгоспам України, досягла 5 млн карбованців. Кредитами користувалось 2380 колективів, або 42,5 % загальної кількості» [3, с. 106]. Причому розміри таких кредитів зростали з року в рік. У результаті напередодні суцільної колективізації, у 1927/28 р., колгоспи, які об'єднували лише 1,3 % селянських господарств і 1,5 % землі, отримали 25,2 % усієї суми кредиту, виділеної селу.

Порівнюючи статистичні дані щодо динаміки самого колгоспного руху на Дніпропетровщині в період непу, можна з упевненістю стверджувати, що етап найвищого його піднесення припадає на 1921–1923 рр., коли число колективних об'єднань збільшилось у кілька разів. Так, у Катеринославській губернії на початку 1921 р. було лише 11 колгоспів, а на 1 січня 1923 р. вже 931. Їх перереєстрація та

чистка протягом грудня 1923 р. – березня 1924 р. показали, що значна кількість з них мала фіктивний характер і була створена лише на папері «з метою одержання всілякого роду позик, допомоги та пільг» [8, арк. 6]. Унаслідок їх ліквідації рівень колективізації істотно знизився, зокрема на Катеринославщині до початку 1925 р. в «живих» лишилося 530 колгоспів [9, арк. 40, 91]. Обстеження Робітничо-селянською інспекцією у 1926 р. 70 колективів показало, що майже чверть із них знаходилась у стані розпаду [10, арк. 7]. Із 418 колоб'єднань, організованих у Криворізькому окрузі з 1921 по липень 1927 р., 248 (59,3 %) за той же час було ліквідовано [12, арк. 38]. Чергова перереєстрація колгоспів у 1925–1926 рр. знову підтвердила, що чимало колгоспів значилися здебільшого на папері і через це були зняті з обліку. Значних масштабів у колгоспах набула і плінність кадрів, яка, за даними Робітничо-селянської інспекції, у 1923–1924 рр. доходила до 50 % усього складу колективів [10, арк. 79]. Отже, незважаючи на кількісне зростання колгоспів в Україні, у тому числі й на Дніпропетровщині, говорити про якісні зрушення у практиці їх діяльності, на нашу думку, безпідставно.

Найбільш розповсюдженою формою колгоспного руху на Дніпропетровщині до 1926 р. була сільськогосподарська артіль. Так, на Криворіжжі зі 106 колгоспів, організованих у 1923 р. було 9 комун, а артільей – 97 [12, арк. 38]. Починаючи з перереєстрації, тобто з 1926 р., частка артільей неухильно знижується. Якщо на 1 квітня 1926 р. у Дніпропетровському окрузі нараховувалось 64 колоб'єднання, з них 3 комун, 44 артільі і 7 тсозів, то 11 серпня 1928 р. тут діяло 460 колгоспів, включаючи 19 комун, 52 артільі, 196 тсозів і 19 машинно-тракторних товариств [2]. Таке падіння популярності артільей пояснюється, певно, тим, що після оприлюднення у 1924 р. статуту тсозу, не тільки більшість новоорганізованих колгоспів, але й значна частина існуючих стали переходити на цей статут. Уже в 1926 р. питома вага тсозів становила 43,2 %, у 1927 р. – 61,7 %, а в 1928 р. навіть 77,1 % [14, с. 121].

Отже, із середини 1920-х рр. тсози поступово витіснили артільі і стали найпоширенішою формою колективних об'єднань до початку масової колективізації. Мінімальний рівень усуспільнення в них основних фондів найбільше влаштовував селян, особливо середняків, оскільки їх не позбавляли засобів виробництва й не відривали від ринку.

Торкаючись проблем організації сільськогосподарського колгоспного виробництва, насамперед відзначимо, що в середньому на Дніпропетровщині колгоспи були краще забезпечені землею, ніж

одноосібні господарства. Безумовно, це не було випадковим явищем, віддзеркалюючи один із пріоритетів радянської земельної політики. Досить зазначити, що ще у травні 1919 р. на Всеукраїнському з'їзді губземвідділів було прийнято постанову про вищі норми відведення землі трудовим артілям і комунам порівняно з розмірами наділів для селянських господарств. Таке рішення обґрунтовувалося економією робочої сили в колгоспі і можливістю його розширення за рахунок нових, безземельних членів. Найкраще землею були забезпечені комуни, що створювались у степовій зоні, переважно у місцях існування колишніх поміщицьких маєтків.

Будучи краще забезпеченими землею, колективні об'єднання натомість мали серйозні труднощі з тяглом і реманентом. За даними Наркомзему УСРР, у колгоспах степової України (у тому числі на Дніпропетровщині) на кожні 100 десятин польової землі в середньому припадало 7,8 одиниці робочої худоби (6,2 коней і 1,6 волів), тоді як в індивідуальних господарствах – 12 одиниць робочої худоби (9,2 коней і 2,8 волів). Організовані переважно з бідняків та батраків колективи відчували і гостру нестачу реманенту. За відомостями Центральної комісії незаможних селян близько 2000 колгоспів мали його менше від потрібного [3, с. 104].

Таким чином, можна стверджувати, що не відбувалося помітних зрушень у зміцненні матеріально-технічної бази колективних господарств, у забезпеченні їх необхідними засобами виробництва. Грунтувалися вони переважно на тій же технічній основі, що і традиційно селянські. Головним знаряддям обробки землі лишалися плуг і борона, а тяговою силою – кінь і віл.

Середні розміри колективних об'єднань у доколгоспний період були незначними. З узагальнюючих матеріалів Наркомзему УСРР за 1924–1925 рр. випливає, що на один колгосп у середньому припадало 53 їдоки (у комунах – 43, артілях – 52, тсозах – 59) [11, арк. 12]. Площа колгоспу на кінець 1925 р. в середньому дорівнювала 90,9 десятини, у тому числі комуна мала 98,5 десятини, артіль – 82 десятини, тсоз – 92,2 десятини [11, арк. 43]. Зауважимо, що в 1924–1927 рр. відбувалося зниження їх загальної землезабезпеченості. Так, у жовтні 1924 р. середній розмір одного колгоспу становив 93,4 десятини, а через рік – 90,9 десятини. Якщо порівняти середній розмір колективних об'єднань напередодні суцільної колективізації (жовтень 1929 р.) у Дніпропетровському окрузі (комуна – 456 десятин, артіль – 264 десятин, тсоз – 217 десятин, машинно-тракторне товариство – 188 десятин) [4] з аналогічними показниками періоду непу, то неважко зрозуміти, що за відсутності цілеспрямованого тиску з боку

держави до 1928 р. добровільно створювані селянами колективи були здебільшого дрібними, маломісними, а тому не могли належним чином конкурувати із заможними селянами – виробниками товарного хліба і не виконували запрограмованої їм більшовицькою партією ролі «великих зернових фабрик».

Важливою проблемою колгоспного будівництва в період 1921–1928 рр. була організація праці і розподілу результатів господарювання. Саме від її вирішення залежала врешті-решт подальша доля колгоспного руху. Як показало суцільне обстеження колективних господарств Катеринославського округу, проведене в жовтні 1923 р., у більшості з них сільгоспроботи проводилися спільно з використанням усуспільненого тягла та реманенту. Як правило, у них брали участь усі працездатні члени колективу. Неусуспільнений реманент використовувався безкоштовно, однак ремонтувався за рахунок колгоспу. Коли ремонт проводив сам власник, йому надавали невелику доплату з колективного врожаю. Робоча худоба, що залишалася власністю членів колективів, використовувалася в основному за плату з майбутнього врожаю.

У матеріалах доповіді Сільгоспсоюзу для ЦК ВКП(б) про підсумки будівництва колгоспів (1926 р.) відзначалося, що найбільше протиріч і незгод на ґрунті організації праці виникало в комунах, що було пов'язано з високим рівнем усуспільнення засобів виробництва і відсутністю матеріальної зацікавленості працівників в цих об'єднаннях. Щоправда, запровадження оплати праці в артілях і тсозах послаблювало ці протиріччя, але повністю не усувало їх [3, с. 113].

«Трудовою одиницею» у колективах вважався робочий день, незалежно від ступеня трудового напруження. Обсяг і кількість виконаної роботи ще не бралася до уваги, що знижувало матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці.

Єдиного механізму розподілу прибутків у колгоспах напередодні масової колективізації не існувало. У цей період практикувалися такі способи розрахунків з колгоспниками: диференційований – за земельними паями і кількістю вироблених робочих днів, на які на початку сільськогосподарського року встановлювалися тверді розцінки; марочний (марка – трудова одиниця в комунах, яка враховувала норму виробітку); зрівняльний – за їдоками і за потребами [5, с. 214, 216, 217]. Як свідчать документи, жоден з цих способів майже не враховував специфіки колективного виробництва, а відтак не створював умов для піднесення продуктивності праці трудівників. Відсутність диференційованого підходу вела до того, що

ледарі під час розподілу прибутків колгоспів отримували практично стільки ж, скільки й працьовиті колгоспники.

За своїм соціальним складом колективи формувалися переважно за рахунок бідняцьких верств села, які в масі своїй не мали власних засобів виробництва. За даними обстеження 1923 р. у двох третин членів колгоспів України до вступу в них не було робочої худоби, у 45 % – реманенту. На Дніпропетровщині в 1926 р. незаможники, яким належало до чотирьох десятин землі, становили 90 % членів колгоспів. Пізніше в колгоспному русі виявилася цікава тенденція: малоземельні й безземельні селяни вступали до вищих форм колоб'єднань – комун і артільей, а забезпечені землею – до тсозів та машинно-тракторних товариств. Унаслідок цього в 1928 р. у Дніпропетровському окрузі безземельних селян у складі комун налічувалося 25 %, артільей – 32 %, тсозів – 3,6 %, машинно-тракторних товариств – 0,4 %. Одночасно частка тих, хто мав понад 6 десятин землі становила в комунах 26 %, артільях – 11,6 %, тсозах – 37,6 %, машинно-тракторних товариствах – 52 % [7, арк. 54]. Бідняцький провід у колгоспах зберігався до самого початку суцільної колективізації. Так, на 6 січня 1929 р. у Дніпропетровському окрузі в тсозах і артільях перебувало понад 77 % бідняків, комунах – 62 %. Показово, що в німецьких селах, де переважало заможне населення, напередодні колективізації колективні форми ведення господарства були майже повністю відсутні [1, арк. 15].

Оскільки за соціальним складом колгоспи були здебільшого бідняцько-батрацькими, то закономірно, що, вступаючи до них, селяни сподівалися «скористатися тими тимчасовими пільгами, які надавала держава колоб'єднанням: отримати велику кількість землі, кредити для придбання засобів виробництва – реманенту, худоби, насіння; сплачувати менші податки» [10, арк. 15]. На Криворіжжі, приміром, немало колгоспів було організовано в 1921–1923 рр. під впливом голоду і неврожаю «з метою одержати матеріальну допомогу» [12, арк. 28]. Тож і не дивно, що після стабілізації на селі вони фактично розпалися. У тому ж окрузі виникло ряд колгоспів і з єврейського переселенського населення, але з одержанням встановлених пільг вони також самоліквідувалися.

Отже, можна констатувати, що колгоспи часто розглядалися селянами лише як засіб для отримання державної допомоги і використання її для відбудови індивідуального господарства. Тільки в окремих випадках селянство свідомо йшло в колгоспи, вважаючи їх такою структурою, де можна досягти максимальної продуктивності праці і раціональної організації господарювання.

У площині цього варто хоча б коротко охарактеризувати так звані показові колгоспи. На Дніпропетровщині таких об'єднань було два – комуни «Маяк» Новомиkolaївського району Запорізького округу та ім. Леніна Синельниківського району Павлоградського округу. Виникли вони з ініціативи українських переселенців спочатку в Сибіру в 1920 р.: перша – у Кустанайському повіті Тургайського краю, а друга – у Славгородському повіті Омської губернії, які пізніше, у зв'язку з несприятливими господарськими і кліматичними умовами, переїхали в Україну [3, с. 65; 5, с. 30–37]. Аналіз діяльності цих колгоспів показує, що їх організаторами були малоосвічені комуністи, колишні червоні партизани, які мали досить віддалене уявлення про специфіку господарювання в колгоспних об'єднаннях, керуючись розхожими у той час гаслами типу: «багатих не повинно бути», «рівність та братерство», «один одному повинен допомагати» і т. п. [5, с. 17]. Ось чому, напевно, комунари усупільнювали майже все: одяг, взуття, господарчі будівлі, реманент, худобу. Для дітей, як, наприклад, у комуні «Маяк», створювали щось на зразок дитячого будинку, де вони виховувалися під наглядом вихователів та вчителів. Їжу готували у спільній їдальні, де харчувалися всі колгоспники. У справах організації праці та розподілу її результатів комунари теж керувалися комуністичним принципом: «Працювати по змозі, одержувати по потребі» [5, с. 48].

У зв'язку з цим стає зрозумілим негативне ставлення до них селян-одноосібників. Думка останніх про те, що в комуні «їдять з однієї великої миски, сплять усі покатом, як колись у цього ж таки пана, де тепер комуна, і одяга повинна бути однакова, як у солдатів» [5, с. 58], була хоч і гіпертрофованим, але загалом точним відображенням реальності. У цей період, як і під час колективізації, селяни сприймали комуни, що створювалися нерідко на місці колишніх поміщицьких маєтків, як економії, а роботу в них як працю в наймах.

Безперечно, існування більшості таких показових колективів стало можливим лише завдяки масованій державній допомозі. Приміром, комуна ім. Леніна за короткий строк після переселення збудувала власну олійницю, млин, кілька майстерень, електростанцію. У 1924 р. вона мала 4 трактори, один з яких був подарований Леніним. Тільки впродовж 1927 р. комуна одержала кредитів на суму 30 тис. карбованців. Наприкінці 1929 р. тут було 1930 гектарів землі, електростанція, 5 тракторів, 45 робочих коней, майже по 200 голів свиней і корів [6, с. 228–229]. Інакше

кажучи, щоб створити привабливий образ колгоспів, держава йшла на серйозні матеріальні витрати для утримання таких об'єднань.

Упродовж усього часу існування, особливо напередодні колективізації, показові комуні та артіль використовувалися для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовувалися екскурсії одноосібників до таких колгоспів, про них постійно розповідала преса. Тільки в комуні ім. Леніна у 1928–1929 рр. побували 54 екскурсії. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни все-таки скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя, вважаючи, зокрема, що в комуні все добре, «поки ми там, щоб показати, а як підемо, то покотом баби й мужики сплять. Ми ж були в економії, знаємо».

Завершуючи розгляд даного питання, зазначимо, що в цілому до початку масової колективізації картина охоплення колгоспним рухом різних регіонів України була досить строкатою. Не була винятком стосовно цього й Дніпропетровщина, в якій за ступенем усуспільнення сільського господарства в 1929 р. можна умовно виділити три групи районів.

До першої входили Дніпропетровський, Карло-Марксівський, Новомосковський, Петриківський, Царичанський і Котовський – бідняцькі райони з надзвичайно дрібними господарствами, де колгоспи об'єднували від 2,9 % до 6,1 % всієї землі, що знаходилася в селянському користування (на 1.04.1929 р.). У цих районах у ході суцільної колективізації передбачалося створювати вищі форми колгоспів – комуні, «що матимуть цілком усуспільненим все господарство, в якому можливий широкий розвиток як скотарства, так і рільництва».

Друга група включала найбільш заможні, з відносно високим рівнем землезабезпеченості і зерновим профілем виробництва райони – Синельниківський, Близнюківський, Солонянський, Юр'ївський та Петропавлівський, в яких колективізацією було охоплено від 5,7 % до 10,9 % селянських угідь (виняток Солонянський район – 13,4 %). У перспективі організація нових колгоспів тут намічалася передусім за рахунок бідняцько-середняцьких верств зі збереженням індивідуального господарювання заможного селянства. Як показали наступні події, процес колективізації в цих районах перебігав далеко не просто, і зустрічав серйозну протидію з боку так званого куркульства, яке являло тут собою неабияку силу.

І, нарешті, до третьої групи належали Магдалинівський, Павлоградський, Перещепинський, Васильківський, Межівський, Кам'янський та Верхньодніпровський райони, де переважало бідняцько-середняцьке населення, що займалося в основному вирощуванням зернових культур. Питома вага колективізованих земель в цих районах становила від 5,7 % до 12,9 %, тобто була найвищою у Дніпропетровському окрузі, завдяки чому в них планувався широкий розвиток різних форм колективів (від тсозів до комун) зі збереженням рільницької спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, напередодні суцільної колективізації колгоспи за економічною сутністю не мали жодних переваг порівняно з одноосібними господарствами. Організовані найбіднішими прошарками селянства колгоспи за кращої землезабезпеченості відчували постійну нестачу необхідного тягла та реманенту. Враховуючи, що значна частина колгоспників розглядала вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою, більшість тодішніх колгоспів можна вважати не виробничими, а споживчими товариствами. Звідси, гадаємо, і негативне ставлення селянської маси до колгоспів. Посилювалося воно і під впливом того, що новостворені об'єднання виявилися фактично неспроможними оперативної й ефективно вирішити корінні завдання своєї організаційно-виробничої діяльності. Добре знаючи про все це з матеріалів численних перевірок, здійснюваних радянськими установами, вище керівництво тим не менш продовжувало активно й цілеспрямовано підтримувати малодійові колгоспи, дбаючи радше про політичні, аніж економічні цілі. Створені із незаможників, вони розглядалися більшовиками насамперед як опора радянської влади на селі і як сила, здатна протистояти класу дрібних сільських виробників, що, за визначенням V конференції КП(б)У (1920 р.), були «економічно ворожі пролетаріатові і готові боротися проти нього за еквівалент своєї праці».

Отже, якихось помітних позитивних зрушень ні в колгоспному русі, ні у свідомості селянства напередодні суцільної колективізації на Дніпропетровщині, на наш погляд, не відбулося. Аналіз динаміки цих процесів показує, що паралельно з утворенням нових колгоспів розпадалися діючі, наростали зневіра, розчарування ними в селянському середовищі. Згідно з офіційною статистикою, до XV з'їзду ВКП(б) колгоспи України об'єднували лише 1,3 % господарств і 1,5 % земельних угідь. Усе це

наочно підтверджує той факт, що проголошений комуністичною партією курс на суцільну колективізацію сільського господарства був обумовлений не внутрішньо усвідомленим прагненням переважної більшості селянства до об'єднання або об'єктивно існуючими реальними передумовами масового колгоспного руху, покликаною вивести на якісно новий рівень увесь аграрний сектор економіки, а суто політичними установками правлячої еліти щодо форсованого «наступу соціалізму по всьому фронту», реалізації сталінської концепції побудови нового суспільства в історично стислі строки. На такому фоні, власне, й розпочалася в СРСР наприкінці 20-х рр. ініційована «вождем народів» чергова «революція зверху», однією з найважливіших складових якої стала примусова колективізація.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 305, оп. 1, спр. 85.
2. Гордиенко. Основное в работе в селе // Звезда. – 1928. – 11 авг.
3. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – Х., 1969.
4. Негода В. Рік великих перемог // Зірка. – 1929. – 25 жовт.
5. Німцев П. Комуна «Маяк». Факто-повість. – Х., 1930.
6. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Д., 1979.
7. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 1, оп. 5, спр. 385.
8. Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 117.
9. Там само, спр. 179.
10. Там само. – Ф. 337, оп. 1, спр. 2201.
11. Там само, спр. 4372.
12. Там само. – Ф. 559, оп. 1, спр. 20.
13. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.). – М., 1974.
14. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні. – К., 1960.

Надійшла до редколегії 25.04.04

УДК 94 (477.63)

С. В. Лобанова

Дніпропетровський національний університет

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ «НЕПЕРСПЕКТИВНИХ» ТА ВТРАЧЕНИХ СІЛ МАГДАЛИНІВЩИНИ

Подается историко-краеведческий анализ «неперспективных» та зниклих з географічних карт сіл Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Історичне краєзнавство сьогодні є визначальним для відтворення змісту й проблем «малої історії», тому й заслуговує на увагу з боку держави та громадськості. Незважаючи на активізацію краєзнавчого руху в Україні на сучасному етапі, «краєзнавство, – як зазначається у Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року, – залишається недостатньо розвинутою галуззю науки, про що свідчить відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері, а також узагальнюючих праць з окремих напрямків краєзнавства» [8, с. 3].

Історія для багатьох старовинних міст і сіл не була милосердною. Упродовж віків з цілого ряду причин багато історико-культурних надбань усіх міст і сіл було знищено і втрачено назавжди. Тільки протягом 1930–1980-х рр. знято з державного обліку понад 2 тисячі населених пунктів України. Одні, як відомо, згоріли в полум'ї громадянської та другої світової війни. Інші залишилися без мешканців у роки голодомору, примусових депортацій населення із західних і східних областей та Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної «теорії безперспективності» багатьох поселень [17, с. 12]. У 1960-ті – першій половині 1980-х рр. тривало ще розпочате в 1950-ті рр. переселення хуторян, жителів малих населених пунктів на центральні садиби колгоспів чи радгоспів. У результаті цього не лише ліквідувалися так звані «малоперспективні» населені пункти – зникали, «висихали» історичні джерела українського народу. Офіційні дані свідчать, що за період з 1972 р. до 1986 р. в Україні зникло 1502 села. Особливо багато сіл обезлюдніло в східних областях і на Наддніпрянщині: на Харківщині – 236, Сумщині – 151, Дніпропетровщині – 131, Полтавщині – 115 сіл.

© Лобанова С. В., 2004

[18, с. 103] Останнє велике відселення відбулося у зв'язку з Чорнобильською катастрофою. Усе це наша історія, і ми не повинні залишатися байдужими до її дослідження, до нашої пам'яті.

Можливо, не так багата Магдалинівська земля на вікопомні події та відомих діячів, але все ж ця невеличка частина України з його далеким минулим і мінливим сьогоденням заслуговує на увагу. Академік Петро Тронько приділяє велику увагу вивченню всіх куточків України: «Кожен населений пункт повинен мати свою біографію» [17, с. 12].

Серед краєзнавчих розвідок Магдалинівщини поки що мало дослідженою залишається історія заснування, заселення та розвитку сіл, особливо малих або так званих «неперспективних». І зовсім немає будь-якого історичного опису втрачених населених пунктів району.

Загальновідомо, що регіональні дослідження сільської місцевості дотепер тримаються на ентузіазмі закоханих у краєзнавство вчителів, учнів, краєзнавців-аматорів. Результат їхньої роботи – це публікації в районній пресі чи нариси з історії свого села, які зберігаються в районному історико-краєзнавчому музеї. Але більшість таких робіт обмежуються констатацією лише окремих фактів про заснування поселення, його перших жителів, походження його назви, при цьому майже без посилань на першоджерела. Звідси розбіжності, неточності, перекопання окремих фактів.

Таким чином, для зібраних матеріалів з історії малих сіл Магдалинівщини, що залишаються розпорошеними і не мають комплексного та наукового вивчення, характерний принцип суб'єктивізму (епістолярна література, спогади старожилів, легенди, перекази). «Соціологічні дослідження говорять, що історію свого регіону, свого села ми глибоко не знаємо. Бо не працюємо в архівах, не докопуюмося до глибинних джерел – витоків історії села, у кращому випадку знаємо, – як зазначив П. Тронько, – історію села нашого століття» [17, с. 12]. Тому слід активніше залучати у своїх дослідженнях нині доступні архівні документи, першоджерела, усуваючи таким чином «білі плями» в історії свого краю. Сьогодення вимагає нових підходів, форм та методів роботи краєзнавців-дослідників. Варто також під час краєзнавчих досліджень розглядати локальну подію в минулому чи, наприклад, історію життя пересічної людини на тлі загального історичного процесу.

Багатотомна енциклопедія «Історія міст і сіл УРСР» подає історії лише трьох найбільших сіл району: Магдалинівки, Личкового, Котовки та містить короткі відомості про 12 центрів сільських рад

[7, с. 366–398]. Нині у Магдалинівському районі налічується 59 населених пунктів, підпорядкованих 22 сільським та одній селищній раді. Для порівняння, у 1960-х рр. у районі існувала одна селищна та 14 сільських рад, яким було підпорядковано 64 населені пункти. За період з 1960 р. і дотепер населення району зменшилося більш ніж на 15 тис. осіб, майже вдвічі скоротилася мережа загальноосвітніх шкіл (див. табл. 1)

Таблиця 1

Мережа загальноосвітніх шкіл Магдалинівського району

Рік	Усього шкіл	З них		
		середніх	неповних середніх	початкових
1967	61	12	20	29
2004	30	25	3	2

Антигуманною була акція радянського керівництва 1970–1980-х рр. щодо закриття, особливо в сільській місцевості, малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл. Якщо в Україні кількість загальноосвітніх шкіл у 1980-х рр. зменшилась на 9,3 тис. [18, с. 113], що становить 70 % від рівня 1960-х рр., то в Магдалинівському районі таке співвідношення, як показує таблиця, становить 50 %. А, як відомо, саме школа в усі часи була і залишається культурно-освітнім центром на селі, запорукою збереження його поселенської мережі, а отже, однією з головних умов існування сільського населеного пункту.

У 1960-ті рр. в Україні сформувався своєрідний підхід до розвитку сільських поселень. Багато в чому він копіював те, що склалося в Російській Федерації і базувалося на забезпеченні прискореного розвитку лише великих, так званих «перспективних сіл». За розрахунками В. А. Крисанова, оптимальними для колгоспів Полісся та Лісостепу визнавалися населені пункти, де мешкало 2 тис. і більше жителів, для Степу – 2-3 тис., а допустимими для Полісся вважалися поселення з кількістю жителів 0,8 тис., Лісостепу – 1 тис., Степу – 1-2 тис. [14, с. 27–28]. Решта поселень, чисельність жителів яких не перевищувала 500 осіб, мали функціонувати на правах технологічних підрозділів колгоспів або радгоспів. У вересні 1968 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про впорядкування будівництва на селі». У ній пропонувалося призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих неперспективних сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру насе-

них пунктів, які мали виробничу та соціальну перспективу [12, с. 147].

За такого підходу, до «неперспективних сіл» на Магдалинівщині були віднесені 37 із 59 (тобто 63 %) населених пунктів (див. табл. 2а, 2 б). Курс поділу сіл на перспективні і неперспективні, який лише у квітні 1979 р. Пленумом ЦК КПУ буде визнаний помилковим, призвів до повної заборони будь-якого, у тому числі й індивідуального будівництва [9, с. 84]. На останньому плані в місцевого керівництва залишалися питання, пов'язані з адміністративною, освітньо-культурною функціями таких сіл. Вони розглядалися лише як придаток великих колгоспів. У розвиток соціально побутової інфраструктури невеликих віддалених сіл не вкладалося жодної копійки, що в кінцевому підсумку призвело до їх деградації.

Нині характерною ознакою таких сіл є депопуляція населення – вимирання людей похилого віку, які їх населяли. У найменшому в районі за кількістю населення с. Вишневому (9 осіб) усі мешканці села віком понад 60 років. Це означає, що в недалекому майбутньому ще одне село з гарною назвою Вишневе перестане існувати.

Співвідношення жіночого і чоловічого населення також впливає на темпи «самоліквідації» поселень. Так, за станом на 01.01.1999 р. у с. Грабки лише 29 % чоловічого населення, Нововасилівка – 34 %, Веселий Гай, Великокозирщина, Гавришівка, Євдокіївка – 38 %.

Чудові назви мають села, підпорядковані Приютській сільській раді: Веселе, Грушеве, Цвіткове, Іванівка, Нововасилівка, Новоспаське. «Наші села – світ тиші і мудрості, наповнений сонцем і працею, вічною боротьбою за кращу долю», – з любов'ю до рідного краю записав у своєму «Щоденнику» Д. Т. Кулаков, перший дослідник ґрунтової історії Магдалинівщини, який фактично поклав початок краєзнавчому рухові та музейній справі в регіоні, сприяв збереженню історико-культурної спадщини. Веселі мальовничі краєвиди, квітучі степи визначили походження назв вищезгаданих сіл. Але доля була до них невблаганною. У 1980-ті рр. впроваджувалася практика розбудови та впорядкування сіл за кошти колгоспів. Особливий резонанс отримав так званий «дніпропетровський експеримент». Було розроблено комплексну програму соціально-економічного розвитку всіх без винятку сіл області. Характерним для програми став перерозподіл коштів колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій на користь невиробничого будівництва, у першу чергу розбудови житла, доріг, газифікації та благоустрою сіл. Для більшості колгоспів Магдалинівського району такі вкладення в соціально-побутову інфраструктуру були непосильними. Тільки в селах, підпорядкованих таким міцним колгоспам, як «За мир», ім. Суворова,

Таблиця 2а

Групи населених пунктів Магдалинівського району за кількістю жителів (за станом на 01.01.1999 р.)
І та ІІ групи

І група				ІІ група			
Населений пункт (1–100 жителів)	К-сть жителів	Населений пункт (1–100 жителів)	К-сть жителів	Населений пункт (101–500 жителів)	К-сть жителів	Населений пункт (101–500 жителів)	К-сть жителів
1. Вишневе	9	10. Тарасівка (Шевч.)	75	1. Веселий Гай	113	1. Малоандріївка	293
2. Олянівка	26	11. Новоіванівка	88	2. Деконка	135	2. Крамарка	304
3. Веселе	46	12. Нововасилівка	91	3. Новоспаське	151	3. Мусієнково	305
4. Запоріжжя	47			4. Іванівка	166	4. Йосипівка	352
5. Трудилобівка	49			5. Краснопілля	174	5. Виноградівка	360
6. Карла Маркса	55			6. Великокозирщина	178	6. Водяне	373
7. Грабки	66			7. Новопротарське	193	7. Шевченківка	377
8. Гавришівка	67			8. Степанівка	196	8. Олександрівка	412
9. Тарасівка (Поч.-С.)	68			9. Кременівка	217	9. Приют	473
				10. Дудківка	218	10. Радянське	476
				11. Тарасівка	242	11. Тарасошевичен- ківка	478
				12. Січкареве	253	12. Мінівка	485
				13. Дубравка	253		

Групи населених пунктів Магдалинівського району
за кількістю жителів (за станом на 01.01.1999 р.)
III та IV групи

III група		IV група	
Населений пункт (501–1000 жителів)	К-сть жителів	Населений пункт (1001–3000 жителів)	К-сть жителів
1. Євдокіївка	545	1. Бузівка	1005
2. Шевське	552	2. Топчино	1022
3. Мар'ївка	604	3. Казначейка	1107
4. Заплавка	638	4. Чернетчина	1201
5. Очеретувате	741	5. Поливанівка	1288
6. Пролетарій	861	6. Жданівка	1310
7. Новопетрівка	885	7. Гунаївка	1323
8. Ковпаківка	893	8. Оленівка	1394
9. Першотравенка	920	9. Дмухайлівка	1455
10. Почино-Софіївка	978	10. Котовка	2807
		11. Личково	2870

ім. Котовського, «Аврора», «Гігант», «Шлях до комунізму», радгосп «Поливанівка», істотно покращився благоустрій та побут селян. На інших чекала доля поступового занепаду або «самоліквідації».

Непривабливу картину спостерігають сьогодні подорожуючі в окремих селах Магдалинівщини: розібрані до цеглини ферми (їх руїни нині нагадують про колись міцні господарства, великі сільськогосподарські комплекси: «Дніпробуд», «Комінтерн», «Україна»), недоглянуті хати й двори, покинуті напризволяще їх колишніми господарями, які подалися до міста в пошуках кращої долі. У більшості сіл панує безробіття. Закриваються школи, дитячі садки, клуби. Частина колись родючих земель, колгоспних садів сьогодні заростає бур'янами, занедбана новими нерадивими господарями. Ставки та річки, русла яких у радянські часи систематично очищалися, нині позаростали рогозом та очеретом. А що робити нині сільським дітякам, для яких була єдина втіха в літній час – погуляти в чистих водах Чаплинки чи Кільчені, або ж порибалити? Усе це – результат довгоочікуваного, але недосконалого та непослідовного реформування на селі, земельного та майнового розпаювання. Але «нехай безіменний горбок серед поля, що заріс чагарником, камінь на березі річки, дуб і тополя при дорозі розкажуть юному серцю про героїчне минуле наших дідів і прадідів, про полум'яні дні нашого покоління», вважав В. О. Сухомлинський [13, с. 51].

Завдяки копіткій праці з архівними матеріалами В. К. Садиленка, члена Національної спілки журналістів України, працівника районної газети з 1955 р., та М. І. Устїча, директора районного історико-краєзнавчого музею, вдалося реставрувати окремі факти з даної проблематики.

За останні десятиріччя з карти району зникло 13 сіл і хуторів. Це Гукове, Новоукраїнка, Петровське, Жовтневе, Сужено-Варварівка, Глобина, Комінтерн, Орлівщина, Грушеве, Цвітки, Гладківка, Копилова, Підгірне [10, с. 2]. Частина з них згадується в «Історії міст і сіл УРСР», що свідчить про їх існування ще в 1960–1970-ті рр.

Про село Цвіткове (або Цвітки) писала районна газета у 1987 р. [2, с. 3]. Село з двома десятками вже не нових, але чепурненьких хаток, що потопали навесні в яблуневому ніжно-рожевому цвіту, справді відповідало своїй назві. Але мало хто із жителів району знає про трагедію в Цвітках, свідки якої до останніх днів свого життя з жахом згадуватимуть останній день фашистської окупації – 20 вересня 1943 р.

«В той вечір ніщо не віщувало небезпеки. Натомлені люди вкладалися спати. Останні дні дворічної окупації минали як примари.

Десять зникли поліцаї, які ще зовсім недавно нахабно ходили по селу, лютували, погрожували розправою. Кожен в подумках вже зустрічав радянських визволителів...

На той час в селі були не тільки жінки і діти. На два десятки дворів чоловіків у селі залишилося багацько: хто з оточення прийшов, хто у прийми прибився, а кого за віком не взяли... Вдень пересувались в бур'яні та рогозі чоловіки з Очеретуватого. Село, вважали, глухе, тому багато сподівалося перебути тривожні дні тут.

...Увечері, 20 вересня, німецький офіцер наказав зібрати усіх чоловіків села, нібито рити окопи. Фронт через ці місця проходив уже вдруге, і в селі це сприйняли за істину. Але коли запалали перші хати, а на околиці села чулися гортанні чужі голоси, бранці, оточені солдатами, занепокоїлися:

— Не жити нам, хлопці!

Чоловіків тим часом зібрали десятків зо три. Були і хлопчаків, років по тринадцять-чотирнадцять, зовсім ще діти... Повели через палаюче село. Остеронь, на околиці, стояла скирта зітлілої соломи. Їх не стали розстрілювати. Залишили біля скирти і закидали гранатами. Потім підпалили солому.

Палала скирта, палало село, а ніч пронизували крики жінок, дітей. У смертельній агонії чулися останні вигуки приречених, які звучали як мольба:

— Добий, фашист...

Удар лопатою. Закривавлені тіла підтягують до вогню і кидають у саме полум'я... Жінки вже просили тільки одного: щоб живими не кидали у вогонь.

Скінчивши, фашисти поспішили до автомашини.

Живими залишилося троє. Стогнувши й плачучи, вибралися з вогню...

Вранці село — жінки, діти — потяглися до згарища. Плач і голосіння розтинали все навкруг, але це було останнє, що належало закатованим. Обвуглені тіла рідні розпізнавали тільки по відомих їм ознаках.

Того ж дня в селі з'явилися перші радянські розвідники. »

Згодом у селі, у кінці фруктові алеї, поставили скромний пам'ятник з надписом «Громадяни, спалені 20 вересня 1943 року на території колгоспу «Дніпробуд». Двадцять п'ять прізвищ. Пам'ятник, який нагадуватиме наступним поколінням про цю трагедію, і про село, яке дійсно було колись квітучим.

Ще одне село з категорії «втрачених» — Новоукраїнка, яке знаходилося з лівого боку від траси Андріївка — Казначейка. Воно було

центральною садибою колгоспу «Україна», в якому успішно розвивалося м'ясо-молочне тваринництво. У 1950–1960-ті рр. Новоукраїнка налічувала близько 60 селянських дворів, мала школу, дитсадок, клуб, магазин, інші допоміжні підприємства. У 1965 р. Віктор Садиленко у статті «Поки що село на карті», опублікованій в місцевій газеті «Шляхом Леніна» порушив проблему майбутнього цього села в результаті загострення демографічної ситуації. Молодь покидала рідні домівки і виїздила в сусіднє більш перспективне село Казначейку, до Підгороднього, Новомосковська, Дніпропетровська. Через 5 років село зникло. Останнім її жителем був дідусь, який принципово не хотів виїздити з рідних місць. Аналогічна участь чекала і на село Гукове (або Гукова Балка), підпорядковане Очеретоватівській сільській раді, воно згадується в «Історії міст і сіл УРСР».

Поблизу мальовничого озера на Приорілі наприкінці XVIII ст. було засноване запорозькими козаками поселення, що отримало назву Калантаївка. У 1779 р. володів слободою поручик Петро Осіпов, який був писарем. Мешканці дуже шанували хазяїна і на його честь стали називати поселення Секретарівкою, а згодом — Йосипівкою (від прізвища Осіпов). Населення слободи на той час складалося з малоросів, запорозьких козаків, траплялися також і поляки. За станом на 22 квітня 1779 р. поселення налічувало 35 дворів, в яких мешкало: чоловіків — 91, жінок — 73 [1, с. 2]. Село поступово розвивалося. Після війни у 1940-х рр. місцеву семирічну школу, приміщення якої, як і все село, спалили під час відступу фашисти, відвідувало 346 учнів [1, с. 2]. Йосипівка, яку сьогодні відносять до розряду «неперспективних» і в якій два роки тому ще функціонувала початкова школа — остання надія на збереження села, цікава не тільки своєю історією, а й археологічними знахідками. Як відомо, у 1970-ті рр. під час будівництва водоканалу «Дніпро-Донбас» у Приорільському краї було досліджено 34 кургани [5, с. 338–339]. Виявлено стоянки племен ямної, зрубної та сарматської культур. А в с. Йосипівка розкопано перший у Приорілі тогочасний могильник [16, с. 3].

Заслуговує на увагу і село Сужено-Варварівка, що зникло на початку 1970-х рр. Поблизу нього в 1903 р. Д. І. Яворницький дослідив кургани ямної культури доби ранньої бронзи (III тисячоліття до н. е.), а також кочівницькі поховання XIV–XV ст. [7, с. 397].

А неподалік Грабок Дмитром Івановичем Яворницьким виявлені поховання катакомбної культури доби бронзи (II тисячоліття до н. е.), сарматів (II–I ст. до н. е.) та пізніх кочівників XIV–XV ст.

Як бачимо, регіональне історичне краєзнавство виконує ще одну надто важливу соціальну функцію: саме воно створює сприятливі умови для збереження «соціальної пам'яті» народу, осмислення набутого історичного досвіду [3, с. 5].

Багата на славних людей магдалинівська земля. Четверо з них мають звання Герой Радянського Союзу, 14 – Герой Соціалістичної Праці. Серед них – 8 генералів, понад 20 заслужених працівників різних галузей народного господарства та культури. До того ж селам, яким не знаходиться нині місця на карті, також є чим пишатися. Так, с. Мусієнкове є батьківщиною С. Ф. Лебеда – кандидата фізико-математичних наук та В. П. Бабенко – заслуженого раціоналізатора України. У с. Дудківка народилися два Герої Соціалістичної Праці – І. В. Ярошенко та К. Г. Спорник [10, с. 2]. Саме в Йосипівці з виступів на маленькій сільській сцені розпочиналося поступове визнання справжнього таланту майбутньої народної артистки України, оперної співачки Валентини Коваленко. А дві поетичні збірки «Співа сурмач» і «Стоїть над ружами душа» належить перу Людмили Левченко, яка народилася і виросла в невеличкому селі Гавришівці. Як стверджує В. Садиленко, Людмила Григорівна – тонкий лірик і великий художник [11, с. 3].

На Всеукраїнській науковій конференції «Розвиток історично-краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України», яка відбулася в 1991 р. в Кам'янець-Подільському, йшлося про необхідність створення повного реєстру й історичного опису втрачених населених пунктів України. А Всеукраїнська спілка краєзнавців «Селянська спілка України» і редакція газети «Сільські вісті» розробили програму «Пам'ять втрачених сіл», яка передбачає створення літопису зниклих населених пунктів [4, с. 104]. Зрозуміло, що ця праця мала б виняткове значення для виховання почуття духовного зв'язку поколінь, відродження історичної пам'яті українського народу. Але, на превеликий жаль, на сучасному етапі спільна робота науковців і краєзнавців щодо підготовки та створення такого літопису, як, до речі, і перевидання багатотомної енциклопедії «Історія міст і сіл України», дуже повільно просувається вперед.

Бібліографічні посилання

1. Архів Магдалинівського районного історико-краєзнавчого музею.
2. Безуглий Л. Цвіткове, вересень 43-го // Шляхом Леніна. – 1987. – 9 трав.

3. Бolečух А. Г. Подніпров'я як об'єкт краєзнавства // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1.

4. Збережемо пам'ять про втрачені села (Звернення Всеукраїнської спілки краєзнавців, Селянської спілки України, редакції газети «Сільські вісті») 28 грудня 1991 р. // Сільські вісті. – 1991. – 29 груд.

5. Исследования в Орельско-Самарском междуречье // Археологические открытия. 1978 г. – М., 1979.

6. Історія міст і сіл України: У 26 т. / Ред. кол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К., 1967–1969.

7. Магдалинівський район // Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.

8. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. №789).

9. Рибак І. Сільські населені пункти України: проблеми та труднощі розвитку (наприкінці 50-х – перша половина 80-х рр. XX ст.) // Краєзнавство. – 2000. – №1–2.

10. Садиленко В. Це наша з вами історія // Наше життя. – 2003. – 3 верес.

11. Садиленко В. Прозаїки і поети – наші земляки // Наше життя. – 2002. – 3 січ.

12. Справочник партийного работника. – М., 1968. – Вип. 9.

13. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. – К., 1978.

14. Стельмах Г. Перспективи розвитку сільських поселень на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4.

15. Тарасенко І. У чудових місцях (3 історії ріднокраю) // Наше життя. – 1994. – 3 листоп.

16. Телегін Д. Розкопки в Приоріллі // Зоря. – 1978. – Серп.

17. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть. // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2.

18. Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 25.04.04

ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ

УДК 94 (477.7)

Л. М. Голубчик, Д. М. Голубчик

*Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей*

Придніпровська державна академія будівництва і архітектури

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Аналізуються головні напрямки збереження історико-культурної спадщини Дніпропетровської області в незалежній Україні.

Складова нашої культурної спадщини – нерухомі пам'ятки України, що дійшли до нас від попередніх поколінь. Вони не тільки національна цінність, а й невід'ємна частина світової цивілізації.

Головним документом, що регламентує міжнародне співробітництво у сфері збереження пам'яток, є Конвенція охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.), яка була прийнята з ініціативи ЮНЕСКО і ратифікована Україною. У ній наголошується важливість «для всіх народів світу збереження унікальних і незамінних цінностей, незалежно від того, якому народові вони належать» [2, с. 20]. Система охорони пам'яток має бути ефективною та колективною. Але усі пам'яткоохоронні заходи щодо збереження національної спадщини покладаються на державу, в якій вони знаходяться.

Гарантувати збереження пам'яток у будь-якій державі може тільки досконале законодавство та підзаконні акти, які чітко визначають шляхи реалізації пам'яткоохоронної роботи. 8 червня 2000 р. набув чинності Закон України «Про охорону культурної спадщини», який визначає чітку систему державного управління та регламентує правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження [1, с. 4].

© Голубчик Л. М., Голубчик Д. М., 2004

На державному обліку в Україні перебуває понад 130 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, 12 тисяч з яких знаходяться на території Дніпропетровщини. Згідно зі статистикою, наведеною в Комплексній програмі паспортизації пам'яток, наша область посідає перше місце в Україні за їх кількістю.

За видами нерухомих пам'яток Дніпропетровщини поділяються на історичні та пам'ятки монументального мистецтва (понад 4 тисячі), археологічні (7,5 тисяч), пам'ятки архітектури та містобудування (317).

60 об'єктів культурної спадщини Дніпропетровської області постановами Кабінету Міністрів України внесені до Реєстру пам'яток національного значення. Це, зокрема, такі об'єкти архітектури в м. Дніпропетровську, як будинок Англійського клубу (1890 р., вул. Леніна, 3), будинок Музею старожитностей (1905 р., пр. К. Маркса, 16), Палац (1786 р., парк ім. Т. Г. Шевченка), Будинок губернатора (1830 р., вул. Леніна, 14), будинок Зимового театру (1907 р., пр. К. Маркса, 97), Брянська Миколаївська церква (1913–1915 рр., пр. Калініна, 66) та ін.

Прикладами пам'яток історії національного значення є споруди Української укріпленої лінії XVIII ст. – земляні вали з укріпленнями, які збереглися в Царичанському районі; Новобогородицька фортеця XVII–XVIII ст., що розташована біля с-ща Шевченко в м. Дніпропетровську; могила кошового отамана Івана Сірка в Нікопольському районі; могила академіка Д. І. Яворницького.

До реєстру пам'яток археології національного значення увійшли кургани Нечаєва, Гегеліна могила, Орлова могила в Нікопольському районі, а також Башмачанське городище, датоване III–IV ст. н.е. – єдине укріплене поселення, відоме на цей час у Подніпров'ї [3].

На відміну від рухомих пам'яток, нерухомі найменш захищені від руйнівних сил природи та антропогенного впливу. Аналізуючи те, що вже зроблено у справі збереження пам'яток культури в Україні, у справі приведення чинного законодавства у відповідність до міжнародних угод, слід зазначити, що окремі напрямки пам'яткоохоронної роботи визначені в указах та дорученнях Президента, постановках Верховної Ради та Кабінету Міністрів України.

Введення в дію у 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини» сприяло прийняттю низки підзаконних актів. Так, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (2001 р.) затверджує процедуру визначення об'єкта пам'яткою [6].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження історичних населених місць України» (2001 р.) до переліку історичних увійшли міста: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ та Павлоград [7]. Це зобов'язує владу названих міст розробити та затвердити науково-проектну документацію з визначення меж їх історичних ареалів. Утім наразі такого проекту немає навіть у Дніпропетровську. Така ситуація значно ускладнює проблему охорони культурної спадщини в містах і не дає можливості регулювати процес глобального наступу нового будівництва на історичні центри відповідним пам'яткоохоронним структурам.

У 2002 р. набула чинності Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003 – 2010 рр.» [4]. Паспорт на пам'ятку – головний обліковий документ. Але на сьогодні форма паспорту ще й досі не затверджена.

Стаття 19 Закону України «Про охорону культурної спадщини» констатує: «Кожна пам'ятка має майнову цінність, що обчислюється у грошовій одиниці України». Методика грошової оцінки пам'яток затверджена Постановою Кабінету Міністрів України у 2002 р. [5]. Згідно з цією методикою, Дніпропетровською обласною прокуратурою були визначені збитки, нанесені пам'яткам археології в Солонянському районі області внаслідок роздержавлення земель, зайнятих курганами. Це дало змогу порушити карну справу і застерегти землевпорядні структури інших районів.

Питання охорони культурної спадщини перебуває під постійним контролем Верховної Ради України. Так, у вересні 2002 р. та в листопаді 2003 р. Кабінет Міністрів України звітував Верховній Раді про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України. Верховна Рада, незважаючи на великий обсяг запроваджених нормативних документів, визнала діяльність Кабінету Міністрів України щодо здійснення державної політики з охорони культурної спадщини незадовільною [8; 9].

Збереження культурної спадщини – справа політична, адже авторитет кожної держави у світі залежить від того, як вона ставиться до долі історичних надбань свого народу. Не випадково 2002 р. був проголошений Міжнародним роком з охорони і збереження культурної спадщини. Головними завданнями держави щодо збереження власної культурної спадщини визначаються:

- удосконалення пам'яткоохоронної законодавчої бази;

- створення чіткої вертикалі державного управління у справі охорони пам'яток;

- затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини.

Висока мета охорони культурної спадщини будь-якої країни полягає в тому, що ця спадщина належить не тільки певній державі, а й світові, не сьогоднішню – а вічності.

Бібліографічні посилання

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини», Київ, 08.06.2000 № 1805 – III // Урядовий кур'єр. – 2000. – 12 лип. – № 124.
2. Охорона культурної спадщини: 36. міжнар. документів. – К.: Видавництво «АртЕк», 2002.
3. Про занесення пам'яток історії, мочументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 24 квіт. – № 78. – Інтернет*.
4. Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003 – 2010 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2002 р. № 1330 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 37 с. 16. – Інтернет*.
5. Про затвердження Методики грошової оцінки пам'яток. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2002 р. № 1447 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 09 жовтня. – № 186. – Інтернет*.
6. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 24 квітня. – № 78. – Інтернет*.
7. Про затвердження Списку історичних місць України. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 09 серпня. – № 142. – Інтернет*.
8. Про інформацію Кабінету Міністрів України про здійснення державної політики щодо виконання законів України «Про природно-заповідний фонд України» і «Про охорону культурної спадщини» та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника «Хортиця» й інших об'єктів природо-заповідного фонду. Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 2002 р. № 140 – IV // Голос України. – 2002. – 27 вересня. – № 177.

* www.kmu.ua/z1portal/tempe?page=search

8. Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури українського народу, що знаходяться за її межами. Постанова Верховної Ради України від 27 листопада 2003 р. № 1351 – IV // *Голос України*. – 2003. – 16 груд. – № 239.

Надійшла до редколегії 21.04.04

УДК 94(477)093

В. Л. Борисов

Український державний хіміко-технологічний університет

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ЗАКЛАДИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО (КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО) РЕГІОНУ В 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Розкриваються аспекти розвитку загальноосвітніх закладів Дніпропетровського (Катеринославського) регіону 1920-х – на початку 1930-х років. Відзначаються зміни, які відбулися у загальноосвітніх закладах внаслідок соціально-політичних перетворень у суспільстві. Доводиться негативний вплив класової ідеології на розвиток загальноосвітніх закладів в зазначений історичний період.

У наші дні, в умовах реформування загальноосвітньої школи в Україні, велике значення має вивчення та переосмислення досвіду становлення загальноосвітньої школи в 1920-ті – на початку 1930-х років. І не останнє місце в цьому процесі посідає дослідження історії становлення та розвитку загальноосвітньої школи Дніпропетровського (Катеринославського) регіону, її ролі в культурно-освітньому житті Придніпровського краю.

Після завершення громадянської війни загальноосвітні заклади знаходилися в тяжкому положенні. Загальна політична й економічна криза, голод, який охопив у 1921 р. південні райони України, призвели до значного скорочення мережі загальноосвітніх шкіл та дитячих закладів. У 1922/23 навчальному році в Україні нараховувалося 16 тис. 665 шкіл, що було більш ніж удвічі менше порівняно з 1913 р. [15].

© Борисов В.Л., 2004

За таких умов у більшості шкіл Дніпропетровського регіону навчання було припинене. Президія Спілки вчителів м. Нікополя звернулася до відділу соціального забезпечення за видачею дарових обідів та необхідних продуктів, а також направила 24 березня 1921 р. в Харків Наркому освіти телеграму з проханням «збільшення посадових окладів, тому що вчителство голодує» [13].

Значне погіршення матеріального становища вчителів та учнів створило серйозну загрозу самому існуванню загальноосвітніх шкіл на Дніпропетровщині (Катеринославщині). Так, згідно зі звітом Катеринославського губернського відділу народної освіти за січень–червень 1921 р., зимою в Катеринославі зі 117 шкіл функціонували тільки 10 і лише до літа було відкрито ще 50 шкіл із загальною кількістю 9700 учнів, що становило трохи більше 53 % від числа дітей шкільного віку [17]. У цілому на Катеринославщині відвідуваність школи дітьми зимою 1921 р. впала до 50 %, а шкільними працівниками – до 80 %. Головними причинами цього були відсутність харчів та теплого одягу [17].

Виходячи зі становища, що склалося, Раднарком УСРР постановою від 14 жовтня 1921 р. ухвалив патронат господарчих та профспілкових органів над загальноосвітніми школами. Дозволялося також за рахунок батьківських коштів у формі грошових або інших натуральних внесків утримувати школи та вчителів [21]. Так, газета «Селянська правда» писала у ті дні: «незважаючи на страшний голод, селяни-бідняки протягом всього навчального року надають усе-сторонню допомогу школі та освіті. Наприклад, на Катеринославщині 375 шкіл були повністю забезпечені паливом, продуктами харчування» [18]. У ряді шкіл м. Нікополя учнями молодших класів було зібрано продовольство на допомогу голодуючим учителям [14]. А Пленум Катеринославського губвиконкому в липні 1925 р. ухвалив рішення про передачу 40 % шкільної мережі на селі на фінансування місцевого населення [20].

У 1923/24 навчальному році почалося поступове збільшення асигнувань (майже вдвічі порівняно з 1922 р.) на потреби народної освіти [20]. Це сприяло становленню загальноосвітньої школи і, у першу чергу, її «українізації». Так, на Катеринославщині число українських загальноосвітніх шкіл зросло з 24,4 % в січні 1922 р. до 29,6 % в січні 1923 р., українсько-російських – з 21,1 до 25,4 %, відповідно [16]. За станом на 1 жовтня 1923 р. число українізованих та українсько-російських (змішаних) шкіл становило в Катеринославській губернії вже 69,2 %, тоді як українців в регіоні проживало 78,5 % [20]. Тобто майже 10 % українського

населення губернії не мали своєї національної школи.

Крім цього, на Катеринославщині були відкриті в 1920-х роках єврейські, німецькі, болгарські, польські загальноосвітні заклади.

Специфічні соціально-економічні умови, в яких опинилися загальноосвітні заклади Катеринославщини на початку 1920-х років, вплинули і на навчально-виховний процес. Під час складання навчальних програм велика увага приділялася «трудовим процесам під відкритим небом, які повинні проводитись колективно». В обов'язки вчителя ставилося пояснювати учням переваги колективної праці [9]. Так, у школі с. Чумаки Катеринославського повіту, Катеринославської губернії затверджений «План весняної шкільної кампанії по селах Катеринославського повіту в 1921 р.» містив два розділи:

«1. Науково-просвітня педагогічна робота.

2. Трудові процеси переважно під відкритим небом».

При цьому вчителям рекомендувалося давати «прежде всего те реальные знания, надобность в которых ясно осознана учащимися» [8]. У цілому середину 1920-х рр. можна вважати періодом розквіту шкільного краєзнавства. Проводилася велика позашкільна робота, створювалися краєзнавчі групи, музеї, учителі та учні організовували походи по рідних місцях. Цьому сприяло також проведення Наркоматом освіти УСРР в 1927–1932 рр. Дніпрогесівської експедиції, в якій, крім наукових співробітників, брали участь студенти та викладачі Дніпропетровського інституту народної освіти. Однак з кінця 1920-х рр. краєзнавство дистанціювалося від проблем історії та культури українського народу, його головним завданням визначалося вивчення виробничих сил певного регіону, яке трактувалося як «виробниче краєзнавство». Крім цього, на даний період припадає політизація навчально-виховної роботи загальноосвітніх шкіл. З початку 1930-х рр. було введено правило в аналізі навчально-виховної роботи подавати довідку про «ідеологічний стан шкіл». Учителям нав'язувалися функції підглядачів: вони мусили звітувати не тільки про свою роботу, але й про благонадійність учнів. Так, у школах міста Дніпропетровська була запроваджена «Схема відчиту викладавця за пророблену роботу в 1931–32 рр.», в якій зазначалися такі пункти: «Яку громадсько-політичну роботу провела група за рік» та «Які класово-ворожі прояви малися в групі, коріння. Як реагували учні» [12].

Початок насильницької колективізації та форсованої індустріалізації, нестача, як наслідок цього, продуктів харчування, черги за хлібом, «шахтинська справа» породили страх «репресій та зміни

курсу влади до трудової інтелігенції». Багато хто з учителів виступав проти колективізації. Так, учителька школи с. Сухачівка В. Надіон заявила своїм учням: «Кого вони розкуркуюють, того, хто увесь вік трудився... Якби виділити усіх так званих куркулів в окремий колгосп, то це був би вірцевий колгосп. Тому, що там були б ті люди, які звикли трудитися і уміють трудитися» [3]. Викладач Дніпропетровського педтехнікуму Є. І. Добровольський в цілому так висловився з приводу радянської виборчої системи: «Мені здається, що нарікання з усього світу несуться, що у нас голосуюче стадо» [1]. Начальник окривідділу ДПУ в «Обзоре о политсостоянии Днепропетровского округа на 25.VI.1929 г.» констатував «общее поднятие антисоветской активности» серед професури, наукових працівників, більшості вчителства. Це привело до ряду арештів в 1930–1931 рр. серед викладачів та студентів Дніпропетровського ІНО. Було «розкрито» у Дніпропетровській області т. зв. групи «Бджолярі» та «Господарство», в які входили і працівники загальноосвітніх шкіл [10].

Початок репресій вимагав від учительства проявів лояльності відносно радянської влади та комуністичної партії. Профспілквою конференція вчителів Дніпропетровщини в 1931 р. відмітила у своєму рішенні: «Класовий ворог невпопад намагається зберегти свої позиції, підриваючи темпи розгорнутого соціалістичного наступу, і бореться за просування своєї ідеології в практику просвітительських закладів як на теоретичному, так і на педагогічному фронті». Конференція також визначила завдання щодо «посилення пильності» з боку працівників загальноосвітніх шкіл [19].

На жаль, ідеологізація загальноосвітніх закладів Дніпропетровщини на початку 1930-х років проходила на фоні низької педагогічної кваліфікації більшості вчителів і аж ніяк не сприяла її підйому. Наприклад, з числа 1243 педагогів центральної частини м. Дніпропетровська в 1932 р. тільки 174 мали вищу освіту; 574 – середню; незакінчену вищу та середню – 85 та 17, відповідно, а 102 вчителі закінчили тільки 4 класи загальноосвітньої школи. Ще гіршими були справи в сільській місцевості. Так, у Приміському районі Дніпропетровської області на 01.10.1932 р. з 360 вчителів тільки 12 закінчили вищі навчальні заклади, 162 – середні, а 139 – тільки 4 класи школи. Мали незакінчену вищу 18 осіб та незакінчену середню освіту 23 [7]. Низька професійна кваліфікація вчителів негативно впливала і на їх моральність, а складне матеріальне становище – на життєву та соціальну поведінку. Так, Дніпропетровський відділ народної освіти звільнив з роботи вчительку

однієї із загальноосвітніх шкіл міста «за антипедагогічні вчинки, які виявилися в тому, що вона примушувала учнів носити собі продукти» [20].

У доповідній записці начальника Дніпропетровського оперативного сектора ДПУ УСРР за 1932 р. давалася така оцінка становища в школах міста та області: «В школах спостерігається пияцтво, розпуста, бюрократизм, грубе поводження з учнями, побиття їх та незацікавленість вчителів в класовому вихованні дітей». На підтвердження сказаного наводилися такі факти: учитель школи села Підгороднє – А.В.Короткий «в п'яному вигляді запряг коня, без капелюха, стоячи в бричці під'їхав до сільради, де став лаятися нецензурно, чим викликав обурення селян... Одного разу учні виплутували його з дроту, в який він потрапив п'яним». Або ж учителька того ж села Креснамполь Т. «веде розпусне життя: живе з головою сільради та секретарем партосередку, майже всі представники району, приїжджаючи в Підгороднє, зв'язуються з нею». Відомі також випадки рукоприкладства в загальноосвітніх закладах. Так, учитель Волоської школи Митренко Гр. побив учня 5 класу Н. Назаренка. Після заяви батьків учня в міліцію, учитель зник у невідомому напрямку; у с. Сухачівка Дніпропетровської області вчитель Федоров на уроці побив учня-комсомольця Шевцова Л. [2]. Усі ці факти дозволяють дійти висновку, що моральний, соціальний тип багатьох учителів на початку 1930-х рр. не відповідав не тільки вимогам педагогіки, а й тим ідеологічним завданням, які ставили перед ними правляча комуністична партія та радянський уряд в умовах «розгортаного соціалістичного будівництва».

Насильницька колективізація, високий план хлібозаготівель, погіршення матеріального становища загальноосвітніх шкіл, усього населення УСРР відобразилося на поглядах та переконаннях, які формувалися в учнів. Так, на початку 30-х рр. ДПУ констатувало «багато фактів, що характеризують активізацію класово-ворожих сил та спроби використати радянську школу в контрреволюційних цілях». Це знаходило прояв у першу чергу в тому, що багато хто з учнів на піонерських та комсомольських зборах, у спілкуванні між собою виступав проти хлібозаготівель і організації колгоспів. Так, учениця 5-го класу 47-ї школи м. Дніпропетровська заявила на піонерських зборах: «Колгоспи не потрібні, вони є причиною того, що немає хліба. Підтвердженням цього є видача в школі сніданків без хліба». Загроза голоду, що насувався, також відобразилася на громадській свідомості учнів. Так, учень 26-ї школи м. Дніпропетровська сказав на уроці суспільствознавства: «Радянська влада при-

ймає робітників обходитись без м'яса і хліба». А учень 7-го класу 18-ї школи Амур-Нижньодніпровського району заспівав на шкільному вечорі: «Сталін грає на гармошці, Ленін пляше гопака. Україна вся радіє, бо сто грам на їдока». Учень 4-го класу Радько заявив груповоду (класному керівнику) таке: «На воротах серп і молот, а у хаті смерть і голод» [5].

Спостерігаючи тяжке матеріальне становище в багатьох сім'ях, слухаючи розмови старших, учні чудово розуміли, хто є дійсним винуватцем голоду та бід українських громадян. Так, син колишнього комуніста, виключеного з партії за «антирадянські розмови», учень 3-го класу Дійовської школи № 1 організував гурт серед своїх однокласників. Уночі вони пішли в школу, зняли зі стін у вестибюлі портрети Сталіна, Кагановича та інших вождів, викололи їм очі, а потім спалили ті портрети на шкільному подвір'ї. За тих умов природним стало створення серед учнів нелегальних організацій, на противагу піонерському та комсомольському руху. Так, у 8-й школі м. Дніпропетровська була створена група під назвою «Юні розвідники», а в 36-й школі – група «Юні невірники». Ці групи учнів шкіл мали свою символіку, умовний шифр, підстерігали та били піонерських і комсомольських активістів. Спеціальна комісія, створена Дніпропетровським міськкомом партії та міським відділом народної освіти, зробила висновок, що «утворення у 36-й школі дитячої класово-ворожої організації «Юні невірники», яка поставила собі за мету протидіяти піонерській організації та зривати шкільний режим, є яскравим зразком активізації класового ворога в школі та його прагнень використати дітей, як знаряддя в боротьбі за здійснення своїх класово-ворожих цілей» [6].

Згідно з рішенням міської ради та відділу народної освіти Дніпропетровська в школах міста здійснили «чистки». Ряд учителів було звільнено, школярі-учасники нелегальних груп виключені зі шкіл, а на їх батьків заведені «справи» в ДПУ. Дніпропетровський міський комітет партії постановив «зміцнити склад викладачів та учнів загальноосвітніх шкіл, очистити його від класово-ворожих елементів». Було також ухвалено рішення про збільшення кількості піонервожатих та посилення піонерської роботи в школах міста та області. Подібні заходи проводилися на ґрунті «рішучої боротьби на два фронти з усілякими проявами ухилів від марксистсько-ленінської лінії в педагогіці, підвищення авангардної ролі комуністів-учителів в роботі школи» [4]. Усе це свідчить про остаточне утвердження в навчально-виховній роботі шкіл регіону комуністичної ідеології. З кінця 1920-х – на початку 1930-х років робота загально-

освітніх закладів повністю зосередилася на підготовці учнів до соціально-економічних та політичних змін, які відбулися в суспільстві після укріплення тоталітарної системи.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1489, арк. 110.
2. Там же. – Ф. 18, оп. 1, спр. 419, арк. 8.
3. Там же. – Арк. 11.
4. Там же. – Спр. 1468, арк. 27.
5. Там же. – Арк. 72.
6. Там же. – Арк. 105.
7. Там же. – Спр. 1469, арк. 53.
8. Там же. – Ф. 43, оп. 1, спр. 35, арк. 47.
9. Там же. – Арк. 48.
10. Там же. – Ф. 305, оп. 2, спр. 69, арк. 8.
11. Там же. – Ф. 439, оп. 1, спр. 21, арк. 4.
12. Там же. – Арк. 23.
13. Там же. – Ф. 4073, оп. 1, спр. 41, арк. 39.
14. Там же. – Арк. 40а.
15. *Машкін А.* Освітня політика за доби диктатури пролетаріату. – Х., 1926. – С. 10.
16. Народное образование Украины на 1 января 1923 г. // Статистика Украины. – 1923. – № 46. – С. 45.
17. Отчет Екатеринославского губернского отдела народного образования за январь–июнь 1921 г. – Екатеринослав, 1921. – С. 6.
18. Селянська правда. – 1922. – 4 лют.
19. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 166, оп. 4, спр. 40, арк. 260.
20. Там же. – Оп. 6, спр. 621.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 49.

Надійшла до редколегії 24.04.04

УДК 94(477) «19»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет

ОПТИМІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ середини 50-х – середини 60-х років ХХ століття (на прикладі Дніпропетровського сільгоспінституту)

Висвітлюється складний процес залучення вищої сільськогосподарської школи України до потреб матеріальної сфери аграрної галузі за часів хрущовських реформ.

Аграрна політика держави середини 50-х – середини 60-х рр. ХХ ст. останнім часом стає предметом дедалі більшої уваги вітчизняних дослідників [1]. В. Баран, В. Даниленко, С. Кульчицький розглядають її в контексті соціально-економічної і суспільно-політичної ситуації даного періоду [2]. Зміни в системі управління галуззю республіки та в її організаційно-виробничій структурі проаналізовано П. Панченком [6]. Заходи держави у сфері присадибного селянського господарства дослідили В. Марчук і С. Тимченко [5]. Вплив аграрних перетворень середини 50-х – середини 60-х рр. на українське село вивчала І. Лубко [4].

Проте свій інтерес історики зосереджують в основному на питаннях матеріально-технічного та соціально-економічного характеру. Через це не знайшла свого висвітлення ціла низка сюжетів, у тому числі й такий важливий, як процес інтелектуалізації матеріального виробництва колгоспного села, залучення до нього навчальних закладів, зокрема вищих. І хоча є дослідження, присвячені даному аспекту, однак вони виконані в радянські часи і мають особливості історичної науки того часу. У них висвітлюється лише кількісний бік справи і взагалі не піднімаються питання щодо прилучення навчальних закладів до потреб матеріального виробництва села відповідно до політики держави. Залишається не висвітленим і непроаналізованим процес пошуку найбільш оптимальної роботи вищих навчальних закладів в умовах нових вимог щодо аграрної галузі.

Певною мірою заповнити таку прогалину власне й покликане дане повідомлення.

© Нікілев О.Ф., 2004

Сільське господарство країни повоєнного періоду, через політику, здійснювану щодо нього партійно-державним керівництвом на чолі з Й. Сталіним, знаходилося в дуже скрутному становищі. Безкомпромісне вилучення виробленого ним продукту на тлі обмеженого асигнування і матеріально-технічного забезпечення призвело до того, що село з багатьох показників не змогло вийти навіть на довоєнний рівень, що негативно позначилося на всіх сферах внутрішнього життя країни. У такій ситуації перед новим партійно-державним керівництвом, яке після смерті попереднього лідера очолив М. Хрущов, як пріоритетне постало завдання швидкого виведення з кризи аграрного виробництва. З цією метою була розроблена спеціальна програма ліквідації відставання галузі і потужного її піднесення в найкоротші строки, яку було прийнято на скликаному для цього у вересні 1953 р. пленумі ЦК КПРС.

У комплексі заходів фінансового, матеріально-технічного, організаційно-господарського, пропагандистсько-агітаційного характеру, задіяних для підйому сільського господарства, важливе місце відводилося і такому складнику, як підвищення інтелектуального потенціалу керівної і технологічної ланок його виробничої сфери. Проте у прийнятій програмі «класичним» формам – вузам і технікумам, призначення яких власне і полягає у формуванні інтелектуальної верстви працівників виробництва, належного місця не знайшлося.

Лише наступного 1954 р. цю похибку виправили, прийнявши дві партійно-урядові постанови, у березні – «О недостатках в деле подготовки специалистов с высшим образованием и мерах устранения этих недостатков» та у вересні – «Об улучшении подготовки, распределения и использовании специалистов с высшим и средним специальным образованием», які фактично визначили напрямок трансформацій у сфері діяльності вищих навчальних закладів упродовж десятиліття.

Для реалізації розроблених у них положень було визнано за необхідне зосередити всі сільськогосподарські вузи в одному відомстві, власне – у Міністерстві вищої освіти СРСР, яке для цього було спеціально відтворене після своєї ліквідації в 1953 р. Проте такий крок стосовно сільськогосподарських вищих навчальних закладів не мав необхідної ефективності. Він лише закріпив ситуацію, що існувала в країні з 1946 р.: підготовкою фахівців аграрного профілю опікувалося одне міністерство (спочатку це було Міністерство вищої освіти, потім культури і знову – Мінвуз), а використовувало їх інше – Мінсільгосп. До того ж відомства були союзного рівня, що значно обмежувало можливості регіонів країни впливати на кількісні параметри підготовки фахівців відповідно до своїх потреб.

Улітку 1956 р. сільгоспінститути передали Міністерству сільського господарства СРСР. Це певним чином сприяло вирішенню ряду їх потреб. У першу чергу збільшилися обсяги фінансування порівняно з часом перебування їх у віданні МВО. Але все ж питання кадрового забезпечення колгоспного виробництва України залишалися віддаленими від його конкретних потреб, оскільки, як і раніше, підготовка спеціалістів сільського господарства продовжувала перебувати в компетенції загальнодержавних структур.

У складі союзного міністерства сільгоспвузи республіки знаходилися до березня 1959 р. Потім у рамках здійснюваної в країні децентралізації управління економікою їх передали МСГ України. Чотирирічне перебування у сфері інтересів «рідного» відомства позитивно позначилося на ряді параметрів діяльності інститутів. Так, ще більше зросли обсяги їх фінансування, значно оперативнішим стало реагування на потреби галузі щодо тих чи інших категорій спеціалістів, помітно зросли й масштаби їх підготовки, дещо зменшився відсоток випускників, що направлялися на роботу за межі республіки.

Проте, у 1963 р. цей позитивний процес обірвався. На вищому партійно-державному рівні було визнано за доцільне знову зосередити всі вищі сільськогосподарські навчальні заклади в руках Міністерства сільського господарства, де вони й перебували до 1991 р.

За період з 1953 р. по 1991 р. аграрні інститути республіки шість разів передавали з одного відомства до іншого. І щоразу такий перехід супроводжувався зміною орієнтирів щодо вирішення завдань навчальних закладів, методів та шляхів їх досягнення. Усе це негативно позначилося на діяльності вузів, а в кінцевому підсумку – на забезпеченні кадрових потреб сільськогосподарської галузі республіки. Ситуація з підготовкою даної категорії фахівців фактично була відображенням всієї аграрної політики державно-партійного керівництва того часу, яка відзначалася спонтанністю, непослідовністю, недостатнім осмисленням заходів та непередбачуваністю їх наслідків, а через це – частою зміною напрямків реалізації поставлених завдань.

Нечіткість позиції керівництва країни щодо вузів проявилася з самого початку виконання ухвалених у 1954 р. партійно-урядових постанов через відсутність механізму втілення їх у життя відповідними союзними структурами, єдності поглядів Центру та регіонів щодо шляхів і методів реалізації наміченого.

Серйозні розбіжності зокрема мали місце щодо розуміння поняття «оптимізація мережі навчальних закладів». Союзними орга-

нами це бачилося як механічне скорочення кількості навчальних закладів у межах всієї країни, і в першу чергу – у «благополучних» щодо цього регіонах. До таких належала й Україна, на яку припадало 20 із 98 сільгоспвузів СРСР і яка відносно забезпеченості ними поступалася лише Російській Федерації. Але в республіці мережа інститутів даного профілю, в основному, складалася у передвоєнний період відповідно до тогочасних потреб країни. У повоєнні роки відродження її відбувалося у тому ж самому форматі, проте без урахування демографічних і територіальних змін, що сталися в першій половині 1940-х рр. З дев'яти областей, утворених на території, що відійшли до Радянського Союзу і увійшли до складу України, лише в одній – Львівській було організовано два вузи сільськогосподарського профілю. Із 18 інститутів східної частини республіки 10 знаходилося в Київській та Харківській областях. Тобто непропорційність щодо розміщення вузів мала місце ще в довоєнний період, однак деякою мірою її пом'якшували менші розміри республіки та переважне використання випускників в управлінських, планових і контролюючих структурах та науково-дослідних установах. Унаслідок збільшення території республіки на третину за станом на 1954 р. в сільському господарстві України не вистачало більш ніж 50 000 спеціалістів вищої кваліфікації. За тогочасних масштабів їх підготовки задоволення потреб виробничої сфери мало відбутися: щодо інженерів-механіків – у 1968 р., агрономів – у 1970 р., зоотехніків – у 1982 р. [9, спр. 323]

Українське керівництво, виходячи з інтересів республіканської галузі, які полягали у прискоренні кількісного та якісного формування інтелектуального потенціалу всіх ланок виробничої сфери, пропонувало здійснити вдосконалення мережі навчальних закладів без порушення чинної географії їх розташування через об'єднання функціонуючих у межах одного міста вузів сільськогосподарського профілю, створивши таким чином більш потужні навчальні заклади, що дозволило б, по-перше, більш економно й ефективно використовувати їх науковий потенціал, по-друге, збільшити обсяги підготовки спеціалістів відповідно до потреб галузі, по-третє, значно знизити собівартість підготовки фахівців. Проте пропонування республіканським керівництвом підхід щодо вирішення проблеми не був узятий до уваги відповідними союзними органами, які пішли по шляху вдосконалення мережі сільгоспвузів саме в напрямку механічного скорочення їх кількості, виходячи з власного розуміння доцільності такого кроку. У результаті відбувалася не оптимізація кількості навчальних закладів в областях з найбільшою їх насиченістю, а, навпаки, планувалася

ліквідація їх там, де в цьому необхідності не було. Так, за пропозицією союзних органів, у 1955 р. було намічено об'єднати Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут із Житомирським, наполовину зменшити кількість вузів у південній частині України, оскільки, як вони вважали, у цьому регіоні їх забагато. Планувалося об'єднати Одеський сільськогосподарський інститут з Кримським, Дніпропетровський з Мелітопольським механізації сільського господарства. До того ж планувалося перемістити Дніпропетровський інститут на базу Мелітопольського, не пристосованого для цього ні за профілем, ні за обсягом навчальних площ [9, спр. 47]. Такий підхід викликав обурення як колективів вузів, так і органів сільського господарства республіки, яке підтримали партійні, господарські та наукові структури найвищого республіканського рівня.

Все ж від запланованого союзного напрямку все ж відмовилися. Намічений курс почав реалізовуватися у більш м'якій формі, а саме через скорочення набору на одні спеціальності й припинення його на інші під приводом того, що Україна не потребує такої кількості фахівців даного профілю. Ці кроки пояснювалися також об'єктивною ситуацією. По-перше, необхідністю приведення до потреб повоєнного села номенклатури спеціальностей у вузах, яка значною мірою відображала довоєнну спрямованість на підготовку спеціалістів для керівних органів, науково-дослідницької та викладацької діяльності. У першу чергу це стосувалося так званих вузьких спеціальностей і спеціалізацій, в яких виробнича сфера не відчувала гострої потреби. Було скорочено, а в ряді вузів закрито взагалі підготовку фахівців за такими спеціальностями, як «грунтознавство», «агрохімія», «лісоводство», «агромеліорація», «овочівництво», «виноградарство», «плодівництво» та ін. У Дніпропетровському СГІ припинили підготовку агрономів / бавовнярів (вуз разом із Херсонським та Одеським СГІ забезпечував бавовнярські господарства південних областей України такими спеціалістами). Цей захід загострив потребу республіки щодо фахівців з даної культури, яка й без того була складною через направлення у значній кількості випускників цієї категорії в інші регіони СРСР.

Паралельно зі скороченням спеціальностей і спеціалізацій почала здійснюватися так звана оптимізація прийому до вузів. Вона полягала у перерозподілі прийомів у навчальні заклади в межах встановленої для республіки норми. Згідно з планами союзних органів було зменшено набір у так звані «центральні» вузи і збільшено за їх рахунок – у «периферійні». Хоча стосовно сільськогосподарських вузів таке визначення було досить умовним. Лише чотири з них:

Уманський, Кам'янець-Подільський, Білоцерківський сільськогосподарські та Мелітопольський механізації сільського господарства інститути були розташовані в містах обласного підпорядкування. Решта 16 функціонували в обласних і столичному центрах. Внаслідок здійснення наміченого заходу план прийому у сільгоспвузи України в 1956 р. порівняно з 1955 р. мав скоротитися на 700 осіб [9, спр. 372]. І це при гострій потребі матеріального виробництва у фахівців. Лише завдяки втручання партійного та господарського керівництва республіки скорочення набору було менш суттєвим. Обмеження торкнулися прийому лише до вузів «крупних міст» республіки [9, спр. 366]. Зокрема, у Дніпропетровський СГІ на агрономічний факультет було зараховано студентів наполовину менше, ніж у попередньому році і на 25 чол. зменшено набір на новостворений факультет механізації сільського господарства [9, спр. 366, 373].

Унаслідок здійсненого перерозподілу наборів в одних вузах мало місце незадіяння навчальних і виробничих площ, скорочення викладацьких колективів або ж вимушене переміщення частини викладачів до інших вузів. Так, у 1954 / 55 навчальному році, у зв'язку з переведенням за наказом МВО СРСР студентів I курсу агрофакультету Дніпропетровського СГІ до новоствореного Кам'янець-Подільського інституту, разом з ними перейшли і п'ять відповідних викладачів. У свою чергу, там, де набори зростали, навчальні, виробничі й соціальні ресурси вузу знижувалися, що позначалося на якості підготовки спеціалістів.

Не враховувалася й виробнича спеціалізація регіонів, ступінь насиченості їх навчальними закладами, наявність підготовки в регіоні фахівців нового профілю тощо. Такі дії союзних органів ставали додатковим фактором ускладнення діяльності вузів республіки, загострюючи і без того непросту ситуацію із забезпеченням її регіонів кваліфікованими кадрами. Наприклад, у 1956 р. у всіх південних вузах України, у тому числі й у Дніпропетровському СГІ було припинено прийом на зоотехнічні факультети, оскільки в союзних органах вирішили, що наявна кількість спеціалістів даного профілю перевищує потреби республіки. У південних областях підготовку зоотехніків заборонили.

У рамках обраного курсу на «оптимізацію» діяльності сільгоспвузів союзний Центр почав реалізовувати ще один захід – перегляд мережі факультетів, який полягав або в їх ліквідації, або переведенні з одного навчального закладу до іншого. Мотивувався захід відсутністю необхідної матеріально-технічної бази для підготовки фахівців відповідного профілю. При цьому не враховувалися ні нас-

лідки таких дій для колективів вузів, де відбувалося закриття факультету, ні можливості тих вузів, куди переводилася підготовка певних фахівців. Так, з Дніпропетровського СГІ у 1956 р. зоотехнічний факультет, який там існував з 1934 р., перевели у повному складі, тобто студентів I – IV курсів стаціонару і I – V курсів заочного відділення разом з більшістю викладачів – до Кам'янець-Подільського інституту, який відкрили лише 2 роки тому. На базу останнього планувалося перемістити зоотехнічні факультети ще двох інститутів.

Зневажання інтересами вузів, викладачів, студентів набуло значного розмаху. Навчальні заклади позбавлялися перспектив щодо підготовки спеціалістів, змінювалася навіть їх первинна профільність. Це ускладнювало в республіці процес формування виробничих і керівних ланок матеріальної сфери села для прискореного піднесення сільського господарства. Наприклад, до 1955 / 56 навчального року Дніпропетровський СГІ мав три факультети: зоотехнічний, агрономічний і гідромеліоративний (останній було відкрито в 1951 р.). Але в результаті переведення першого з них до Кам'янець-Подільського СГІ, третього – до Київського гідромеліоративного інституту, при вузі залишився лише один факультет – агрономічний, до того ж прийом на який скорочувався на 50 чоловік, з перспективою його закриття взагалі. Того ж року на базу ДСГІ з Кримського СГІ було переведено факультет механізації сільського господарства [3, арк. 6]. Практично інститут біологічного профілю став інженерним і вся його навчальна і науково-виробнича інфраструктура, зорієнтована на підготовку агрономів і зоотехніків, опинилася перед загрозою руйнації.

Водночас поява нових факультетів у вузах, куди вони передавалися, призвела до ускладнення їх як виробничої, так і соціальної діяльності через необхідність вирішення значного кола проблем, пов'язаних з формуванням викладацького складу, створенням необхідної матеріально-технічної навчальної бази. Щоб увійти в нормальний робочий ритм, їм було потрібно декілька років. Так, Дніпропетровський СГІ, який не мав викладачів дисциплін з підготовки інженерів-механіків, змушений був звернутися до союзного Міністерства вищої освіти з проханням направити для нього спеціалістів з Кримського СГІ та інших вузів [3, спр. 283]. Аналогічною була ситуація і з матеріально-технічною базою нового факультету. Для його нормального функціонування з КрСГІ мало надійти обладнання для 11 лабораторій та 5 навчальних майстерень, однак було передано лише для однієї майстерні, та й то застаріле і зношене. Керівництво ДСГІ вимушене було порушити клопотання перед МВО про виділення необхідних коштів для закупівлі відсутнього устаткування-

ня [3, спр. 283; 3, спр. 282]. Проте і те обладнання, яке надійшло з переведеним факультетом, ніде було розмістити через брак навчальних площ для підготовки спеціалістів саме такого профілю. Інституту знадобилося декілька років, аби пристосуватися до нової спеціальності. Але й через чотири роки, тобто у 1960 р., лабораторії факультету та їх обладнання ще не відповідали вимогам вищої школи. Більшість машин стояло просто неба. Їх вивчали методом простого спостереження, а в дощову погоду – по плакатах [3, спр. 545].

Здійснювана Центром «оптимізація» мережі факультетів призвела до збільшення в республіці малопрофільних вузів, що загрожувало їх подальшому функціонуванню. Так, за період з 1954 р. по 1958 р. кількість однофакультетних навчальних закладів зросла до п'яти (при тому, що два таких вузи вже припинили своє існування), а для дев'яти двофакультетних актуальною була перспектива звуження профільності. Унаслідок такої «оптимізації» діяльності вузів, незважаючи навіть на появу в республіканському реєстрі додатково ще двох інститутів – Кам'янець-Подільського та Кримського (перейшов у відання України після включення до її складу Кримської області РРФСР), кількість вищих навчальних закладів скоротилася до 17, що супроводжувалося зменшенням випуску дипломованих спеціалістів. За період з 1954 р. по 1959 р. прийом на денну форму навчання скоротився з 5500 до 3170 осіб [8, спр. 1883, 2027]. виправити негативну ситуацію намагалися за рахунок збільшення прийому на заочні відділення. Саме цю форму підготовки фахівців для сільськогосподарського виробництва союзні структури вважали найбільш вигідною, однак не розвивали її відповідно до потреб республіки. У 1958 р. прийом на перший курс заочних відділень становив 4900 осіб, а на 1959 р. союзне керівництво запланувало збільшення його лише на 50 осіб, хоча за даними республіканського Міністерства сільського господарства необхідно було прийняти щонайменше 7200 першокурсників [9, спр. 991].

Погіршення показників роботи вузів поставило питання про необхідність зміни негативних тенденцій. Для цього у березні 1959 р. постановою Ради Міністрів СРСР вищі сільськогосподарські навчальні заклади республіки переводилися у підпорядкування Мінсільгоспу України. Їх фінансування перекладалося на республіканський бюджет. З переходом до «свого» міністерства ситуація у вищій сільськогосподарській школі значно покращилася. Збільшилося асигнування вузів, активніше зміцнювалася матеріальна база, збільшувалися набори, що відповідало потребам сільського господарства республіки. Так, уже в 1963 р. у сільгоспвузах діяло 54 факультети,

порівняно з 32 у 1958 р. [7, арк. 35; 9, спр. 1883]. Саме більша самостійність надала можливість республіці зайнятися зміцненням бухгалтерсько-облікової ланки в колгоспах. Було відкрито 6 економічних факультетів, де готували бухгалтерів і економістів сільськогосподарських артілей. На заочне й денне відділення відкритого в Дніпропетровському СГІ економічного факультету набір становив 275 осіб щорічно [3, спр. 545]. Водночас було збільшено і прийоми на агрономічний (він залишився завдяки зусиллям керівництва вузу) та інженерний факультети відповідно до 150 та 200 осіб [3, спр. 545]. У цілому ж у республіці за час підпорядкування їй вузів набори порівняно з 1958 р. зросли на 1329 осіб [3, спр. 545].

Проте незважаючи на перебування вузів у республіканському підпорядкуванні, союзне керівництво продовжувало політику подальшої їх оптимізації. На рубежі 1950-х – 1960-х рр., визначивши курс на наближення навчальних закладів до виробництва, Центр запропонував перемістити їх у сільську місцевість на виробничу базу власних учбових господарств. В Україні було запропоновано за період 1960 – 1965 рр. змінити у такий спосіб дислокацію восьми вузів. Зокрема, Дніпропетровський СГІ мав переміститися у свій учгосп «Самарський», що за 20 км від міста. Для повноцінного функціонування навчальних закладів знадобилася відповідна соціально-побутова й навчально-виробнича інфраструктура, для створення якої необхідно було, як мінімум, 328 млн крб. Переміщення одного лише ДСГІ потребувало 36,8 млн крб. [13, спр. 1234], та через недостатнє економічне обрахування прийнятого рішення, реалізація його відбувалася вкрай повільно. Не вистачало коштів. Наприклад, із заявлених на 1960 р. 70 млн крб для початку будівництва, Мінсільгосп України зміг виділити сільгоспвузам лише 20 млн, оскільки замість обіцяних для аграрної галузі республіки 1400 млн, отримав від Центру лише третину цієї суми [13, спр. 1234].

Після звільнення з посади у 1964 р. головного генератора трансформацій у сільському господарстві М. Хрущова, реалізація ідеї переміщення навчальних закладів у сільську місцевість була припинена. За цей час у свої учгоспи встигли перебазуватися лише два вузи – Львівський сільськогосподарський та Харківський зооветеринарний інститути, що було найлегше зробити, оскільки їхні господарства знаходилися на околицях міст. Дніпропетровський СГІ, як і більшість інших вузів республіки, залишився за місцем своєї прописки від 1934 р.

Таким чином, у результаті оптимізації, здійснюваної союзним керівництвом у галузі вищої сільськогосподарської школи з метою

наближення її до потреб аграрної галузі, вузи республіки значною мірою втратили свою первинну профільність, не завершилося їх формування як повнопрофільних навчальних закладів, що мали забезпечувати весь спектр потреб сільського господарства республіки в аграрницьких професіях. Більшості з них, як це видно з долі Дніпропетровського СГІ, довелося відроджувати свою профільність як сільськогосподарського інституту в пізніші періоди. Тобто досить складно відбувалося включення вищої сільськогосподарської школи в аграрне виробництво. В основі такого факту лежала невідзначеність позиції вищого партійно-державного керівництва, очолюваного М. Хрущовим, щодо неї як важливого чинника підвищення економічного потенціалу сільськогосподарської галузі.

Бібліографічні посилання

1. *Бабий В. С.* Партійное руководство развитием высшего сельскохозяйственного образования на Украине (1959–1965 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1967. – 25 с.; *Бабич Д. И.* Деятельность партийных организаций Украины по подготовке для сельского хозяйства руководящих кадров (1959 – 1965): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978. – 26 с.; *Петренко В. С.* О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946 – 1965) // История СССР. – 1969. – № 4. – С. 80–86.
2. *Баран В. К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Л., 1992; *Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К., 1999; *Кульчицький С. В.* Спроби реформ (1956–1964 рр.) // Історія України. – 1977. – № 8. – С. 102–114.
3. Державний архів Дніпропетровської обл. – Ф. 4419, оп. 1, спр. 283.
4. *Лубко І. В.* Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1955–1965): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 24 с.
5. *Марчук В. В., Тимченко С. М.* До проблеми визначення етапів державної політики щодо підсобних особистих господарств сільського населення в 1955–1965 рр. // Український селянин. – 2001. – № 3. – С. 305–310.
6. *Панченко П. П.* Тенденції трансформацій сільського господарства України та управління 50-х – 60-х рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2001. – № 2. – С. 118 – 125.
7. Російський державний архів економіки. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3184.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 27, оп. 19.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 924.

Надійшла до редакції 18.04.04

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

УДК 94 (477.63)

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ЕКСКУРСІЇ НА ФОРТЕЦЮ КОДАК

Історичне краєзнавство на Дніпропетровщині в останні роки розвивається достатньо динамічно. Наразі однією з найбільш дискусійних є проблема часу заснування м. Дніпропетровська¹. У полеміці автори звертаються до історії фортеці Кодак. Минуле цього населеного пункту вже досить вивчене і пропонувані для екскурсії матеріали переважно взяті з робіт, зазначених у посиланнях².

Результати краєзнавчих досліджень варті популяризації, донесення їх до студентів, школярів та загалу людей небайдужих. Наявний матеріал та мальовничість місця, де знаходяться рештки фортеці Кодак, дають можливість провести краєзнавчу екскурсію, яка надовго залишиться в пам'яті. Організатору екскурсії ризикну дещо порадити.

¹ Концептуальні підходи дивись, наприклад, у роботах: *Чернов Є. А.* Начало времени «urbis» в истории Днепрпетровска // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1. – Д., 1998. – С. 110–114; *Швидько Г. К.* Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2001. – С. 107–121.

² Див.: Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д., 2001; *Ковальов А. М.* Обеліски над Кодацьким порогом. – Д., 2004; Тії слави козацької повік не забудемо... / *Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко, А. М. Ковальов.* – Д., 1989; *Мицик Ю. А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Д., 1997.

Якщо Вам не доводилося бувати на Кодаці, то краще здійснити попередню розвідку. Можна доїхати автобусом № 16 із зупинки «вул. Панікахі» до центру с. Старі Кайдаки і пройти просто до Дніпра. Саму екскурсію варто починати зі старовинного цвинтаря, повз який Вам обов'язково доведеться пройти з групою. Могили на ньому старі, більшості з них майже не видно. Проте збереглося кілька кам'яних плит, на яких є хрести з уже зітергими давніми написами. Ті, що можна прочитати, стосуються XIX ст.

Кожен, хто проводить достатньо тривалу екскурсію, стикається з втратою уваги групою на певному етапі. На Кодаці справа ускладнюється тим, що не має можливості переводити увагу екскурсантів з експонату на експонат. Краєвид дуже мальовничий, але від фортеці, через влаштування на цьому місці кар'єру, майже нічого не лишилося. Власне, можна запропонувати таке вирішення проблеми.

Вам, як екскурсоводу, не варто викладати весь матеріал з однієї позиції. На фортеці, поруч з дореволюційним обеліском (зверніть увагу, на ньому вказана невірна дата здобуття Кодака полками Б. Хмельницького), є природний «оглядовий майданчик», і тому з'являється спокуса обмежитися перебуванням саме на ньому. Проте оповідь про заснування Кодака можна розпочати ще до того, як ви зайдете на вали. Далі, виклавши частину матеріалу на «оглядовому майданчику», Ви можете повести групу як праворуч, так і ліворуч. Слід зазначити, що стежка ліворуч, понад урвищем, не для школярів, вона придатна лише для дорослих.

Для перемикання уваги екскурсантів та кращого засвоєння матеріалу можна процитувати уривки з поеми Ірини Рєви «Кодак», стилізованої під розмовну мову. Цей твір дає можливість поетично проілюструвати більшу частину екскурсійного матеріалу. Нижче запропоновано конспективний виклад можливої екскурсійної інформації та варіант використання поеми.

Отже, як уже зазначалося, зараз ведеться жвава наукова дискусія щодо дати заснування міста Дніпропетровська. Частина істориків дотримується так званої «катерининської версії», згідно з якою відлік історії міста Дніпропетровська слід вести від часів правління російської імператриці Катерини II. У прихильників такого погляду переважають дві дати заснування: 1776 р. (так датується рапорт азовського губернатора Черткова про підготовку плану майбутнього Катеринослава, що мав постати при впадінні Кільчені в Самару) та 1787 р. (ця дата була офіційною в дореволюційній історіографії і ґрунтується на візиті до нашого краю Катерини II та закладці пер-

шого каменя у фундамент Преображенського собору). Частина ж істориків дотримується «кодацької» версії походження міста. Прихильники цієї версії найбільш важливими датами вважають 1635 р. (рік побудови Кодацької фортеці) та 1650 р. (виникнення Нового Кодака, на правобережжі, де зараз знаходиться Кодацький міст).

Територія Кодацької фортеці, лише рештки якої наразі збереглися, тривалий час належала гранітному кар'єру. Зупинити його роботу вдалося лише на початку 1990-х рр. До цього Кодак не вважався історичною пам'яткою.

Як про наше місто йдеться,
Різне кажуть: так і так.
Я ж докладно, як ведеться,
Розкажу вам про Кодак.
То є давня фортеця,
Тобто так воно було,

Доки кам'яного серця
Йй Совком не розгребло.
Вигребло і поховало,
Прирівняло рів до вала,
Щоб хто йтиме – не впізнало
Давнє міста джерело.

Кодацьку фортецю було засновано в 1635 р. завдяки активним зусиллям коронного гетьмана С. Конєцпольського. За офіційною версією, укріплення мало посилити оборону прикордоння від татар. Проте значно важливішим, на думку польського уряду, було те, що фортеця дозволяла контролювати Січ, перетинаючи шлях туди як людям, так і товарам. До того ж один із запорозьких шляхів для морських походів на Чорне море пролягав через Самару, далі волоком до Міусу і вже через Азовське море до Чорного. Тож завдяки Кодаку поляки мали можливість контролювати дії козацтва.

Фортеця будувалася в січні-липні 1635 р., на що сейм виділив 100 тисяч злотих. Щодо особи архітектора, який спроектував Кодак, історики не дійшли згоди. Проте Г. де Боплан, автор широко відомої книги «Опис України...», мав до цього безпосереднє відношення.

Навесні та трохи вліті
У сімнадцятім столітті,
Щоб не дати влізти даром
Хижим та лихим татарам
(Та іще, важлива річ,
Щоб контролювати Січ),
Побудований за планом,
Передбаченим Бопланом,
Бо цього схотів гетьман,
Конєцпольський польський пан.
Так чи трішечки не так
Був збудований Кодак.

Тридцять п'ятого вже року,
В час призначеного строку,
Доморочили мороку,
Заморочену за планом,
Передбаченим Бопланом, –
Так на березі Дніпра,
Де і нині та гора
Ще горою зостається,
А Дніпро навколо в'ється,
Здійнялася та фортеця,
Про яку оце йдеться.

Укріплення мали вигляд чотирикутника з висунутими бастіонами та сухими ровами. Матеріалом для будівництва послужили земля та дерево. Рови прикривалися частоколом. На валах були встановлені гармати. Вони прострілювали Дніпро, який у цьому місці звужується. Першим комендантом був француз, професійний вояк Жан Маріон. Щодо козаків ним проводилася жорстка політика – треба було показати, хто тепер тут господар. В околицях фортеці заборонялося рибалити та полювати.

Попід муром – лобода,
Поза муром – слобода,
Перед ним шумить вода,
А за стінами біда
На чужу ворожу рожу
З-поза муру вигляда.

Французяка Маріон
«Комендантив» бастіон,

І в часи свого начальства
Він забороняв рибальство
Для триклятих чужаків
Та триславних козаків.
А щоб свої не турбували
Й не нагулювали жир,
У фортеці збудували
Католицький монастир.

Усе це викликало обурення запорожців. Восени 1635 р., вночі, козаки під проводом І. Сулими таємно наблизилися до фортеці, влізли на стіни і захопили укріплення. Залогу було перебито, а комендант Жан Маріон знайшов жакливу смерть. В його одяг насипали пороху та підпалили.

Якось в ніч прийшла чума –
З козаками Сулима
(Славний гетьман і козак),
Щиро налякавши шурів,
Придрабинився до мурів,
Що оточують Кодак.
Всіх, кому спалося сито,
В ньому було перебито.

Бідний дядько Маріон
Засвітився, мов неон,
Коли в одяг потроху
Засипали пороху.
А живим залишився
Хто за муром окопився,
Десь «ізліва» ночував –
Той ся добре почував.

І. Сулима, ватажок повсталих козаків, був непересічною людиною. Він походив з дрібного шляхетського роду на Чернігівщині, ходив із запорожцями в морські походи, був нагороджений папою римським золотою медаллю за захоплення турецької галері. У 1628 р. козаки-«виписики», які не потрапили до реєстру, обрали І. Сулиму гетьманом. Він водив січовиків у походи на Чорне море. Після взяття Кодака С. Конєцпольський вирушив назустріч повстанцям. Йому вдалося переконати частину козаків зрадити І. Сулиму і видати його полякам. У грудні 1635 р. І. Сулиму стратили.

Сулима – завзятий воїн,
Із Чернігівщини родом,
Вів життя шляхетським
бродом,
Був шанований народом,
Славився між козаками
На Туреччину походом,
Сильно-дужими руками
Та свавільними думками,

Ще й горілку лихо пив
І турецькою галеру.
З трьомастами мужиками
Ніби мокрую... химеру,
Взяв хоробрими руками.
За зухвалес гетьманство
Сулиму шановне панство
Негуманно катувало, –
Розп'явши, четвертувало.

Кодак було відновлено у значно зміненому вигляді за проектом інженера Гектанта. Основу нового укріплення утворював квадрат зі стороною 112,5 м. По периметру влаштували вал, який мав висунуті вперед бастіони. Вал з трьох боків прикривався ровом, а з четвертого боку був захищений Дніпром. Фортеця могла вмістити 800 осіб залоги. Єдині ворота знаходилися з боку степу. З відновленням Кодак легенда пов'язує слова Б. Хмельницького: «Що рукою людською збудовано, те рукою людською і руйнується». Вони стали відповіддю на хвалькуваті заяви поляків щодо неприступності Кодака.

Так фортецю зруйнували,
Порозкидали вали,
Щоб не відали й не знали,
Що поляки тут жили.
А поляки з переляку
З моря, з горя, може здуру
Потяглися знов до муру
І фортецю підняли;
Мертвих друзів поховали,
Привидів порозганяли,
Все владнали, як змогли;
Заселили новим людом,
Святістю новою й блудом, –
Так старі фортечні стіни
Нову силу прийняли.

Щоб Січі зробити ляхно,
То поляки необачно
Козацьких старшин возили
Показати власні сили,
Що, мовляв, і думать – зась
Козакам кодацька «масть».
І тоді Хмельницький мовив:
«Ще такого не бувало,
Щоб людині сил не стало,
Розвалити, що рука,
Теж людська збудувала».
Мовив так Хмельницький грічно
І подався геть безпечно –
Так собі – на Жовті Води,
Щоби не псувати вроди.

Напередодні Визвольної війни комендантом фортеці був К. Гродзицький. Він опинився у складному становищі, коли навесні 1648 р. повз Кодак пройшли повсталі козаки. Зачепити їх комендант не ризикнув. Б. Хмельницький на початку повстання не став витрачати ресурси на здобуття фортеці. Черга до неї йшла лише восени, коли козацькі полки під командуванням Я. Вовченка, М. Нестеренка та П. Шумейки примусили гарнізон капітулювати. Про Я. Вовченка відомо небагато. Максим Нестеренко (восени 1648 р., імовірно, мав

посаду наказного корсунського полковника) був одним із організаторів козацької розвідки та контррозвідки. Фаховість козацького підходу до цієї справи засвідчує хоча б той факт, що на українські спецслужби працював покоєвий слуга польського короля Яна Казимира. Третій із козацьких провідників – досвідчений воїн Прокіп Шумейко восени 1648 р. був ніжинським полковником і оперував на півночі України. Саме під його орудою козаки здобули Чернігів. Козацькою була і смерть П. Шумейка. На 80-му році життя він загинув у битві під Берестечком, прикриваючи відступ українських військ з обложеного поляками табору.

Та хоч як їх там чекали,
Наче ясні блискавки,
На Кодак із неба впали
Три козацькі полки.
Навіть не допомогли
Ті високі вали.

Полк один привів Вовченко,
Ніби зграю вовкулак;
З ляку затремтів поляк,
Як угледів їх кулак,
Що націлвся для жарту
На озброєний Кодак.
А за Яковом Вовченком
Не спізнився й Несторенко;
Лиш уздрів Максима слід,
То гродзицьків грізний вид
Чи злиняв, а чи поблід.
Несторенко ж-бо, відомо,
(Це, між іншим, не ля-ля!)

Кодак капітулював 1 жовтня 1648 р. Залога з особистою зброєю, майном і навіть прапорами покинула фортецю, залишивши в ній гармати. Полякам дозволили взяти із собою також тіло загиблого у Жовтоводській битві С. Потоцького.

Має комендант почесно
Скапітулювати чесно:
Геть іти з майном своїм
Та лишити фортецю їм.
Збройний, навіть з прапорами,
Гарнізон виходить з брами,
За умови не займати

Мав шпигунство навіть вдома
У покоях короля!

Третій полк привів Шумейко.
Прокоп був завзятий дід,
(Сімдесят із гаком літ)
А проте не стратив сили
Й козаки його любили,
Бо прадавній рід козацький
Вчинки діда не зганьбили.
Перед Прокопом у пекло
Забігаючи, скажу –
Він, рубаючись запекло
Перейшов життя межу.
Як з містечка-Берестечка
Відступали козаки,
Цілив ворога в сердечко
І не жалувал руки.
Так, рятуючи життя,
Він пішов у небуття.

Всі кодацькі гармати;
Ще й взяли, бо захотіли,
Стефана – (з Потоцьких) – тіло.
Що загинув з «жовтих» ран,
Взявши долю на таран.
Тихо, без убивства злого,
Закінчилась та облога.

Кодацька твердиня була подразником для іноземних володарів, які прагнули поставити Січ під свій контроль. І Брюховецький, сподіваючись вислужитися перед московським урядом, пропонував розмістити в Кодаци 1000 російських стрільців. У 1668–1669 рр., коли йшли переговори між П. Дорошенком та Туреччиною про прийняття османської протекції, уже султанський уряд намагався розмістити в Кодаци залог з 300 яничарів.

А Брюхло ж хвостом мота,
Пишучи царю листа.
Мов, слуга я ваш нижайший,
Повелителе дражайший,
Ваша вірна підніжка,
Як ізволить ваша ніжка...
(Сказано: хто плазував –
Зроду-віку крил не мав!)
І потворная рука
Простяглась до Кодака...
Брюховецький від служіння,
Мабуть, дуже захмелів:
Вельми дивного начиння
У фортецю заволів –
Наказав із козаками
Поселити москалів.

Мухамед четвертий, хижий
Всіх османів володар –
Тільки-но зачувши ледь,

Що бажає Дорошенко
Воювати хорошенько
(Як сповитий в пісню дід),
Щоб обтяти ляхам роги,
Жде від нього допомоги.
Раз почувши цей закид,
Обіцяв турецький пан
Свій могутній ятаган.
(Яничар бо у Кодак
Заселити б... – оце так!)
Гетьман аж розвів руками:
«Ех, султано, пишний пане –
Січ на тебе не пристане!
Чи б ви били, чи б молили
Я на те не маю сили!»
Знав розумний Дорошенко,
Безсумнівно, хорошенько,
Як буває небезпечно
Із подібними думками
Жартувати з козаками.

З Кодаком та місцевістю навколо нього пов'язані події Кримського походу 1687 р. Навесні близько 100 тисяч російських військ під проводом князя В. Голіцина та 50 тисяч козаків під орудою гетьмана І. Самойловича вирушили на Крим. Проте похід був невдалим, війську довелося повернути, навіть не дійшовши до Криму. Вирішальним у цьому було те, що татари підпалили траву в степу. Група козацької старшини, прорахувавши бажання В. Голіцина звалити на когось провину, звинуватила у зриві походу І. Самойловича, якого було заарештовано.

Якось раз Василь Голіцин,
Уподобанець царицин,
Чи на сором, чи на стид
Кримський видумав похід:

Захотілось під горами
Порубатись з татарами.
Йдуть безкраїм Диким полем,
Самойлович путь клене,

Сплюває під ноги боєм,
«Нас тут лихо не мине...»
Ледве-ледве прозвучали
Ці пророчії слова,
Як загони закричали,
Що взялась вогнем трава.
То хитрющі татари
Ворогу піддали жару.

Випалили степ широкий –
Позапали в коней боки:
Ніде їм трави вщипнуть,
Щоб продовжувати путь.

Людам теж недобре жилось,
І Голіщину лишилось,
Видихнути та зітхнути,
І додому повернути.
Під похнюплий княжий ніс
Чемний хтось донос підніс:
Ніби, клятий Самойлович
Так Василю насолів –
Козакам своїм під ноги
Степ широкий запалив.
Князь – зраді! – залютував
Й гетьмана арештував.
Так от доля піднесла
Відбувайщика-козла.

Після отримання звістки про арешт гетьмана почалися заворушення в козацькому корпусі, яким командував син І. Самойловича – Григорій. Частина козаків і старшини пропонувала засісти в Кодакі, розіслати прохання про допомогу на Січ, до Криму і не коритися. Проте більшість козаків негативно ставилася до І. Самойловича та його прихильників. Під час повстання Прилуцького полку загинув полковник Лазар Горленко. Цікаво, що прилучани про цю подію пам'ятали і через півсотні років. У 1736 р. почалися заворушення в команді Прилуцького полку, направленої на Українську лінію. Закликаючи вбити свого полкового командира, наказного сотника П. Ладинського, козаки ставили у приклад дії своїх попередників щодо Л. Горленка під Кодаком. Можливо, у пам'яті закарбувалася страшна смерть полковника, який, за певними даними, був заживо похований.

Козаки з-під Кодака
Із Прилуцького полка
Тільки-но про те зачули
Божу волюньку збагнули
Й свого полковника,
Лазаря Горленка,

Швидко в землю загребли,
Ніжно загорнули.
Бо зажерливий, свавільний,
Був уже занадто «крут»,
Заслужив, хоч трохи пильний,
Та по ширості капут.

Достатньо великі суперечки мав І. Мазепа із запорожцями. Є відомості про план гетьмана посилити контроль над Січчю, який він пропонував Петру І. Для цього передбачалося приєднати до найбільш економічно розвиненої Гетьманщини частину Вольностей – землі між Самарою та Оріллям. Крім того, гетьман пропонував відібрати у Коша Кодак. Аби уникнути відкритого опору, частина сер-

дюків мала преревдягнутись у погоничів, які доставляють у Кодак обози зі збіжжям, і відкрити ворота гетьманським військам.

Час проходить невблаганний,
І Мазепа, змій поганий,
Підповзає до Петра:
« Там, на березі Дніпра
Між Самарою й Оріллям
Запорізьке військо вільне
Стало вже занадто сильне.
Тож від Вольностей козацьких
Й неприступностей кодацьких
Вже його відтять пора...» –
Змій таку провадить річ,

Щоби підточити Січ.
Точить гад із горла трунок
Про троянський подарунок:
Радить в кілька лантухів
Начинити сердюків
Замість царского зерна,
Що вділяє їм казна.
Щоби наймана піхота
Прочинила в ніч ворота...
Цар схвалив прадавній засіб,
Та відклав – бо не на часі.

Після рішення І. Мазепи виступити проти Петра І запорожці підтримали його, і Кодак став одним із пунктів збору січовиків, які виступали на з'єднання з гетьманом. Проте в самій фортеці залишився зовсім невеликий гарнізон, який не зміг вчинити опору каральній експедиції російського полковника Яковлева. І Кодак, і Новий Кодак були взяті, а їхні мешканці переселені.

Через пару-трійку років
Як Мазепа на Москву,
Об царя набивши шишку
(А по-нашому, так – гулю),
Покотив велику діжку,
Помсти пещену діжкулю,
Козаки для допомоги
Розтоптали в пил дороги,
Зібравшись у Кодакі,
Поспішали до столиці
Й понабили борзо лица,
Прокрадаючись полями

Та зустрівшись з москалями.
Гордієнка взяв загіг –
Тисячу голів на стиги!
А проте без оборонців
Був Кодак і охоронців.
Яковлев...(!) поганий дядько,
Пеклом в пельку його батька,
Був вигадник і дивак:
Прожегом йдучи на Січ,
Запалив (звичайна річ)
Старший і Новий Кодак.

За умовами Прутського миру Петро І зрікався претензій на території Вольностей запорозьких. Фортеці, які були тут, руйнувалися. Це також було вигідно і владі Туреччини та Криму, бо козаки, хоч і перейшли під протекцію кримського хана, все ж залишалися непевним елементом. Тому кримські війська на початку 1720-х рр. заборонили спробам січовиків відновити кодацькі укріплення.

У вісімнадцятому столітті
Одинадцятого року
Без бажання і до строку
Смерть взяла оту мороку –
За так званим Прутським
миром
Знадившись турецьким сиром,
Був Петро дістався в пастку,
Й розплатився власним жиром.
Так чи трішечки не так
Був зруйнований Кодак.

Козаки, бездомні діти,

Намагались відродити:
Цеглу на Кодак возили,
Рів копали скільки сили...
Він зітхнув на хворі груди
І сказав: «Покиньте, люди!...»
І розпалося каміння,
І попадало у воду,
І заплаканеє сонце
Рано устає зі сходу,
І шумує річка сумно,
Що невдячно й нерозумно
Так взяли і розвалили
Стільки кам'яної сили.

Досить активно заселялася територія сучасного Дніпропетровська після повернення запорожців під російську протекцію. До нас дійшла скарга царичанської та китайгородської сотенної старшини на те, що козаки й селяни самовільно переселяються до Кодака, який знову заселяють запорожці³. Важко сказати, йдеться про Новий чи про Старий Кодак. Справді, якщо Старий Кодак поступово втрачав своє значення, то Новий набував статусу паланочного центру, де знаходилася адміністрація та суд. Тут відбувалися ярмарки, функціонувала школа, підтримувалися в належному стані фортечні укріплення, які мусять захистити місцеве населення в разі ворожого нападу.

А Новий Кодак – піднявся
Й непогано розстарався:
Канцелярія і школа,
Церкви дві, хати довкола,

Переправа на Дніпро,
Суд та іншеє добро,
Що кладуть в подібне тісто,
Щоб зростало гарне місто!

Таким чином, від часу заснування Кодак був важливим, перш за все військовим, центром, який дозволяв контролювати судноплавство на Дніпрі та контакти Січі з «волостю». І польський уряд, і козаки сприймали його саме так. Інстинкт самозбереження примушував січовиків докладати всіх зусиль для знищення цього пункту контролю, що вилилося у повстання під проводом І. Сулими.

Події Визвольної війни не знищили Кодак, а поставили його під контроль Коша. Запорожці опиралися спробам будь-яких урядів

³ Докладніше див.: Репан О. Два документи з історії місцевого краю 18 ст. // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: 36. ст. – Д., 1995. – С. 35-39.

розмістити в Кодакі свої війська. Для Січі Кодак, крім військового, мав ще й економічне значення. Саме сюди надходило в XVII ст. «хлібне жалування», тут також відбувалася вільна хліботоргівля. Кодак опинявся у вирі подій під час походів проти Кримського ханства, тут збирав охочих для виступу проти російського уряду донський отаман Кондрат Булавін. Зруйнування Кодака поставило Січ у скрутне становище, позбавивши фортеці, яка б контролювала підхід до першого порогу. Не маючи можливості відновити Старий Кодак, що було офіційно заборонено міжнародними угодами, запорожці зміцнили фортифікаційні споруди Нового Кодака, який у XVIII ст. перетворювався на центр Кодацької паланки – адміністративної одиниці, що охоплювала значну частину правобережжя сучасної Дніпропетровської області.

Надійшла до редколегії 17.04.04

УДК 3К26 + ЗКПІ-5 + ЗКПІ-6

В. І. Мороз, М. В. Рошко

Дніпропетровський державний аграрний університет
Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького

ПРИДНІПРОВ'Я НАПЕРЕДОДНІ І В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1912 – 1917 років): МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Висвітлюються особливості методики викладання у вузі історії рідного краю.

Викладання історії Придніпров'я в курсі історії України має характер державницького, культурно-національного відродження. Зміст майже всіх тем курсу, де йдеться про події у Придніпров'ї, спрямований на виховання світогляду молодшої людини, студента вищого навчального закладу. Суспільно-політичні, військові та демократичні рухи в Придніпров'ї викладаються з опорою на широке бачення кожної з проблем. Це і є те нове в методиці подання історії Придніпров'я, чого не було раніше.

Розгляд історичних подій у Придніпров'ї 1912–1917 рр. не є якимось винятком. Студентам необхідно показати, що події в Придні-

© Мороз В. І., Рошко М. В., 2004

пров'ї є складовою славетної історії України. Виривати, відокремлювати історію Придніпров'я від історії України не тільки неможливо, але й шкідливо для справи осмислення загального історичного процесу української історії. Історія краю допомагає студентові більш об'ємно уявити всю палітру, все різноманіття історії великого народу.

Перша світова війна була великим випробуванням для українців. 28 черня 1914 р. в Сараєві було вбито наслідника австро-угорського престолу цісаря Франца – Фердинанда. Австрійський уряд, обвинувативши Сербію в організації вбивства, 10 липня надіслав до її уряду гострий ультиматум. Сербія звернулася до Росії з проханням про підтримку. За порадою Росії Сербія дала помірковану відповідь на ультиматум, але Австрія її не прийняла і оголосила війну. Німеччина, союзниця Австрії, проголосила 19 липня (1 серпня) того ж року війну Росії, а 21 липня (3 серпня) 1914 р. проголосила війну і Франція. Німецькі війська негайно рушили на Францію через нейтральну Бельгію. Європа поділилась на два фронти: з одного боку – Австро-Угорщина, Німеччина та Італія (пізніше приєдналися до них Туреччина та Болгарія), а з іншого – Франція, Росія і Англія (пізніше приєдналися Сполучені Штати Америки). Так розпочалася перша світова війна [7, с. 443].

Поступово війна поширилася майже на весь світ, втягнувши в свою орбіту народи 38 країн з населенням півтора мільярда чоловік, що дорівнювало 75 % загальної чисельності людства землі. Світова війна стала загальнолюдським горем для країн і народів, які брали в ній участь. На війну було мобілізовано 74 млн чоловік, з них убито 10 млн, покалічено та поранено понад 20 млн. З однієї тільки Російської імперії вбито, покалічено і поранено було майже 8 млн чоловік, з них близько 30 % українців [8, с. 408, 423]. Чималий відсоток у цій статистиці складали й наші земляки, вихідці із Придніпров'я. У перші два тижні війни з одного тільки Брянського заводу на фронт було забрано 2 тисячі робітників [4, с. 120]. Призову підлягали чоловіки віком до 45 років [3, с. 1].

По всій Катеринославській губернії були зорганізовані повітові приймальні комісії, котрі займалися формуванням 69-го, 70-го та 72-го піших полків російської армії. Новомосковський, Павлоградський і Криворізький повіти комплектували кавалерійські частини. Призову підлягали не тільки жива сила, але й різний господарський реманент. До лав армії відправляли коней, візки, зброю. Поставляли фураж і продовольство.

6–7 червня 1915 р. відбулося засідання Першого Катеринославського обласного з'їзду, де розглядалися проблеми регіону, пов'язані

ні з війною. Було прийнято рішення про організацію шпиталів, про підготовку медсестер і про надання допомоги біженцям з Галичини і Волині. Галичина, Буковина та Волинь перетворилися на найкривавіше тло першої світової війни. Саме тут зіткнулися три ворожі армії – Росії, Німеччини та Австро-Угорщини. Трагедія українців полягала в тому, що вони опинилися по обидва боки фронту. 250 тисяч українців воювали в австро-угорській армії, а 3,5 млн – в армії Росії. Вихідці з Придніпров'я належали до російської армії [8, с. 419].

Війна примусила населення воюючих регіонів шукати порятунку на півдні та сході України. До Придніпров'я рушило близько 20 тисяч біженців. Вони знаходилися в тяжкому матеріальному стані. Необхідно було надати їм житло і організувати хоч якусь роботу. Увесь тягар цих клопотів ліг на органи місцевого самоврядування – земства.

Головою Катеринославської губернської земської управи був великий землевласник Михайло Володимирович Родзянко, а секретарем Катеринославського земського зібрання – барон М. О. Корф. Обоє – і М. В. Родзянко і М. О. Корф здійснили багато різних заходів для зміцнення авторитету земств на місцях. Окрім медичної допомоги мешканцям, біженцям і фронтовикам, вони організовували ще й роботу місцевих шкіл, бібліотек, музеїв, відкривали курси для надання різноманітних фахів, необхідних фронту.

Напередодні війни земство дбало про підвищення репродуктивності й урожайності аграрного сектора краю. У 1912–1914 рр. було організовано декілька скотарських виставок. Кращі експонати – худоба та їх власники отримали премії в декілька тисяч карбованців. Організовувалися також виставки сільськогосподарських машин та різного реманенту. Машини часто завозилися з-за кордону: Франції, Бельгії, Німеччини, Сполучених Штатів Америки та ін. Пропагувалася й продукція місцевого виробництва. На цей час у Придніпров'ї працювало 8 металургійних заводів – велетнів [2, с. 17]. Найбільшими підприємствами Катеринославської губернії були: Брянський, Нижньодніпровський і два катеринославські трубопрокатні заводи.

Міцні позиції в економіці краю утримували підприємці з Франції, Бельгії та Німеччини. Найбільші трубопрокатні підприємства належали франко-бельгійському акціонерному товариству. Брати Шодуар володіли трьома підприємствами, німці Гантке та Ланге – по одному і т. ін. [11, с. 71 – 72].

Студентам необхідно дати пояснення щодо володіння іноземним капіталом власністю деяких підприємств Придніпров'я. Така ситу-

ація, що склалась історично, була вигідна кожній із сторін. Західні грошові інвестиції у розвиток краю сприяли модернізації місцевої промисловості. Вони також забезпечували збільшення кількості робочих місць. Зростали прибутки підприємств, й збільшувалися надходження до бюджету Придніпров'я.

Наприклад, населення Катеринослава у 1914 р. становило 222 568 чоловік [6, с. 412]. Бюджет міста досяг 4 млн крб. [4, с. 120]. Усе це стало можливим тільки завдяки тому, що прибутки заводовласників зросли у 2,5 – 3 рази [11, с. 72]. Подібна економічна ситуація спостерігалася далеко не в кожному регіоні України. Придніпров'ю, можна сказати, повезло. Радянські історики Придніпров'я багато говорили про те, що прибутки підприємств краю були «политі потом і кров'ю» робітників цих заводів, безмірною тривалістю робочого дня (13 – 16 годин на день) [9, с. 123], але вони не пояснювали, на що спрямовувалися кошти від цих прибутків.

Бюджет міста мав вирішувати багато проблем щодо забезпечення життєдіяльності. За рекомендацією губернатора Катеринославської губернії А. Г. Чернявського міський голова І. В. Спосібний левову частку коштів бюджету направляв на утримання та будівництво шляхів краю. Було реконструйовано та реставровано багато будинків на Катерининському проспекті, замінили стару каналізаційну систему і т. ін.

Завдяки цій діяльності в місті напередодні першої світової війни діяло 11 лікарень на 827 ліжок, 23 приймальні покої, 28 аптек. Штат лікарів довели до 196 чоловік, акушерок до 120, фельдшерів до 163. Ця динаміка заявила про свою користь у роки першої світової війни. Лікарі Придніпров'я змогли вилікувати й повернути у стрій майже 60 тисяч поранених на фронтах війни [11, с. 72].

У 1913 р. в місті пройшли останні передвоєнні вибори до міської думи. За соціальним станом вона була найбільш демократичною. Із 75 депутатів в ній було 14 купців, 13 юристів, 10 лікарів, 10 учених та інженерів, 5 викладачів гімназій.

У думі засідали відомі діячі культури С. А. Бродницький, П. Т. Окулов, А. С. Синявський, професор О. М. Терпигорев, лікар І. А. Бутаков, політичні діячі Держдуми – Я. Г. Гололобов, О. М. Александров, меценат і благодійник міста М. Ю. Карпас та ін. [4, с. 119].

Двічі на місяць виходив друкований орган думи – «Известия Екатеринославского городского общественного управления», редактором якого був Іван Васильович Спосібний. Матеріали «Извес-

тий» свідчать, що міська дума дбала про благоустрій Придніпров'я та міста Катеринослава [4, с. 120].

У роки війни особливої ваги набула діяльність крайової громадської організації «Просвіта», членами якої були відомі громадські й культурні діячі краю: Д. І. Дорошенко, К. Є. Котов, А. Я. Кашенко, В. Д. Біднов, Д. І. Яворницький, Я. П. Новицький та ін. «Просвіта» видавала часопис «Дніпрові хвилі». Дмитро Іванович Яворницький, який був центральною фігурою катеринославської «Просвіти», організовував концерти, бали, вечори, читав лекції з історії України, запорозького козацтва, краю, про кобзарів, які супроводжувалися співом народних дум і пісень.

Особливою популярністю користувалися виступи Дмитра Івановича перед пораненими солдатами катеринославських шпиталів. Студентам, які нині вивчають історію України, необхідно підкреслити патріотичну налаштованість діяльності Дмитра Івановича Яворницького. Видатний історик, громадський і культурний діяч вважав, що лікувати поранених солдат треба не лише ліками. «Добре слово і гарна українська пісня також можуть бути непоганою терапією» – говорив Дмитро Іванович.

У 1915 р. правління «Просвіти» виклопотало у губернатора дозвіл на організацію комітету допомоги населенню Галичини. Просвітяни організували їдальню для біженців, удів і сиріт полеглих у бою воїнів. Тільки за червень 1915 р. ними було витрачено на благодійні цілі 261 крб., а за рік – близько 5 тис. крб. На влаштування ялинки для дітей фронтовиків товариство зібрало 254 крб.

Хоча діяльність «Просвіти» і мала позитивний резонанс у краї, усе ж 25 січня 1916 р. влада її заборонила. Закриття «Просвіти» було пов'язано з тим, що до неї вступили представники УСДРП. Вони, використовуючи аббревіатуру «Просвіти», надрукували відозву «Війна і українська соціал-демократія», яка за суттю була програмним документом партії. У листівці містилися заклики до повалення самодержавства. Організаторами цього акту були П. Феденко, Ф. Дубовий, І. Вирва. Згодом їх заарештувала поліція [1, с. 122].

Крім «Просвіти», політична політра Придніпров'я була не менш яскравою ніж, скажімо, столична. У краї діяло декілька політичних партій і груп різного спрямування.

Соціал-демократична партія мала 16 осередків, де було 6,5 тисяч членів партії, які розділялися на більшовиків і меншовиків. Меншовики переважали. Соціал-демократів більшовиків налічувалося тільки декілька сотень (усього 4 осередки) [10, с. 148].

У 1914 р. їх було 400 чоловік [9, с. 111]. Лідировав серед більшовиків Катеринославщини Григорій Іванович Петровський.

Катеринославська організація Конституційно-Демократичної партії мала три осередки, що об'єднували близько 500 чоловік. Очолював конституційних демократів лікар І. А. Бутаков.

Партія «Союз 17 октября» організувала 5 осередків, з двома тисячами членів партії. Головував у Придніпровській крайовій організації союзників М. В. Родзянко. Осередки партії знаходилися в Катеринославі, Маріуполі, Павлограді, Юзівці та Мелітополі.

Реакційні партії у Придніпров'ї представляв головним чином «Союз руського народу», який мав осередки в Нікополі, Новомосковську, Павлограді, Олександровському, Кам'янському, Бахмуті та ін. – усього 13 осередків. «Союз руського народу» видавав газету «Русская правда». Газета була антидемократичного спрямування, вона провокувала розбрат і національну нетерпимість. Очолив Катеринославський «Союз руського народу» В. А. Образцов.

Серед українських партій регіону слід відзначити такі: Українська радикально-демократична селянська спілка, Українська соціалістична робітничка партія, Народна українська та ін. Зазначимо, що коло прихильників цих партій було нечисленним і вони не мали широкого впливу у Придніпров'ї.

У 1915 р. Катеринослав відвідав імператор Росії Микола II. Його зацікавила інформація про винахід йоду. Професор Л. В. Писаржевський та місцевий хімік М. Д. Аверкієв презентували склянку йоду Миколі II. Імператор, розуміючи значення цього медичного препарату в умовах війни, виділив 50 тис. крб. на подальший розвиток станції з виробництва йоду. У жовтні 1915 р. відбулося урочисте освячення станції. Уже через 7 місяців, у травні 1916 р., держава отримала 80 кг цінного препарату. Цього було достатньо для лікування 800 тисяч поранених. Професор Писаржевський в листі до міського голови І. В. Способного писав: «... честь відкриття нового російського йоду і визволення від німецької залежності належить у Росії місту Катеринославу...» [4, с. 120].

На кінець 1916 р. у Придніпров'ї відчувалося усвідомлення тупиковості першої світової війни: мільйони вбитих та поранених, виснаженість промисловості та сільського господарства, хаос і дезорганізація громадсько-політичного життя та ін.

Початок 1917 р. ознаменувався ще більшими проблемами. Розпочалися перебої з хлібом та борошном, з прилавків зникли мило, сіль, сірники, росли ціни на речі першої необхідності. Одяг подорожав на 246 %, взуття – на 142 %, мило на 213 % тощо [9, с. 123].

Населення починало усвідомлювати, що війна це той молох, який пожирає добробут і руйнує економіку [5, с. 47].

Студентам необхідно пояснити, що події, які відбувалися у Придніпров'ї в роки першої світової війни були характерними і для інших регіонів держави. Подібна соціально-економічна ситуація спостерігалася в Донбасі, Харкові, Одесі, Києві, Львові та інших містах.

Щоправда, усе те, що в цей час коїлося в столиці імперії Петрограді для Придніпров'я залишалося таємницею. Тільки 2 березня 1917 р. в Катеринославі дізналися про лютневу революцію в Петрограді [9, с. 136]. Перші відомості про ці події надійшли з телеграмою члена Державної Думи Челнокова – міському голові І. В. Способному, про те, що старої влади немає і що влада перейшла до комітету Державної Думи. У місцевій газеті «Придніпровський край» останній губернатор А. Г. Чернявський пропонував підкоритися новій владі – Тимчасовому виконавчому комітету – представнику Тимчасового уряду в Росії. Місцева влада була віддана в руки нових революційних організацій. Замість губернаторів назначалися губернські комісари. Ці посади зайняли голови губернських земських управ. У Катеринославі Костянтин Дмитрович Гесберг очолив з 3 березня 1917 р. місцевий Тимчасовий виконавчий комітет громадських і робітничих організацій. Комітет мав свій друкований орган «Бюлетень», перший номер якого вийшов 6 березня 1917 р.

4 березня 1917 р. в аудиторії Наукового товариства на Чечелівці – нині проспект Калініна – відбулося перше засідання Ради робітничих депутатів, головою якої було обрано меншовика П. Орлова, а його заступником есера Л. Шаляхіна [9, с. 136]. Рада робітничих депутатів мала свій друкований орган – «Известия Совета рабочих депутатов». 8 березня 1917 р. вийшов перший номер цієї газети. Так на Придніпров'ї утворилося фактично дві влади.

У продовж усього березня 1917 р. в місті проходили митинги й демонстрації. Зокрема, 12 березня 1917 р. на проспекті біля Пресображенського собору і Гірничого інституту відбулося свято революції. Із виступів ораторів на мітингу стало зрозуміло, що народ Придніпров'я оцінює останні події в державі неоднозначно.

Наявність і діяльність двох влад у Придніпров'ї посилювала безладдя, анархію, що стало основною ознакою життя на довгий час. До того ж, ще й тривала війна, яку Тимчасовий уряд виголосився вести «до переможного кінця». В умовах воєнного часу і політичного хаосу будь-які економічні та соціальні перетворення були неможливі.

Таким був наш край напередодні та в роки першої світової війни. Студентам, на заняттях з історії України, необхідно показати, що події, які відбувалися на Придніпров'ї, фактично копіювали політичну ситуацію, що склалася в Україні та Росії вцілому. Тому історія України і історія Придніпров'я є великим історичним досвідом, який потребує сучасного осмислення.

Бібліографічні посилання

1. Голуб А.І. Передусім бути українцями... (Міжнародна діяльність Української соціал – демократичної робітничої партії у першій половині ХХ століття): Монограф. – Д., 2003.
2. Дніпропетровщина: 10-й річниця незалежності України присвячується: Наук. популяр. видання. – Д., 2001.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.125 оп.6 спр.30.
4. Лазебник В.І. Столиця Придніпров'я (1881–1916 рр.) // Дніпропетровськ: Віхи історії. – Д., 2001.
5. Мороз О.Г., Злушко С.М. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм). – Л., 1997.
6. Населення міста Катеринослава (1776–1917 рр.) // Дніпропетровськ: минуле і сучасне / За ред. Р. О. Лазаревої і В. І. Лазебник. – Д., 2001.
7. Полонська – Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 2002. – Т.2.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 1993.
9. Очерки історії Дніпропетровської обласної партійної організації / Під ред. І. В. Васильєва. – Д., 1979.
10. Очерки історії Комуністичної партії України. – К., 1977.
11. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.

Надійшла до редколегії 25.04.04

НАШІ АВТОРИ

Бобилева Світлана Йосипівна – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

Болебрух Анатолій Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету

Борисов Владислав Леонідович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету.

Голуб Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету

Голубчик Данило Миколайович – старший викладач Придніпровської академії будівництва і архітектури

Голубчик Лідія Миколаївна – директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, заслужений працівник культури України

Грачевська Таміла Олександрівна – аспірантка кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету

Грибовський Владислав Володимирович – директор Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України

Джусов Анатолій Боніфатійович – кандидат технічних наук, краєзнавець

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор Дніпропетровського національного університету

Каковкіна Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

Касьянов Олег Валентинович – головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області

Ковнір Наталія Миколаївна – асистент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Лобанова Світлана Василівна – пошукач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету, директор Оленівської СШ Магдалинівського району, вчитель історії

Мазуренко Ірина Василівна – старший науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького

Малиновський Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Одеської національної юридичної академії

Мороз Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного аграрного університету

Нікілев Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету

Парняк Стенан Михайлович – викладач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету

Репан Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету

Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент Національної металургійної академії України

Рошко Марина Володимирівна – співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету

Толстих Ірина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

Юзбашева Нонна Леонідівна – начальник відділу інформації та використання документів Дніпропетровського архіву Дніпропетровської області

Яценко Євген Іванович – студент V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
------------	---

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Іваненко В. В. Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний виміри.....	4
---	---

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПРИДНІПРОВ'Я

Грибовський В. В. Петро Калнишевський: нариси до політичного портрета	21
Болебрух А. Г. Катеринославський декабрист Олександр Гангблов	30
Світленко С. І. Визначні діячі українського національного руху пореформеної доби в Катеринославі.....	37
Ковнір Н. М. М. О. Каришев та його погляди на земське самоврядування	53
Парняк С. М. Шукач скарбів. Едуард Карлович Фукс (1872–1938) ..	58
Грачевська Т. О. Панас Феденко в революційних подіях 1917–1919 років на Катеринославщині	69
Мазуренко Ірина. «Метаморфози» Віктора Петрова (В. Домонтовича): Фрагменти життя та творчості за документами доби.	76

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Джусов А. Б. Заснування міста Новомосковська	86
Юзбашева Н. Л. Переселение смоленских казенных крестьян в Екатеринославскую губернию	97
Бобилева С. Й., Каковкіна О. М., Толстих І. В. Німецька колонія Штайнбах: люди і долі	107
Яценко Є. І. Духовне життя колонії Йозефсталь (20–30-ті роки ХХ століття)	117
Касьянов О. В. Деятельность секты иоаннитов в с. Марьинское Екатеринославской губернии в 1908–1929 годах (по документам Днепропетровского областного архива)	121
Малиновський Б. В. Катеринославська губерньська революційна рада (квітень 1918 року)	130
Голуб А. І. Селянський повстанський рух на Покровщині та боротьба з ним органів радянської влади у 1921–1923 роках ..	135

<i>Романець Н.</i> «Колгоспний рух на Дніпропетровщині в період непу: особливості й суперечності становлення»	143
<i>Лобанова С. В.</i> Історико-краєзнавчі дослідження «неперспективних» та втрачених сіл Магдалинівщини	153

ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ

<i>Голубчик Л. М., Голубчик Д. М.</i> Культурна спадщина Дніпропетровщини та проблеми її збереження	164
<i>Борисов В. Л.</i> Загальноосвітні заклади Дніпропетровського (Катеринославського) регіону в 1920-х – на початку 1930-х років	168
<i>Нікілев О. Ф.</i> Оптимізація діяльності вищої сільськогосподарської школи України середини 50-х – середини 60-х років ХХ століття (на прикладі Дніпропетровського сільгоспінституту)	175

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

<i>Репан О. А.</i> Методика організації історико-краєзнавчої екскурсії на фортецю Кодак	185
<i>Мороз В. І., Рошко М. В.</i> Придніпров'я напередодні і в роки першої світової війни (1912–1917 років): методика викладання в курсі історії України	195
НАШІ АВТОРИ	203

Наукове видання

ПРИДНІПРОВ'Я: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Збірник наукових праць

Українською та російською мовами

Редактор В. П. Шиян
Художньо-технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. П. Шиян